E-ISSN 2181-1466
9 772181 146004

ISSN 2181-6875
9 772181 687004

@buxdu_uz @buxdu1 @buxdu1 www.buxdu.uz

Научный вестник Бухарского государственного университета
Scientific reports of Bukhara State University

9(4)/2026

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI ILMIY AXBOROTI

9(4)/2026

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI ILMIY AXBOROTI
SCIENTIFIC REPORTS OF BUKHARA STATE UNIVERSITY
НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК БУХАРСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

Ilmiy-nazariy jurnal
2026, № 9, sentabr

Jurnal 2003-yildan boshlab **filologiya** fanlari bo‘yicha, 2015-yildan boshlab **fizika-matematika** fanlari bo‘yicha, 2018-yildan boshlab **siyosiy** fanlar bo‘yicha, **tarix** fanlari bo‘yicha 2023-yil 29-avgustdan boshlab O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar Vazirligi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasining dissertatsiya ishlari natijalari yuzasidan ilmiy maqolalar chop etilishi lozim bo‘lgan zaruriy nashrlar ro‘yxatiga kiritilgan.

Jurnal 2000-yilda tashkil etilgan. Jurnal 1 yilda 12 marta chiqadi.

Jurnal O‘zbekiston matbuot va axborot agentligi Buxoro viloyat matbuot va axborot boshqarmasi tomonidan 2020-yil 24-avgust № 1103-sonli guvohnoma bilan ro‘yxatga olingan.

Muassis: Buxoro davlat universiteti
Tahririyat manzili: 200117, O‘zbekiston Respublikasi,Buxoro shahri Muhammad Iqbol ko‘chasi, 11-uy.
Elektron manzil: nashriyot_buxdu@buxdu.uz

TAHRIR HAY’ATI:

Bosh muharrir: Xamidov Obidjon Xafizovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor
Bosh muharrir o‘rinbosari: Samiyev Kamoliddin A’zamovich, texnika fanlari doktori (DSc), professor
Mas’ul kotib: Shirinova Mexrigiyo Shokirovna, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Kuzmichev Nikolay Dmitriyevich, fizika-matematika fanlari doktori (DSc), professor (N.P. Ogaryov nomidagi Mordova milliy tadqiqot davlat universiteti, Rossiya)
Danova M., filologiya fanlari doktori, professor (Bolgariya)
Margianti S.E., iqtisodiyot fanlari doktori, professor (Indoneziya)
Minin V.V., kimyo fanlari doktori (Rossiya)
Bezdudnaya A. G., Sankt-Peterburg davlat iqtisodiyot universiteti professori, iqtisodiyot fanlari doktori
Razumovskiy V. M., Sankt-Peterburg davlat iqtisodiyot universiteti professori, iqtisodiyot fanlari doktori
Zahidov A. A., Texas universiteti professori, fizika-matematika fanlari doktori
Kovalev I. V., Sibir Federal universiteti professori, texnika fanlari doktori
Ibrayeva K. T., Tyumen davlat universiteti, Ekologiya va qishloq xo‘jaligi biologiyasi instituti, texnika fanlari nomzodi
Tursunjon M., Shinjon Uyg‘ur Avtonom Rayoni Qishloq xo‘jaligi fanlari akademiyasi, Paxta ilmiy-tadqiqot instituti professori, qishloq xo‘jalik fanlari doktori
Ai Syan Tao, Shinjon Universiteti Aqlli qishloq xo‘jaligi instituti direktori, qishloq xo‘jalik fanlari doktori, professor
Tursunov D.A., O‘sh davlat universiteti professori, fizika-matematika fanlari doktori
Zagdkhorol Bayasgalan, Mongolian University of Science and Technology professori, fizika-matematika fanlari doktori
Gumerov Renat, Qozon federal universiteti professori, fizika-matematika fanlari doktori
Babayeva F. Sh., Ozarbayjon milliy fanlar akademiyasi professori, falsafa fanlari doktori
Tashqarayev R.A., texnika fanlari doktori (Qozog'iston)
Mo‘minov M.E., fizika-matematika fanlari nomzodi (Malayziya)
Mengliyev Baxtiyor Rajabovich, filologiya fanlari doktori, professor
Adizov Baxtiyor Rahmonovich, pedagogika fanlari doktori, professor
Rasulov To‘lqin Husenovich, fizika-matematika fanlari doktori (DSc), professor
Abuzalova Mexriniso Kadirovna, filologiya fanlari doktori, professor
Amonov Muxtor Raxmatovich, texnika fanlari doktori, professor

Barotov Sharif Ramazonovich, psixologiya fanlari doktori, professor, xalqaro psixologiya fanlari akademiyasining haqiqiy a'zosi (akademigi)
Baqoyeva Muhabbat Qayumovna, filologiya fanlari doktori, professor
Bo'riyev Sulaymon Bo'riyevich, biologiya fanlari doktori, professor
Jumayev Rustam G'aniyevich, siyosiy fanlar nomzodi, dotsent
Djurayev Davron Raxmonovich, fizika-matematika fanlari doktori, professor
Durdiyev Durdimurod Qalandarovich, fizika-matematika fanlari doktori, professor
Olimov Shirinboy Sharofovich, pedagogika fanlari doktori, professor
Qahhorov Siddiq Qahhorovich, pedagogika fanlari doktori, professor
Umarov Baqo Bafoyevich, kimyo fanlari doktori, professor
Murodov G'ayrat Nekovich, filologiya fanlari doktori, professor
O'rayeva Darmonoy Saidjonovna, filologiya fanlari doktori, professor
Navro'z-zoda Baxtiyor Nigmatovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor
Hayitov Shodmon Ahmadovich, tarix fanlari doktori, professor
To'rayev Halim Hojiyevich, tarix fanlari doktori, professor
Rasulov Baxtiyor Mamajonovich, tarix fanlari doktori, professor
Eshtayev Alisher Abdug'aniyevich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor
Qahhorov Otabek Siddiqovich, iqtisodiyot fanlari doktori (DSc), professor
Quvvatova Dilrabo Habibovna, filologiya fanlari doktori, professor
Axmedova Shoira Nematovna, filologiya fanlari doktori, professor
Bekova Nazora Jo'rayevna, filologiya fanlari doktori (DSc), professor
Amonova Zilola Qodirovna, filologiya fanlari doktori (DSc), professor
Hamroyeva Shahlo Mirjonovna, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent
Nigmatova Lola Xamidovna, filologiya fanlari doktori (DSc), professor
Jamilova Bashorat Sattorovna, filologiya fanlari doktori, professor
Boboyev Feruz Sayfullayevich, tarix fanlari doktori
Jo'rayev Narzulla Qosimovich, siyosiy fanlar doktori, professor
Xolliyev Askar Ergashovich, biologiya fanlari doktori, professor
Artikova Hafiza To'ymurodovna, biologiya fanlari doktori, professor
Norboyeva Umida Toshtemirovna, biologiya fanlari doktori, professor
Hayitov Shavkat Ahmadovich, filologiya fanlari doktori, professor
Qurbonova Gulnoz Negmatovna, pedagogika fanlari doktori (DSc), professor
Ixtiyarova Gulnora Akmalovna, kimyo fanlari doktori, professor
Rasulov Zubaydullo Izomovich, filologiya fanlari doktori (DSc), professor
Mirzayev Shavkat Mustaqimovich, texnika fanlari doktori, professor
Yuldosheva Dilorom Nigmatovna, filologiya fanlari doktori (DSc), professor
Sharipov M. Z., fizika-matematika fanlari doktori, professor
Esanov Husniddin Qurbonovich, biologiya fanlari doktori, dotsent
Raupov Soyib Saidovich, tarix fanlari nomzodi, professor
Zaripov Gulmurot Toxirovich, texnika fanlari nomzodi, professor
Jumayev Jura, fizika-matematika fanlari nomzodi, professor
Qurbonova Manzila Bakiyevna, tarix fanlari nomzodi, professor
Ochilov Alisher To'lis o'g'li, tarix fanlari doktori, professor
Klichev Qybek Abdurasulovich, tarix fanlari doktori, dotsent
G'aybullayeva Nafisa Izattullayevna, filologiya fanlari doktori (DSc), professor
O'rinova Bozorgul Zokirovna, tarix fanlari doktori, dotsent

MUNDARIJA *** CONTENTS *** СОДЕРЖАНИЕ		
ADABIYOTSHUNOSLIK * LITERARY CRITICISM *** ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ**		
Narziyeva I.Z.	Changeling myth and the portrayal of unusual child characters in English literature	3
To‘rayeva D.N.	Turkum romanlarda tarixiylikning tadrijiy takomili	7
Zuxurova O.I.	Alisher Navoiy ijodida raqamlarning ramziy-majoziy talqini (“G‘aroyib us-sig‘ar” devoni misolida)	14
Istamova Sh.M.	Folklor xronotopining mifologik-mistik transformatsiyasi: A. Fitratning “Qiyomat” hikoyasida zamon va makon poetikasi	18
Eshonqulov H.P.	Alisher Navoiyning na’t g‘azallarida oshiqona motivning ifodalanishi	24
Kholmuradova M.A.	Artistic portrait of frontier life in English and Uzbek novels: national and universal features	29
Aslanov A.E.	“Afg‘on to‘la fig‘onim” asarida urush fojiasi va ruhiy iztiroblar badiiy talqini	35
Shamsiddinova S.B.	Folklore-typological features of the hero–rival relationship in the epics “Gilgamesh” and “Ramayana”	40
NAVOIY GULSHANI		
Ibroimova M.N.	Alisher Navoiy “Hiloliya” qasidasi an’anaviy qasidachilikning go‘zal namunasi	44
TARIX * HISTORY *** ИСТОРИЯ**		
Qarshiyev I.M.	Shahrisabz XX asrning birinchi yarmida: ma’muriy-hududiy tuzilishining tarixiy dinamikasi	47
Bobohusenov A.A.	Buxoro vohasining ilk o‘rta asrlar tarixiy geografiyasi klassifikatsiyasi	52
Eshkulova G.Sh.	Samarqand viloyatida kolxoz va sovxozlar faoliyati: transformatsiya jarayonlari va ularning oqibatlari (1991-1997-yillar)	57
Sultonova A.U.	Buxoro vohasida shaharsozlik va urbanizatsiya jarayonlari: A.R. Muhammadjonov tadqiqotlarining tahlili	62
Obloqulov D.O‘.	Toshpo‘lat Hamidov faoliyatining qisqacha tarixi	66

Shamsiyeva Z.A.	O‘zbek va tojik nikoh to‘yi marosimlarida otin oyi: tarixiy-etnografik va ijtimoiy-antropologik tahlil	71
Boltayev A.H.	Buxoroda tarixiy o‘lkashunoslik sohasidagi tadqiqotlar tarixshunosligi (XX asr va XXI asr boshlari)	75
Qayumova G.A.	O‘zbekistonda yoshlar milliy o‘zligini shakllantirish jarayonlari: tarixiy taraqqiyot va zamonaviy transformatsiyalar	85
Samadov G‘.Z.	Turkiston jadidlarining tozalik va sog‘liqni saqlash sohasini yaxshilashga oid harakatlari	90
Sodiqova M.S.	Yangi O‘zbekiston sharoitida Andijon viloyati va Xitoy Xalq Respublikasi o‘rtasidagi ijtimoiy-iqtisodiy hamkorlik (2017-2026-yillar)	95
Sultonova A.U.	Buxoro tarixshunosligida akademik A.R. Muhammadjonov maktabining tutgan o‘rni	100
Shamsiyeva Z.A.	«Borbiyoron» va «Raxtzanon»: tarixiy-etnologik tahlil, ijtimoiy vazifalar	104
FALSAFA VA HUQUQ, SIYOSATSHUNOSLIK * PHILOSOPHY, LAW AND POLITICAL SCIENCES *** ФИЛОСОФИЯ, ПРАВО И ПОЛИТОЛОГИЯ**		
Ахмедова Ш.А.	Климатическая политика и трансформация экологического управления в XXI веке	108
Bafoyev F.M.	Yangi O‘zbekiston tashqi siyosatida pragmatizm	113
Xudayarov I.I.	Global migratsiya sharoitida madaniyatlararo muloqot va etnik munosabatlar dinamikasi	121
IQTISOD * ECONOMY *** ЭКОНОМИКА**		
Baxtiyorova N.U.	Raqamli marketing va ijtimoiy media boshqaruvining mazmun-mohiyati	126
Botirov I.S.	Sun’iy intellektning biznes boshqaruviga ta’siri: boshqaruv qarorlari, samaradorlik va inson–sun’iy intellekt hamkorligi	132

UDC 82

CHANGELING MYTH AND THE PORTRAYAL OF UNUSUAL CHILD CHARACTERS IN ENGLISH LITERATURE

Narziyeva Inobat Zoirovna,
Senior teacher of of the Department
of Foreign Languages Teaching Methodology,
Bukhara State Pedagogical Institute
inobat862@gmail.com

Abstract. *This article examines the origins and literary significance of the changeling myth and its relationship to the representation of the unusual child in English literature. The changeling is a folkloric figure traditionally associated with European, particularly Celtic and Irish, beliefs concerning the supernatural replacement of a human child. The article analyses the changeling as a figure of otherness, uncertain identity, liminality, and belonging. It also explores the transformation of the traditional myth in later children's and fantasy literature. Particular attention is paid to the ways in which the changeling motif anticipates modern representations of extraordinary children who occupy a position between ordinary social reality and supernatural or alternative worlds. The study argues that the changeling should be considered not simply as a supernatural folkloric figure but as an important cultural prototype for literary representations of children whose identities, abilities, or behavior challenge conventional concepts of childhood.*

Keywords: *changeling, unusual child, children's literature, folklore, Celtic mythology, fairy mythology, otherness, identity, childhood, fantasy literature.*

O‘ZGARISH AFSONASI VA INGLIZ ADABIYOTIDA G‘AYRIODDIY BOLA QAHRAMONLARINING TASVIRLANISHI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada Yevropa, xususan, kelt va irland folklorida shakllangan changeling mifining kelib chiqishi, mazmun-mohiyati hamda uning ingliz adabiyotida g‘ayrioddiy bola obrazining shakllanishiga ta’siri tahlil qilinadi. Changeling – folklor an’analarida g‘ayritabiiy mavjudotlar tomonidan inson bolasining o‘rniga qoldirilgan bola yoki mavjudot sifatida tasvirlanadigan obrazdir. Tadqiqotda changeling motivi “boshqalik”, identifikatsiya, begonalashuv, oilaga mansublik, insoniy va g‘ayritabiiy olam o‘rtasidagi chegaralar kabi tushunchalar bilan bog‘liq holda o‘rganiladi. Shuningdek, an’anaviy folklordagi changeling obrazi bilan ingliz va ingliz tilidagi bolalar adabiyotida uchraydigan g‘ayrioddiy bolalar o‘rtasidagi poetik va mazmuniy aloqalar ko‘rsatiladi. Tadqiqot natijalari changeling motivi zamonaviy fantastik adabiyotdagi “g‘ayrioddiy bola” obrazining folkloriy-mifologik ildizlaridan biri sifatida talqin qilinishi mumkinligini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *changeling, g‘ayrioddiy bola, bolalar adabiyoti, folklor, kelt mifologiyasi, fairy mythology, boshqalik, identifikatsiya, bolalik, fantastika.*

МИФ ОБ ИЗМЕНЕНИИ И ИЗОБРАЖЕНИЕ НЕОБЫЧНЫХ ДЕТСКИХ ПЕРСОНАЖЕЙ В АНГЛИЙСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация. *В статье исследуются происхождение и содержание мифа о changeling в европейском, особенно кельтском и ирландском фольклоре, а также его значение для формирования образа необычного ребёнка в английской литературе. Changeling в традиционном фольклоре представляет собой ребёнка или сверхъестественное существо, оставленное вместо человеческого ребёнка после его похищения сверхъестественными существами. В работе мотив changeling рассматривается в связи с категориями инаковости, идентичности, отчуждения, принадлежности к семье и взаимодействия человеческого и сверхъестественного миров. Особое внимание уделяется трансформации данного мотива в литературе и его связи с образом необычного ребёнка в современной детской фантастике. Исследование показывает, что мотив changeling может рассматриваться как один из фольклорно-мифологических источников формирования образа необычный ребёнок в последующей литературной традиции.*

Ключевые слова: *changeling, необычный ребёнок, детская литература, фольклор, кельтская мифология, Фейри, инаковость, идентичность, детство, фантастика.*

Introduction. The child has always occupied a complex position in folklore and literature. In many traditional narratives, childhood is associated with innocence, vulnerability, purity, and dependence. At the same time, folklore and literary traditions have created another type of child: a mysterious, unusual, extraordinary, or supernatural child whose identity and behavior challenge the expectations of adults and society. The representation of such children is particularly significant in children's literature because the child character frequently becomes a means through which writers explore social norms, identity, family relationships, imagination, and the boundaries between reality and fantasy. The unusual child may possess exceptional abilities, enter another world, discover a hidden identity, or simply behave in ways that distinguish them from other children. One of the earliest folkloric models relevant to this literary tradition is the changeling. The concept is strongly associated with Celtic and Irish folklore, although related beliefs can be found in different European traditions. According to traditional narratives, supernatural beings could take a human child and leave another child or creature in its place. The replacement was believed to be recognizable through unusual behavior, mysterious characteristics, or an inability to conform to expectations. The importance of the changeling for literary studies lies in its representation of childhood as a state of uncertainty. The changeling is neither completely familiar nor completely foreign. It exists within the family but is perceived as belonging elsewhere. This liminal status makes the figure particularly relevant to the study of unusual child characters.

Methods. The research employs a qualitative literary and cultural analysis. Folkloristic, comparative-literary, and close-reading approaches are combined to examine the changeling motif and its relationship to the representation of unusual children. The analysis focuses on several interconnected concepts: otherness, identity, belonging, childhood, liminality, supernatural transformation, and the relationship between the child and the adult community. Primary literary and folkloric materials are considered alongside scholarly works on children's literature, fairy tales, folklore, and fantasy. Particular attention is given to the transformation of the traditional supernatural child into the modern literary child who possesses unusual characteristics or occupies a position between different worlds.

Results. The study demonstrates that the changeling motif contains several structural elements that later become important in the representation of extraordinary children. The first is difference. The changeling is distinguished from an ordinary child through behavior, abilities, appearance, or mysterious characteristics. Difference therefore becomes the central element of the character's identity. The second is uncertain identity. The central question surrounding a changeling is whether the child is really who the family believes it to be. This question creates a strong connection between the changeling and later literary narratives concerned with hidden identity. The third is liminality. The changeling occupies a space between the human and supernatural worlds. It is physically present in the human community but symbolically connected with another world. The fourth is social otherness. The changeling is frequently perceived from the perspective of the community that considers it different. Consequently, the myth reveals not only the nature of the supernatural child but also the fears and expectations of the society observing it. These characteristics are subsequently transformed in children's fantasy literature. The unusual child increasingly becomes the central protagonist rather than an object of fear. Difference may become a source of knowledge, imagination, courage, and personal development.

Discussion. The changeling myth can be interpreted as one of the early cultural narratives through which societies attempted to understand unusual childhood. Traditional communities lacked many of the scientific explanations available today, and supernatural narratives provided frameworks for interpreting situations that appeared mysterious. However, from a literary perspective, the significance of the changeling extends beyond historical belief. The myth establishes a narrative structure based on a child whose identity is uncertain and whose difference disrupts the expectations of the family and community. This aspect can be connected with the concept of the unusual child in English literature. The unusual child is often placed in opposition to adult expectations. Adults may initially fail to understand the child's abilities, imagination, or identity, while the child gradually discovers a more complex understanding of the world. A particularly useful example of the broader tradition is J. M. Barrie's Peter Pan. Peter is not literally a changeling, but his character shares several structural characteristics with supernatural and liminal children in folklore. He refuses the conventional process of growing up and belongs simultaneously to childhood reality and the fantastic world of Never land.

A short passage that captures this fundamental idea is Barrie's well-known statement: “All children, except one, grow up.” This brief sentence establishes Peter's exceptional position immediately. Unlike ordinary children, Peter occupies a space outside conventional human development. His unusual identity is not simply a personal characteristic; it becomes the foundation of the entire narrative. The connection with changeling mythology can therefore be understood through the concept of liminality. Like the changeling,

Peter does not completely fit into the ordinary social structure. He represents an alternative form of childhood that exists beyond conventional expectations. Another important example can be found in Neil Gaiman's The Graveyard Book. The protagonist, Nobody Owens, is a child who grows up outside ordinary human society among supernatural inhabitants of a graveyard. His identity is constructed through an unusual relationship between the human and super natural worlds. The opening of the novel presents the child in an atmosphere of mystery and danger, immediately placing him outside the conventional family environment. Although nobody is human, his upbringing makes him culturally and socially different from ordinary children. This situation recalls an essential feature of the changeling motif: the unusual child belongs simultaneously to two different spheres. The child is human but develops within a supernatural environment. Thus, the traditional opposition between the human world and the fairy or supernatural world is transformed into a narrative about identity and belonging. Roald Dahl's Matilda provides another form of the unusual child. Matilda is not a supernatural changeling, but her extraordinary intellectual abilities distinguish her from both children and adults around her. Her unusualness becomes a source of empowerment rather than a reason for exclusion. The narrative presents a strong contrast between the child's intellectual potential and the limitations of the adults who fail to recognize it. In this respect, Matilda represents an important development in the literary history of the unusual child: difference is transformed from something frightening into something valuable.

The evolution from changeling folklore to modern children's literature can therefore be understood as a movement in the cultural interpretation of difference. In traditional folklore, the unusual child could be regarded as a threat to family stability. In modern children's literature, however, the unusual child frequently becomes the protagonist whose difference enables the discovery of truth and the transformation of the surrounding world. The Changeling Motif and the Concept of Otherness. Otherness is one of the most productive concepts for analyzing changeling narratives. The changeling is defined by its difference from the expected model of the human child. The family observes the child and gradually recognizes that something is unusual. This structure creates a division between “us” and “the other.” The child appears to be part of the family but is simultaneously perceived as an outsider. Modern children's literature frequently reverses this relationship. Instead of presenting the unusual child exclusively through the eyes of adults, contemporary narratives give the child a voice and perspective. As a result, the reader is encouraged to identify with the child rather than with the community that regards the child as strange. This transformation has important ethical and aesthetic implications. The unusual child is no longer simply an object of fear. The child becomes a subject capable of interpreting the world.

The Changeling as a Prototype of the Extraordinary Child.

The concept of the extraordinary child has become central to fantasy and children's literature. Such protagonists frequently possess qualities that separate them from ordinary children. They may have supernatural powers, exceptional intelligence, unusual courage, or a special relationship with another world. The changeling motif can be considered a folkloric prototype of this literary phenomenon because it establishes several characteristics that remain important the child is different; the child's identity is uncertain; the child exists between two worlds;

adults cannot fully understand the child; the child's difference creates narrative conflict;

the child's unusual identity eventually becomes significant. The major difference is that modern literature tends to reinterpret these characteristics positively. The extraordinary child is often not a danger to society but a character capable of challenging injustice and transforming the world.

Conclusion. The changeling myth represents an important stage in the cultural and literary history of the unusual child. Emerging from European folklore and particularly associated with Celtic and Irish traditions, the changeling embodies uncertainty concerning childhood identity, belonging, and difference. Its literary importance can be found in the way it constructs the child as a liminal figure situated between the familiar and unfamiliar, human and supernatural, family and otherness. These structural characteristics continue to appear in later English and English-language children's fantasy. The development of the unusual child from folklore to modern children's literature demonstrates a significant transformation in the cultural understanding of difference. While traditional changeling narratives frequently express fear of an unfamiliar child, modern literary works increasingly present unusual children as independent, intelligent, imaginative, and powerful figures. Characters such as Peter Pan, Nobody Owens, and Matilda demonstrate different forms of this transformation. They are not literal changelings, but their unusual identities, relationships with alternative worlds, and conflicts with conventional expectations reveal the continuing literary relevance of the changeling pattern.

Consequently, the changeling myth can be regarded as an important folkloric and mythological foundation for the study of unusual child characters. Its analysis provides an opportunity to examine how

literature has moved from representing the unusual child as an object of fear and suspicion toward presenting the child as a figure of identity, resistance, imagination, and transformation.

REFERENCES:

1.Briggs, K. M. The Fairies in English Tradition and Literature. University of Chicago Press, 1967.

2. Gaiman, N. The Graveyard Book. HarperCollins, 2008.

3. Hunt, P. An Introduction to Children's Literature. Oxford University Press, 1994. 4. Silver, C. B. Strange and Secret Peoples: Fairies and Victorian Consciousness. Oxford University Press, 1999.

4. Tolkien, J. R. R. "On Fairy-Stories." In The Monsters and the Critics and Other Essays. HarperCollins, 1997.

5.Fairy Tales. Oxford University Press, 2000.Dahl, R. Matilda. Jonathan Cape, 1988. 7.Hunt, P. An Introduction to Children's Literature. Oxford University Press, 1994. 8.Silver, C. B. Strange and Secret Peoples: Fairies and Victorian Consciousness. Oxford University Press, 1999.

6.Tolkien, J. R. R. "On Fairy-Stories." In The Monsters and the Critics and Other Essays.

7. Narzieva I. Z.The image of childhood in the English literature. e-mail: til_adabiyot@umail.uz. 2024-yil 5-son

8. Narzieva I.Z. The literary construction of childhood in classical and modern English novellas. https://ijmri.de/index.php/jmsi volume 4, issue 2, 2025.

9. Narzieva I.Z. The literary construction of childhood in classical and modern English novellas. Journal of Multidisciplinary Sciences and Innovations. 26 march 2025.

UDC 821.512.133-1

TURKUM ROMANLARDA TARIXIYLIKNING TADRIJIY TAKOMILI

To‘rayeva Dilnoza Nematullayevna,
Guliston davlat universiteti dotsenti,
filologiya fanlari doktori,
Sirdaryo viloyati, Guliston shahri
dilnozatorayeva@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada romanlar turkumida tarixiylik: shakllanish omillari va tadrijiy takomili, turkumlarning badiiy-estetik xususiyatlari va umuman, epik turkumlarning o‘ziga xos xususiyatlari haqida so‘z yuritilgan. Turkum romanlarning mavzusi, sarlavhasi, tematik birligi, umumiy yoki o‘z poetik obrazlarining ifodalanishi, mustaqil mazmun, yaxlit tushunchani anglatishi, sayyor syujet ishtiroki, makon va zamonda (xronotop) bir ekanligi kabi jihatlarga e’tibor qaratilgan. Turkumlarning xos xususiyatlari masalasi, turkum romanlar misolida tadqiq etildi.*

Kalit so‘zlar: *turkumlilik hodisasi, tadrijiy takomil, shakl va mazmun, sayyor obrazlar, yaxlit tushunchalar, qahramon, makon va zamon uyg‘unligi, tendensiya, takomil, yaxlitlik, muallif konsepsiyasi, badiiy ifoda.*

THE GRADUAL DEVELOPMENT OF HISTORICITY IN CYCLE NOVELS

Abstract. *This article discusses historicity in the genre of novels: factors of formation and gradual development, artistic and aesthetic characteristics of genres, and in general, the specific features of epic genres. Attention is paid to such aspects as the theme, title, thematic unity of genre novels, expression of general or specific poetic images, independent content, representation of a holistic concept, participation in a traveling plot, unity in space and time (chronotope). The issue of the specific features of genres was studied using the example of genre novels.*

Key words: *the phenomenon of series, gradual improvement, form and content, mobile images, holistic concepts, hero, harmony of space and time, tendency, improvement, integrity, author's concept, artistic expression.*

ПОСТЕПЕННОЕ РАЗВИТИЕ ИСТОРИЧЕСКОЙ ДОСТОВЕРНОСТИ В ЦИКЛИЧЕСКИХ РОМАНАХ

Аннотация*. В статье рассматриваются историчность в жанре романа: факторы становления и постепенного развития, художественно-эстетические особенности жанров, а также специфика эпических жанров в целом. В центре внимания статьи находятся такие аспекты, как тема, название, тематическое единство романов, выражение общих или специфических поэтических образов, самостоятельное содержание, представление целостной концепции, наличие путевого сюжета, единство пространства и времени (хронотоп). На примере жанровых романов исследован вопрос о характеристике жанров.*

Ключевые слова: *феномен серии, постепенное совершенствование, форма и содержание, подвижные образы, целостные концепции, герой, гармония пространства и времени, тенденция, совершенствование, целостность, авторская концепция, художественное выражение.*

Kirish. Turkumlilik o‘zbek adabiyoti tarixida qadimdan shakllangan adabiy hodisadir. “Adabiy turkum – bir yoki bir-biriga yaqin mavzular doirasidagi bir muallif yoki bir necha mualliflar tomonidan yaratilgan adabiy asarlar yig‘indisi. Bir necha asarlarni birlashtirib turgan umumiylik, ham janrga, ham voqelik sodir bo‘layotgan makon va zamonga, ham personajlarga, ham shakl va mazmunga aloqador bo‘lishi mumkin” [8]. Demak, turkum romanlar uzviy asarlar birligi bo‘lib, o‘ziga xos jihatlari undagi umumiy qahramonlarining mavjudligi, syujet yo‘nalishlarining davomiyligi, muallif niyatining yagonaligi va shulardan kelib chiquvchi yaxlit konsepsiya tufayli butunlikka birlashuvidan tashkil topganligida deyishga asos bor. Dostonlardagi turkumlilik va mavjud izchillik kabi xususiyatlar roman janrining shakllariga oid tadrijiylikning shakllanishida o‘ziga xos o‘rin tutgan. Turkum dostonlar voqealari bir mavzuga bog‘liq ekanligi, yagona obraz atrofida uyushganligi bilan bir-biriga daxldordir. Ko‘rish mumkinki, turkumlilik

hodisasi adabiyotimiz tarixida turli shakllarda namoyon bo‘ladi. Uning ilk ko‘rinishlari eposlarda bo‘y ko‘rsatgan bo‘lsa, u katta epik tur shakllarning yuzaga kelishi bilan bog‘liq davom etdi. Bu hodisa tarixiy sharoit yuzaga keltirgan voqelik va qahramonlar taqdirini qator asarlar birligida aks ettira olish imkonini berdi. Turkumlilik hodisasining ildizlari milliy eposlarimiz bilan bog‘liq ekan, ayni damda ularga xos jihatlarga alohida e’tibor qilish talab qilinishi mavzuning **dolzarb**ligini ko‘rsatadi.

Mazkur maqolada romanlar turkumida tarixiylik: shakllanish omillari va tadrijiy takomili, turkumlarning badiiy-estetik xususiyatlari va umuman, epik turkumlarning o‘ziga xos xususiyatlari haqida so‘z yuritilgan. Turkum romanlarning mavzusi, sarlavhasi, tematik birligi, umumiy yoki o‘z poetik obrazlarining ifodalanishi kabi jihatlari tadqiqi orqali ochib berish **maqsad** qilingan va o‘z oldiga quyidagi **vazifalar**ni qo‘yadi:

- turkumlilikning yetakchi shakliy belgilarini, shakllanish xossalari va shaklga xos unsurlar tadqiqiga ahamiyat qaratish;
- o‘zbek adabiyotida mazkur shaklning taraqqiyot xususiyatlarini ko‘rsatib berish;
- turkum romanlarda badiiy xronotop va yozuvchi konsepsiyasining badiiy o‘ziga xosligini, realistik tasvir prinsiplarini ko‘rsatish;
- shakl va kompozitsiyadagi o‘ziga xosliklarni va badiiy shartlilik shakllarini asoslash;

Tadqiqot obyekti va qo‘llanilgan metodlar. Tadqiqot obyekti sifatida turkum dostonlar, Sa’dixon Mavlavixon o‘g‘lining “Tanazzul” turkum romani olingan. Masalani yoritishda qiyosiy-tipologik, konseptual tahlil, qiyosiy-tarixiy hamda kontekstual tadqiq metodlardan foydalanildi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. “Go‘ro‘g‘li” turkumidagi dostonlar syujeti Go‘ro‘g‘li obrazi atrofida uyushganligi, mavzuning bir-biriga daxldorligi bilan ajralib turadi. “Go‘ro‘g‘li” eposi turkum dostonlar jamlanmasi bo‘lib, unda asosiy obraz – Go‘ro‘g‘li ulkan kuch-qudratga ega afsonaviy qahramon sifatida talqin etiladi. Mazkur turkumidagi dostonlar voqealari Go‘ro‘g‘li obrazi atrofida uyushganligi yoki qaysidir jihati va ushbu mavzuga bog‘liq ekanligi bilan bir-biriga daxldordir. Uning tarkibidagi qirqta doston turkumlilik hodisasini yuzaga keltirgan. Bunday xususiyatlar turkum dostonlarning barchasida o‘z aksini ko‘rsatib, bog‘lab turuvchi yogona vosita vazifasini o‘taydi. Turkumdagi birinchi doston “Go‘ro‘g‘lining tug‘ilishi”dan boshlanib, “Go‘ro‘g‘lining o‘limi” bilan yakunlanadi. Turkum tarkibidagi qirqta doston o‘rtasidagi bog‘liqlik turkumlilikka xos jihatlar mavjudligini ko‘rsatadi. *“Bir qarashda dostonlarning bunday birin-ketin qo‘yilishi, ularga muayyan tartib berilishi ortiqchadek tuyulishi mumkin. Chunki ularning har birini kitobxon yoki tinglovchi mustaqil dostonlar sifatida qabul qila beradi. Ammo ular yaxlit olinganda, xalqimizning badiiy an’analari va epik qonuniyatlar asosida qachonlardir mashhur baxshilar va dostonchilik maktablari vakillari tomonidan bir qahramon – Go‘ro‘g‘li atrofida birlashtirilgan*” [3]. Eposlardagi mavjud turkumlilikka xos poetik unsurlar keyinchalik birmuncha takomillashib borganligini ko‘rish mumkin, ammo bu adabiy hodisalarning dastlabki ildizlari xalq eposlari mazmun-mohiyatida o‘z aksini ko‘rsatadi.

Bundan tashqari turkumlilikni turkiy xalqlar adabiyotida shakllangan xamsanavislik an’analari bilan ham bog‘lash mumkin. “Xamsa” dostonlarining mazmuniy birligi – komillikka yetishish bo‘lib, kompozitsion butunlik asosida yuzaga kelgan. Xamsanavislikda didaktik mazmundan iborat bo‘lgan ilk doston ma’naviy-axloqiy muammolarni o‘zida aks ettirgan maqolotlar, hikoyatlardan iborat. Keyingi dostonlar esa ilohiy ishq yo‘lida chekiladigan riyoziyotga bag‘ishlanadi. So‘nggi doston mazmuni esa birinchi dostonda qo‘yilgan masala mohiyatidan kelib chiqib o‘z yechimini topadi. Unda komillikka yetishish, adolatli bo‘lish kabi falsafiy masalalar ilgari suriladi. Umuman olganda, “Xamsa” dostonlaridagi tadrijiylik – mazmuniy birlik turkumga bilashish imkonini yaratadi. Dostonlardagi bunday turkumlilik va mavjud izchillik kabi xususiyatlar roman janrining shakllari bo‘lgan dilogiya, trilogiya, tetralogiya, pentologiya kabi romanlar turkumining ham o‘ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib tadrijiylikning shakllanishida o‘ziga xos o‘rin tutgan. *“Klassik eposda mazmun bosh qahramon atrofidagi voqealar tasviridan iborat bo‘lsa va shu munosabat bilan qahramonlarning ichki dunyosini ochishga alohida e’tibor berilsa, romanda kishi “ruhining dialektikasi”ni ochish markaziy o‘rinni oladi”* [1]. Dostonlardagi mavjud yagona badiiy g‘oya, kompozitsion va syujet birligiga ega bo‘lishidan hosil bo‘lgan. Umuman olganda, turkum asarlarning ilk ko‘rinishlariga xos jihatlar: ularda tadrijiylik va izchillik, kompozitsion birlik va mazmuniy uzviylik.

Ko‘rinadiki, eposlardagi mavjud turkumlilik xususiyatining ba’zi poetik unsurlari turkum romanlarning yuzaga kelishiga asos bo‘lgan deyish mumkin. *“Dostonlardagi turkumlilik va mavjud izchillik kabi xususiyatlar roman janrining keyingi shakllari bo‘lgan dilogiya, trilogiya, tetralogiya kabilarning ham o‘ziga xos xususiyatlaridan bo‘lgan tadrijiylikning shakllanishida o‘ziga xos o‘rin tutgan”* [8]. Roman shakllarining yuzaga kelishi xalq eposlarining asrlar davomidagi o‘ziga xos talqinlari natijasidir. Ulardagi

bosqichlilik va tadrijiylik, obrazlarning yagona konsepsiya uchun xizmat qilishi, xarakter qirralarining talqini kabi masalalar shular jumlasidandir.

XX asr boshlaridagi ijtimoiy-siyosiy yangilanishlar o‘zbek adabiyotida ham yangi tur va janrlarning paydo bo‘lishga turtki bo‘ldi. Jumladan, ko‘p asrlik tarixga ega bo‘lgan roman, xususan, tarixiy roman janrining paydo bo‘lishi bu davr adabiyotida katta voqelikka aylandi. Bu janr doirasida har bir xalq adabiyotining o‘ziga xos jihatlarini namoyon qilish imkoni borligi bunday tur va janrlarning yuzaga kelishini taqozo qildi. Roman janrini yuzaga kelishi yozuvchi ijodiiy niyatining yuzaga chiqarishga katta imkon berdi. *“Roman voqelikning butun kengligi va ko‘lamdorligi hamda o‘ta murakkab tomonlarini ham o‘zida mujassamlashtirishi bilan birga ijtimoiy jamiyat mohiyatini ochishga, shaxsning o‘zligini anglashga, ruhiy iztiroblarini keng tahlil etishga, inson va jamiyat o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni ta’minlashga xizmat qiluvchi badiiy ijod namunasidir”* [4]. Ko‘rinadiki, roman janri imkoniyatlarini adabiyotimizda real hayot voqeligining badiiy idrok etilishda, qahramonlar ruhiyati, ularning ma’naviy qiyofasini yaratishda ko‘rish mumkin. *“1905-1915-yillarda milliy adabiyotimiz nafaqat mazmuni, g‘oya, mavzu jihatidan yangilanib qolmay, balki shakl, uslub borasida ham yangi janrlarning ajralishi va turlarga bo‘linishi davriga ham ko‘tarildi. Zero, Hamza, Mirmuhsin-Fikriylar adabiyotimiz tarixida birinchi bor “ro‘mon” degan atama, tushuncha, qolaversa, janrning paydo bo‘lishining embrional davrini boshlab bergan bo‘lsalar, Abdulla Qodiriy romanlari bu boradagi amaliy jarayon va izlanishlarning yagona va mukammal mevasi sifatida – birinchi yetuk o‘zbek realistik milliy romanining tug‘ilishiga olib keldi”* [7]. Professor S.Mirvaliyev ta’kidlaganidek, o‘zbek adabiyotida Hamza Hakimzoda Niyoziyning “Yangi saodat yoxud Milliy roman” va Mirmuhsin Shermuhamedovning “Befarzand Ochildiboy” nomli asarlari o‘zbek romanchiligidagi dastlabki izlanishlar deb baholangan bo‘lsa-da, haqiqiy mukammal roman janriga XX asrning 20-yillarida Abdulla Qodiriy o‘zining “O‘tkan kunlar” romani bilan asos soldi.

O‘tgan asr boshlarida shakllangan roman janri haqida so‘z yuritgan adabiyotshunos I.Yoqubov shunday yozadi: *“Binobarin, mazkur romanlar bir qadar “ibtidoiy” bir jihatdan, bu yo‘sindagi tajribalarning endi boshlanayotganiga, ikkinchi jihatdan, romanchilik sohasida qalam tebratish iqtidoriga ega mutaxassislarning kamligiga, uchinchidan esa kitobxon ehtiyojini inobatga olib, aksariyat o‘rinlarda ataylab eskicha uslub va soddaroq tilda tartib berilganligi singari faktorlarga borib taqaladi*” [6]. Adabiyotshunos olimning mazkur fikrlari endi shakllanishni boshlagan roman janri haqidagi qarshlarni oydinlashtirish imkonini beradi. So‘nggi yillarda bu janr ancha taraqqiy etib, roman shakllari (roman-dilogiya, roman-trilogiya, roman-tetrologiya, roman-pentologiya v.b.) yuzaga kela boshladi. Jahon adabiyotidagi singari o‘zbek adabiyotida ham romanlar turkumining yuzaga kelishi katta adabiy xodisa bo‘ldi. O‘zbek adabiyotshunoslikda bir necha qismdan iborat katta epik turga oid asarlarga nisbatan *romanlar turkumi* deyilsa, ba’zi tadqiqotlarda bu atamani *silsilaviy roman shakli* deb ham yuritiladi.

“O‘zbek romanchiligi taraqqiyotida “Qullar”, “Navoiy” kabi epopeya xarakteridagi asarlar yaratilgani bilan hali dilogiya, trilogiya yoki tetralogiya yaratish borasida amaliy tajribalar mavjud emas edi. To‘g‘ri, H.Shams trilogiya, Cho‘lpon dilogiya yaratishga harakat qilgan. Lekin bu intilish o‘z davrida konkret ko‘rinishga ega bo‘lmaganidan, qolaversa, ular hali topilmaganidan romanchilikdagi roli haqida gap bo‘lishi mumkin emas” [7]. Bu fikrlari bilan adabiyotshunos olim mazkur izlanishlar kelgusida romanlar turkumining paydo bo‘lishi hamda taraqqiyotida muhim ahamiyat kasb etishiga alohida urg‘u beradi. “Oybekning “Bolalik”, “Qutlug‘ qon”, “Ulug‘ yo‘l” asarlari ham ma’lum ma’noda romanlar turkumi bo‘lib, u o‘zbek adabiyotida mazkur janrning tug‘ilishida ijobiy rol o‘ynadi”, - deya fikr yuritgan olimning mazkur qarashlari ham o‘rinli.

O‘zbek adabiyotida Mirzakalon Ismoiliyning “Farg‘ona tong otguncha”, Oybekning “Qutlug‘ qon” va “Ulug‘ yo‘l”, Hamid G‘ulomning “Mash’al”, Primqul Qodirovning “Yulduzli tunlar” va “Avlodlar davoni” asarlari, S.Siyoyevning “Ahmad Yassaviy” asarlari *roman-dilogiyaga* yaqqol misol bo‘la oladi. “Dilogiya grekcha *“dilogos”* so‘zidan olingan bo‘lib, *“ikki so‘z”* degan ma’noni bildirib, bir xil mazmun, tugal syujet, ishtirok etuvchilar bilan bog‘langan ikki mustaqil asardir. Dilogiya tarkibiga kirgan ikkala asar ham garchi kompozitsiya jihatdan mustaqil bo‘lsa-da, biroq g‘oyaviy mazmunning birligi, aks ettirilgan tarixiy davr va asosiy qahramonlarning umumiyligi jihatidan bir asar hisoblanadi” [8]. Romanning bu shakli jahon adabiyotida ham uchraydi. Masalan, rus adabiyotida A.N.Tolstoyning “Ivan Grozniy”, I.Ilif va E.Petrovning “O‘n ikki stol” va “Oltin buzoq”, Mixail Sheverdinning “Sanjar botir” va “Bo‘ri izidan” asarlari romon-dilogiyaga yaqqol misoldir.

“Trilogiya (grekcha “*trilogia”* - uch so‘z ma’nosida) – o‘zining umumiy temasi, yetakchi g‘oyasi, asosiy qahramonlari, syujet aloqadorligi bilan bir butunlikni tashkil etuvchi uch mustaqil asar” [1]. “Adabiyotshunoslik lug‘ati”da esa trilogiyaga quyidagicha ta’rif beriladi: “Trilogiya (yunoncha *tri* – qo‘shma so‘zlar tarkibida uch va *logos* – so‘z, hikoya, rivoyat) – syujet, kompozitsion qurilishi jihatidan nisbiy mustaqillikka ega bo‘lgan uchta asarning personajlariga egaligi, syujet chiziqlarining davomiyligi,

muallif niyatining yagonaligi va shulardan kelib chiquvchi yaxlit konsepsiya tufayli butunlikka birikuvidan tashkil topgan asar" [8]. Ta'kidlanganidek, trilogiya umumiy mazmuni, g'oyasi, asosiy qahramonlari, syujet chizig'ining o'zaro aloqadorligi, bog'liqligi bilan bir butunlikni, yaxlitlikni tashkil etuvchi uch mustaqil asardir. Trilogiya xarakteridagi asarlarning eng dastlabkilari Yunonistonda yuzaga kelgan. Evripid, Esxil, Sofokl kabi yunon tragediyanavislari ilk dramatik trilogiyalar yaratganlar. Masalan, "Zanjirband Prometey", "Oresteya", "Fivaning yetti dushmani" singari asarlar shular jumlasidandir. Keyinchalik jahon adabiyotida (Bomarshe, F.Shiller, L.N.Tolstoy, S.T.Aksakov va b.) dramatik va nasriy trilogiyalarning xilma-xil namunalari yaratildi. O'zbek adabiyotida ham mazkur ko'rinishdagi asarlar yaratilgan va bu jaryon davom etmoqda. Said Ahmadning "Ufq" ("Qirq besh kun", "Hijron kunlar", "Ufq bo'sag'asida") asari roman-trilogiyaning yorqin namunasidir. Bundan tashqari Qurbon Muhammadrizoning "Abu Rayhon Beruniy", Abdujalol Rahimovning "Abu Ali ibn Sino" roman-trilogiyalari ham o'zbek adabiyotida o'zining munosib o'rniga ega. Epik turnning trilogiya shaklidagi ilk namunasi povest va romanga xos bo'lib, ular avtobiografik xarakterdagi asarlar sifatida e'tirof etiladi. Masalan, L.N.Tolstoyning "Bolalik", "O'smirlik" va "Yoshlik", M.Gorkiyning "Bolalik", "Odamlar xizmatida" va "Mening universitetlarim" kabi uch povestdan iborat asarlari, U.Folknerning "Qishloqcha", "Shahar" va "Dala-hovli" romanlarini qayd etib o'tish lozimdir. Roman-trilogiyaning badiiy yetuk namunalarini rus, ingliz, fransuz, nemis adabiyotida uning ko'plab nodir namunalari yaratilganligini ko'zdan kechirish mumkin.

Ushbu shaklning yagona g'oyaga bo'ysundirilgan, turfa syujetlarni birlashtirgan to'laqonli asar shaklini olgan namunalarining mavjudligini ham ta'kidlash lozim. Masalan, A.N.Tolstoyning "Sarsonlik-sargardonlikda" trilogiyasi "Opa-singillar"(1922), "O'n sakkizinchi yil"(1928), "Rutubatli tong"(1941) kabi romanlardan iborat. Nemis adabiyotida Genrix Mannning "Imperiya" trilogiyasida "Sodiq fuqaro", "Kambag'allar" va "Boshliq" romanlari jamlangan. Amerika adabiyoti vakili Teodor Drayzerning "Istak trilogiyasi" asari "Moliyachi" (1912), "Titan" (1914) va "Matonatli" (1947) romanlar birligidan iborat.

Tetralogiya yuqoridagi turkum romanlar singari yagona g'oya, mazmun va obrazlar bilan o'zaro bog'langan to'rtta asardan iborat bo'ladi. O'zbek adabiyotida yozuvchi Muhammad Alining "Ulug' saltanat" asari tetralogiyaga misoldir. Jumaniyoz Sharipovning "Xorazm" romanini ham tetralogiyaga namuna qilib olish mumkim. Jahon adabiyotida R.Vagnerning "Nibyolung xalqasi" opera-tetrologiyasi mavjud. O'zbek adabiyotida turkum romanlarning pentalogiya shakli ham uchraydi. Bunga misol qilib Murod Mansurning "Judolik diyori" asarini olish mumkin.

O'zbek adabiyotida beshtadan ortiq asarlar jamlanmasini *romanlar turkumi* deb atalsa, jahon adabiyotida ular qator nomlar bilan ataladi. Olti qismdan iborat romanlar turkumi – *gektalogiya* (Jorj R.R. Martin "Muz va olov qo'shig'i"), yetti qismdan iborat romanlar turkumi – *geptalogiya* (Edvard Meryon "Hayot aylanishi", Marsel Prust "Yo'qotilgan vaqtni qidirishda", Karlxaynts Stokxauzen "Nur", Gore Vidalning "Imperiya haqidagi hikoyalar", J.K.Rouling "Garri Potter", Martin Rinkartning "Lyuter", Tomas Vulf "Yevgeniy Gant", Tornton Uaylder "Inson asrlari", Aleksandros Kotzias "Kronos bolalari") shular jumlasidandir. Shuningdek, o'zbek adabiyotida Sa'dixon Mavlavixon o'g'lining yetti kitobdan iborat "Tanazzul" romani, Nurali Qobilning yigirma besh jildli "Temuriylar" epopeyasi ham turkum romanlarning sara namunalaridandir.

Adabiyotshunos D.Quronovning roman nazariyasiga oid tadqiqotlarida epos bilan romanning o'zaro munosabati, ulardagi umumiy va farqli tomonlarga jiddiy e'tibor qaratiladi. Jumladan, olimning roman genezisi haqidagi qarashlarida, uning eposdan o'sib chiqqani, taraqqiyotning muayyan davrlarida eposga xos xususiyatlarni saqlab kelgani alohida ta'kidlanadi. Shuningdek, epos bilan romanni farqlashda turlicha asoslarga tayanilishi qayd etiladi: "Eposning asosiy tamoyili – butunlik, romanniki – tarqoqlik; eposda – jamoaviylik, romanda – individuallik ustuvor; epos – monologik, roman – dialogik tafakkur asosiga quriladi" [6]. Qayd qilinganidek, roman janri genezisi eposlarga bog'lansa-da, jamiyatdagi o'zgarishlar, inson tafakkuridagi yangilanishlar romanchilik taraqqiyotiga, jumladan, tarixiy romanchilik an'anasining shakllanishiga ijodiy ta'sir etgan.

"Birinchi o'zbek romani va u bilan shakllangan "oltinchi romanchilik maktabi" birinchi navbatda milliy adabiy-badiiy jarayon taraqqiyoti, ma'naviy-estetik ehtiyoji mahsuli, hosilasi bo'lib yuzaga keldi... Markaziy Osiyo epik adabiyotida ilk roman bo'lgan "O'tkan kunlar" o'zining mukammal badiiy olami, falsafiy konsepsiyasi bilan shu badiiy hududdagi tarixiy romanning kelgusi taraqqiyotining ustuvor yo'nalishlarini belgilab berdi" [2]. O'zbek romanchiligi taraqqiyoti bilan bog'liq bu qarashlar ham janrning yillar davomida qator ijodiy imkoniyatlarini ko'rsatib borishiga ishora qiladi. "O'zbek tarixiy romanchiligining asoschisi Abdulla Qodiriy mavjud an'analarning "qobig'i"ni yorib, shakliy, mazmuniy va mavzu jihatdan yangilangan o'zbek romanchiligining shakllanishi va taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shdi. Bir asrlik tarixga ega bo'lgan o'zbek romanchiligi o'tgan davr mobaynida turli davrlarni aks ettirish orqali poetik

tasvir usulining yangilanishiga zamin hozirladi” [4]. Mazkur qarashlarni umumlashtirgan olim o‘zbek tarixiy romanchiligi taraqqiyotini yetti bosqichda izohlaydi:

1. Sharq va G‘arb adabiy an’analarining badiiy mukammallik sari intilishi va o‘zbek adabiyotida epik tafakkurning yangilanish ehtiyoji maydonga kelishiga asos bo‘lganligi.

2. Abdulla Qodiriy boshlagan tarixiy romanchilik zamirida adibning o‘zi qayd etganidek, “Tohir-Zuhra”, “Farhod-Shirin”lar badiiy jozibasining badiiy-genetik asos va manbalariga tayangan holda zamonaviy shaklda, ya’ni roman janrida ifodalash ehtiyojining vujudga kelganligi.

3. Shakllangan tarixiy mavzuning sobiq sho‘rolar davri adabiyotida o‘tmishga murojaat etish, ma’naviy uyg‘oq xalqning vazifasi va davr orqali buyuk tariximiz va tarixiy shaxslarga bo‘lgan ruhiy-ma’naviy, estetik tuyg‘ular, ziddiyatlarni ifodalashda epik tasvir usullarining kengligi (Oybekning “Qutlug‘ qon”, “Navoiy” romanlari).

4. Davrning murakkab ziddiyatlari va o‘ta mafkuralashuvi tarixiy romanchilikning yangi bir to‘lqinini shakllantirish uchun asos bo‘lganligi (A.Muxtor, O.Yoqubov, P.Qodirov, Mirmuhsin kabi).

5. Tarixiy voqelik asosida milliy qadriyatlar, milliy an’analar, milliy “qobiq” doirasini o‘z davridayoq yorib, jahoniy shuhratga erishgan buyuk siymolarning tarix sahnasidagi o‘rnini badiiy eks ettirish asosida milliy o‘zlikni anglashga urg‘u berish tamoyillarining maydonga kelishi.

6. 70-yillarga kelib, tarixga, tarixiy voqelik zamiridagi shaxslarga juda katta ehtiyoj sezildi. Buning zamirida buyuk xalqning avlodlari ekanligimizga urg‘u berish orqali milliy an’ananalarni tiklash, milliy qadriyatlarni ulug‘lash, milliy istiqlol fidoyilari yo‘lidan borish jarayonlariga e’tibor qaratildi (“Yulduzli tunlar”, “Ulug‘bek xazinasi”, “Ko‘hna dunyo”, “Me’mor”).

7. 90-yillar tarixiy romanchiligida mavzu va shakl jihatidan poetik tasvir an’analarining mukammallashishi, istiqlol ta’sirida tarix haqiqatini boricha aks ettirish va tasvirlashning keng imkoniyatlari yuzaga chiqqanligi (“Amir Temur”, “Sarbadorlar”, “Ulug‘ saltanat” (M.Ali), “Yassaviyning so‘nggi safari” (S.Siyoyev), “Devona Mashrab” (X.Begmat), “Navoiy va rassom Abulxayr” (O.Muxtor), “Alisher Navoiy” (I.Sulton).

O‘zbek tarixiy romanchiligining tadriji haqidagi mazkur qarashlar janr taraqqiyoti bilan bog‘liq fikrlarni umumlashtirishga imkon yaratadi. Adabiyotshunoslikda romanlar turkumining paydo bo‘lishi janr xususiyatlarining mukammalashuvi o‘laroq uning keyingi taraqqiyotiga yo‘l ochdi. Roman janri taraqqiyoti haqida adabiyotshunos A.Rahimov yozganidek: “Hozirgi roman taraqqiyotining asosiy tendensiyasi borliq hayotni keng ko‘lamda tasvirlovchi panorama-romanlardan hayotni shaxs tafakkuri prizmasidan o‘tkazib tasvirlovchi intellektual romanlarga, voqeaband romanlardan voqealarni o‘y-xayollar, tasavvurlar oqimi orqali beruvchi mulohaza-romanlarga intensiv ravishda o‘tishi bilan xarakterlanadi” [4]. Qayd qilinganidek, globallashuv jarayoni romanlarning ham mavzu ko‘lamini, tasvir usuli, shakliy va uslubiy takomillashishiga imkon yaratmoqda.

Olis yoxud yaqin moziyni aks ettirgan badiiy asar tarixiy faktlarning jo‘n qayd qilinishi mahsuli bo‘lmay, unda voqelik emas, balki o‘z davri va muhitidan uzib olinmagan tarixiy shaxslarning tabiiy harakati dominantlik qiladi. Voqelikning qanday sodir bo‘lishi badiiy ifoda etiladi. Qismat yetovidagi odamning insoniy qiyofasi, quvonch-iztiroblari ishonarli tarzda ko‘rsatiladi va davr hodisalari qayta jonlantiriladi. Binobarin, tarixiy asarlarda yozuvchi mahorati inson ruhiy olamini qay tarzda nozik his qilishi va poetik inkishof etishiga ko‘ra belgilanadi. Tarixiy asar yaratish uchun yozuvchidan juda katta ijodiy mehnat, mas’uliyat bilan birgalikda, moziyga hurmat va yuksak tafakkur talab qilinadi. “Tarixiy shaxslar haqida badiiy asar yaratish murakkab jarayondir. Chunki tarixni jonlantirishdan tashqari, tarixiy shaxsning tabiatini, ma’naviyatini, ruhiyatini hayotiy mantiqqa, tarixiy voqelikka zid bo‘lmagan holda ifodalash kerak. Bu esa bayonda emas, aniq voqea orqali tasvirlanishi, xatti-harakatida, faoliyatida ko‘rsatilishi, o‘y-fikr, gap-so‘zida ochib berilishi lozim” [8]. Ko‘rinadiki, tarixiy asarni mantiqqa mos qilib yaratish, qahramonga xos xususiyatlarni uning shaxsiga soya solmaydigan holatda badiiylashtirish lozim.

Sa’dixon Mavlavixon o‘g‘lining “Tanazzul” romani dastlab besh kitobdan iborat pentalogiya shaklida yuzaga kelgan bo‘lsa-da, ijodiy niyat taqozasiga ko‘ra turkum roman soni yana ikkitaga ko‘payadi. Bunda yozuvchi tarixiy voqealar silsilasining batafsilroq talqin qilishga talab qilingan badiiy maydonni kengaytiradi. Asarga Qo‘qon xonligining so‘nggi hukmdori Xudoyorxonning tarix sahnasidagi faoliyati asos qilib olingan. Yozuvchi Soyim Is’hoqning “Qiyomatga qolmagan qasos yohud qabrdan chiqqan qul” nomli turkum romanida ham xonliklar davri, aniqrog‘i, Buxoro amirligidagi murakkab ijtimoiy-siyosiy hayot orqali Amir Nasrulloxon davri badiiy talqin qilingan.

Asarda amirning bir necha bora Shahrisabz va Kitobni o’ziga bo’ysindirish uchun qilgan hujumlari va mag’lubiyatlari haqida so’z boradi. Mana shu asosiy tarixiy voqelar ostida sodir bo’lgan bir qancha siyosiy jarayonlarning badiiy talqini turkum romanda o’ziga xos tarzda bayon etilgan. Asarda dedektiv ruh yetakchilik qilsa-da, asosiy go’ya asar mohiyatini ochishga qaratilgan. E’tiborlisi, Buxoro amirligining

Qoqon xonligi bilan doimiy aloqalari haqidagi bir xil tarixiy faktlarning ikkala romanda ham turli rakursdan yondoshuvlari ko'zga tashlanadi. Bu ikkala turkum roman ham bir davr voqealari aks ettirilganligi bilan biri ikkinchisin to'ldiradi. Ikkala yozuvchi ham o'z uslubiga ko'ra xonliklar davrining tanazzuliga sabab bo'luvchi omillarni badiiy talqin qilar ekan, tarixning "qora kir kunlari"ini kitobxon ko'z o'ngida yorqin gavdalantirishga harakat qiladi. Mazkur tarixiy davrning badiiy talqiniga ilk bora Abdulla Qodiriyning "Otkan kunlar" va "Mehrobdan chayon" romanlari orqali duch kelinsa, uning o'zuga xos uslubdagi talqinining mantiqiy davomi sifatida tahlilga tortilgan turkum romanlar misolida ko'rish mumkin. Ayniqsa, "Tanazzul" romani badiiy ko'lamiga asos bo'luvchi tarixiy voqealar Abdulla Qodiriy qalamga olgan davrni keng ko'lamda badiiy gavdalantirishga xizmat qiladi.

Romanning birinchi kitobi, asosan, Xudoyorxonni taxtga o'tirishi bilan bog'liq voqealardan iborat. Asar Xudoyorxonning Musulmonqul mingboshini xufya yo'q qilish maqsadida Toshkentga uyushtirilgan yurishi voqeasi bialn boshlanadi. Voqealar rivoji shu zayil shiddat bilan boradiki, kitobxon, bextiyor, tarix sahnasiga singib ketadi. Asarda yaratilgan har bir obraz bir-biriga o'xshamagan xarakterga ega. Unda qahramonlar soni qanchalik ko'p bo'lmasin har birining o'z tutumi bor. Turkum romanning birinchi kitobida mavjud qahramonlarning aksariyati so'nggisiga qadar harakatlanadi. Yo'l-yo'lakay ular soni oshib boradiki, hech biri sababsiz yo'qolib qolmaydi. Eng muhimi, asarda ularning taqdiri yakunsiz qoldirilmaydi. Yozuvchi asarda aksariyat obrazlarning o'tmishi bilan bog'liq ma'lumot berib ketadiki, bu kitobxonga osha obraz haqida yanada to'liqroq tasavvur berishga xizmat qiladi.

Unga xos xarakterni kashf qilishni esa voqealar rivoji davomida har kimni o'zining zimmasiga yuklaydi. Bosh qahramon Xudoyorxon atrofida harakatlanuvchi qahramonlar, ular xoh tarixiy shaxs bo'lsin, xoh badiiy to'qima obraz, barcha-barchasi asar badiiy g'oyasini yuzaga chiqishiga xizmat qiladi. "Tanazzul" romaninig bir-birini mantiqiy to'ldiruvchi qismlarida aks etgan tarixiy voqealar ijodkorga xos uslub orqali badiiy talqin etilgan. Bu holat asardagi ba'zi qahramonlarning xarakteridan tortib, ularning xatti-harakatlari, obrazlar o'rtasidagi munosabatlarga kiritilgan o'zgachalikda ham ko'rinadi. Bu holat asarning badiiy imkoniyatlar chegarasini anchayin kengaytirgan. Xususan, butun asar mohiyatiga molik mazmun yukini tarixiy shaxslar obrazi zimmasiga yuklanishi ham ma'lum ma'noda o'zini oqlagan. Unda qahramonlarning ruhiy olami, ichki kechinmalari tasviriga birmuncha keng o'rin berilishi uning badiiy mukammalligini ta'minlashga xizmat qilgan.

Asar syujetidagi har bir voqea mazmunga mos xulosalanishi qaysidir darajada "Tanazzul" romanidagi tarixiy voqelikni jonlantirishda muhim vazifani bajargan. Asardagi barcha tasvirlar izohsiz, yakunsiz qoldirilmagan. Turkumninig barcha qismlarida xonliklar davri bilan bog'liq tarixiy voqealar asar markaziga chiqarilgan. Asarning barcha qismlarida tarixiy voqealar tadrijiy ravishda talqin etilib, asosiy syujet liniyasida ham tarixiy shaxslar obrazi harakat qiladi. Bu qahramonlar orqali o'tmish voqeligining aks etishi bevosita asar mohiyatini yoritishga imkon beradi. Mazkur turkum romanda, ta'kidlanganidek, tarix sahnasidan munosib joy olgan katta tarixiy voqelik asos qilinib, yozuvchi uning shakllanish omillari va tadrijiy takomilini atroflicha yoritishga harakat qiladi. Xudoyorxonning taxtga chiqishiga asos bo'luvchi voqealarni tabiiy yo'sinda talqin qilish orqali yozuvchi asardagi tarixiy haqiaqatning badiiy talqin bilan uyg'unlashtirib yuborishiga erishadi. Asarga asos qilib olingan tarixiy voqealarning negizi sifatida yozuvchi Madalixon tomonidan shariat arkonlarini himoya qilish bahonasida kelgan Buxoro amiri Nasrulloxonning Farg'onaga qo'shin toprtib borishi, Qo'qonni bosib olib shoira Mohlaroyim va uning yosh farzandlarini qatl qilish voqeasini keltirish bilan boshlaydi.

Amirning taxtga mang'itlar sulolasidan bo'lgan Ibrohim xayolni o'tqazish orqali asardagi keyingi voqelikka yo'l ochadi. Ibrohim xayolning taxtga o'tirganiga ikki oy o'tar-o'tmas undan xalq norozi bo'lib, o'zbek, qirg'iz, qipchoq jamoalari birlashib, Yusufbiy boshgchiligida qo'zg'olon ko'tarish voqeasi beriladi. Yerli xalqqa ayovsiz qilingan jabr-u sitam, tabiiyki, hammaning joniga tegadi. Bu qo'zg'olonda qipchoqlarga bosh bo'lgan Musulmonqulning jonbozligiga alohida e'tibor qaratiladi. Asarning keyingi voqealari ham zanjirdek biri ikkinchisini yuzaga chqishiga asos qilib tasvirlanadi. O'shdagi g'alayonni bostirish uchun borgan Musulmonqulga yosh Xudoyorxon va uning bolalikdan birga o'sgan do'sti, Orifbek oftabachining o'g'li, Saidbek hamrohlik qiladi. Bu vaqtda amir Nasrulloning tashabbusi bilan taxtga o'tirgan Murodxon Sheralixon va uning yaqinlarini qatl qildiradi.

Asar syujetida shu tarixiy voqea katta burilish yasaydi. Musulmonqulga Qo'qon taxtiga o'tirgan Murodxondan xat kelishi bilan asaning voqealar rivoji davom etadi. Mingboshining shu xat asosida qilingan qarori Xudoyorxonni taxtga o'tirishiga sabab bo'ladi. Shu o'rinda Musulmonqul obrazining ruhiy holatiga alohida urg'u beriladi. Xatda Sheralixonni qatl etilgani, Xudoyorxonning esa o'limiga farmon berilgani haqidagi xabar unga qancha noxush tuyulsa-da, o'zining lavozimida qolishi obrazdagi psixologik kofliktni yuzaga keltiradi. Chunki unga ikki tomon ham birday manfaatli edi. Musulmonqulning Murodxondan olgan xati ikkilantirib qo'yib, Umarali ponsoddan maslahat so'raydi. Shu o'rinda Murodxonning aslida kim

ekanligi mingboshi tilidan aytib o‘tiladi. Umarali tomonidan xatning tuzoq bo‘lishi, Qo‘qonga qaytganda barchani qatl qilinishi rejalashtirilgani, xatdagi xom va’dalarga ishonmaslik lozimligi, bu ishlarning boshida amir Nasrulloxon turganligi haqidagi mantiqli maslahati Musulmonqulni qanoatlantiradi. Shundan so‘ng, Musulmonqul Xudoyorxonni xon qilib ko‘tarish rejasini amalga oshirishga kirishadi. Mingboshining yakuniy qarori orqali yozuvchi asarning keyingi voqealariga yo‘l ochadi. Qo‘qonga yuborilgan chopardan shahardagi ahvolni bilgan mingboshi shunga qarab Murodxonga qarshi harakatni boshlaydi. Orifbek oftabachining chopib tashlanishi, saroydagi qirg‘inning oqibati mingboshi va uning tarafdorlarini qattiq havotirga soladi.

Shunda Umarali ponsod taxtdan Murodxonni ag‘darib, Sheralixonning vorislaridan Toshkent hokimi Sarimsoqbek yoki Andijon hokimi bo‘lgan Mallaxonni o‘tqazish fikrini bildiradi. Shunda Musulmonqul ularni olib kelishga kamida o‘n kundan ortiq vaqt ketishini, shuning uchun ayni vaziyatda eng ma’qul tanlov Xudoyorxon ekanligini aytadi. Yozuvchi tomonidan asarda Musulmonqulning o‘z manfaati yo‘lidagi bu tanlovi shu taxlit tabiiy tarzda talqin etilgan. Mazkur turkum romanga, ta’kidlanganidek, tarix sahnasidan munosib joy olgan katta tarixiy voqelik asos qilinib, yozuvchi uning shakllanish omillari va tadrijiy takomilini atroflicha yoritishga harakat qiladi. Xudoyorxonning taxtga chiqishiga asos bo‘luvchi voqealarni tabiiy yo‘sinda talqin qilish orqali yozuvchi asardagi tarixiy haqiqatning badiiy talqin bilan uyg‘unlashtirib yuborishiga erishadi.

Xulosa.

1. Adabiy turkumning badiiy birligi mustaqil asarning yaxlitligi bilan bir xil emas, unda mavzuning umumiyligi, muayyan kompozitsion yaxlitlikka ega tarzda shakllanishi, qismlar orasidagi aloqalar asosida yaratilganligi bilan ajralib turadi.
2. Turkumlilik hodisasi alohida asarlarning turkumga qo‘shilishi, nafaqat, ularning yig‘indisini, balki mazmun jihatidan ham yakka kombinatsiyani, yangi badiiy yaxlitlikni yuzaga keltiradi.
3. Turkum romanlar son jihatidan qat’iy nazar syujet, kompozitsion qurilishiga ko‘ra nisbiy mustaqillikka ega asarlarning syujet chiziqlarining davomiyligi, muallif niyatining yagonaligi, yaxlit konsepsiyaning mavjudligi tufayli butunlikka birikuvidan tashkil topgan yirik hajmga teng yaxlitlikdir.
4. Turkumlilikning ilk ko‘rinishlari eposlarda bo‘y ko‘rsatgan bo‘lsa, u katta epik tur shakllarning yuzaga kelishi bilan bog‘liq davom etdi. Bu adabiy hodisa tarixiy sharoit yuzaga keltirgan voqelik va qahramonlar taqdirini qator asarlar birligida aks ettira olish imkonini berdi.
5. “Tanazzul” romanininig barcha qismlarida xonliklar davri bilan bog‘liq aksariyat tarixiy voqealar asar markaziga chiqarilgan. Turkum romanning barcha qismlarida bu hodisa tadrijiy ravishda talqin etilib, asosiy syujet liniyasida, asosan, tarixiy shaxslar obrazi harakat qiladi. Bu qahramonlar orqali o‘tmish voqeligining badiiy talqin etishlishi, bevosita, asar mohiyatini yoritishga imkon beradi.

ADABIYOTLAR:

1. Иззат Султон. Адабиёт назарияси. – Т.: Ўқитувчи, 1980. – Б. 248.

2. Муродов Ғ. Тарихий роман: генезиси, кейинги тараққиёти. Монография. – Тошкент: Фан, 2005. – Б.172.

3. Мирзаев Т. Силсила достонлар. (“Ўзбек халқ достонлари” китобига сўзбоши). – Т.: Шарқ, 2006. – Б. 6.

4. Rahimoz Z. Odil Yoqubov tarixiy romanlari poetikasi. Филол. фанлари док ... дисс... – Farg‘ona.: 2023.

5. Мирвалиев С. Абдулла Қодирий кашфиёти. – Тошкент: Mashhur-Press, 2018. – Б.77.

6. Ёқубов И. Ўзбек романи тадрижи. – Тошкент: Fan va texnologiya, 2006. – Б.11-12.

7. Мирвалиев С. Ўзбек романи. – Тошкент: Фан, 1969 й., – Б. 299.

8. N.Hotamov, B.Sarimsoqov. Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-o‘zbekcha izohli lug‘ati. –T., O‘qituvchi, 1983. 57-бет.

9. Қўйлиева Гулчеҳра Назарқуловна. Ўзбек насрида трилогия. Филол. фанлари бўйича фалсафа док ... дисс... – С.: 2018. – Б.17.

UO‘K 821.512.133-1.09:003.6

ALISHER NAVOIY IJODIDA RAQAMLARNING RAMZIY-MAJOZIY TALQINI (“G‘AROYIB US-SIG‘AR” DEVONI MISOLIDA)

Zuxurova Oqila Ilhom qizi,
Buxoro xalqaro universiteti magistranti
oqilazuxurova@gmail.com

Annotatsiya. *Maqolada Alisher Navoiyning “G‘aroyib us-sig‘ar” devonida qo‘llangan raqamlarning she’riy mazmundagi o‘rni, badiiy vazifasi va ayrim hollardagi ramziy-majoziy ma’nosi tahlil qilinadi. Devondagi “bir”, “ikki”, “uch”, “to‘rt”, “besh”, “yetti”, “to‘qqiz”, “o‘n” kabi raqamlarning qo‘llanish miqdori qayd etilib, ularning aniq miqdor, juftlik, qisqa muddat, mubolag‘a, qiyos, radif ohangi va so‘z o‘yini bilan bog‘liq vazifalari she’riy misollar asosida yoritiladi.*

Kalit so‘zlar: *Alisher Navoiy, “G‘aroyib us-sig‘ar”, raqam, ramziy-majoziy ma’no, badiiy vazifa, juftlik, mubolag‘a, radif, qiyos, so‘z o‘yini.*

СИМВОЛИКО-АЛЛЕГОРИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ЧИСЕЛ В ТВОРЧЕСТВЕ АЛИШЕРА НАВОИ (НА ПРИМЕРЕ ДИВАНА “ДИВНЫЕ ЮНОСТИ”)

Аннотация. *В статье анализируются числовые образы в диване Алишера Навои «Гараиб ус-сигар», их роль в поэтическом содержании, художественная функция и символико-образное значение в отдельных случаях. Учитывается частота употребления чисел «один», «два», «три», «четыре», «пять», «семь», «девять» и «десять»; на конкретных бейтах рассматриваются их функции точного количества, парности, краткости времени, гиперболы, сопоставления, редифа и словесной игры.*

Ключевые слова: *Алишер Навои, «Гараиб ус-сигар», числовой образ, символико-образное значение, художественная функция, парность, гипербола, редиф, сопоставление, словесная игра.*

THE SYMBOLIC-METAPHORICAL INTERPRETATION OF NUMBERS IN THE WORKS OF ALISHER NAVOI: A CASE STUDY OF THE DIVAN “GHAROYIB US-SIGHAR”

Abstract. *The article analyzes numerical imagery in Alisher Navoi’s “Gharoyib us-sig‘ar”, focusing on its place in poetic meaning, artistic function and symbolic-figurative significance in selected couplets. The frequency of one, two, three, four, five, seven, nine and ten is considered, and their roles in expressing exact quantity, pairing, short duration, hyperbole, comparison, refrain and wordplay are discussed through poetic examples.*

Keywords: *Alisher Navoi, “Gharoyib us-sig‘ar”, numerical imagery, symbolic-figurative meaning, artistic function, pairing, hyperbole, refrain, comparison, wordplay.*

Kirish. Alisher Navoiy lirikasida raqamlar ko‘pincha oddiy sanash uchun keladi, lekin she’rni diqqat bilan o‘qiganda ular tasvir, ohang va ma’noda ham qatnashishi ko‘rinadi. Ba’zi baytda raqam ko‘z, qosh yoki barmoq kabi juft a’zoni aniq ko‘rsatadi; boshqa o‘rinda umrning qisqaligini, oshiq hasratini yoki falak kengligini ta’kidlaydi. Shuning uchun har bir baytga bir xil ramziy ma’no berish to‘g‘ri emas: mumtoz adabiyotda raqamlarning diniy, tasavvufiy va xalqona ma’nolari bo‘lsa-da [6], ularning hammasi har bir she’rga birdek to‘g‘ri kelmaydi. Sofiya Djumayeva ham raqamlar goh ramziy, goh oddiy hayotiy ma’noda kelishini aytadi [2, 274]; bu masala boshqa tadqiqotlarda ham yoritilgan [3].

Maqolada “G‘aroyib us-sig‘ar” devoni yaxlit ko‘riladi va raqamlarning necha marta uchrashi bilan ularning badiiy ahamiyati bir-biridan farqlanadi. Asosiy manba – Navoiyning “Mukammal asarlar to‘plami”dagi 3-jild [1]. Tahlilda avval raqamning baytdagi to‘g‘ridan-to‘g‘ri ma’nosi, so‘ng badiiy vazifasi, kerak bo‘lganda esa ramziy ma’nosi ko‘riladi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. “G‘aroyib us-sig‘ar”da raqamlar bir xil emas. “Bir” eng ko‘p – 632 satrda uchraydi, lekin ko‘p o‘rinda u aniq sondan ko‘ra yakkalik, ozlik yoki noaniqlikni bildiradi. “Ikki” qariyb 35, “uch” 3, “to‘rt” 7, “besh” 12, “yetti” 7, “to‘qqiz” 5, “o‘n” esa 6 o‘rinda keladi [1]. Bu raqamlar soni jihatidan har xil bo‘lsa-da, badiiy ahamiyatni faqat ko‘p yoki kam uchrash bilan o‘lchab bo‘lmaydi: kam qo‘llangan raqam ham biror baytda kuchli tasvir bera oladi. Shuning uchun quyida ular soni bo‘yicha emas, she’rdagi o‘rniga qarab ko‘riladi.

“Bir” devondagi eng faol raqam. Uni mumtoz she’riyatda tavhid –yagonalik bilan bog‘lash mumkin bo‘lgan o‘rinlar bor [4; 5], lekin “G‘aroyib us-sig‘ar”da “bir”ning ko‘p qismi bunday ma’noni bermaydi. Ramziy ma’no faqat mazmun shunga aniq asos bergan joyda seziladi, masalan, “vahdat” so‘zining o‘zi kelgan quyidagi baytda:

Vahdate bo‘lg‘ay muyassar may bila jom ichrakim,
Jomu may lafzin degan bir ism ila qilg‘ay ado. [1, 23]

Bu yerda jom va may ikki nom bilan atalsa-da, bir butun sifatida ko‘riladi, shu bois tavhidga yaqin ma’no matnning o‘zidan chiqadi. Ammo devonning aksar o‘rnida “bir” bunday yukni ko‘tarmaydi; u “bir nafas”, “bir qatra” kabi birikmalarda qisqalik yoki ozlikni bildiradi:

Shah emastur bir nafas osuda do‘zax vahmidin,
Ey xusho darveshkim, mardud erur jannat anga. [1, 29]
O‘qlaringdin dambadam taskin topar ko‘nglum o‘ti,
Bordurur bir qatra su go‘yoki har paykon anga. [1, 30]

“Bir nafas” – juda qisqa fursat, “bir qatra suv” — ozlik; ammo shu oz miqdor ko‘ngil o‘tini bosadigan kuch sifatida beriladi. Ko‘rinadiki, devonda eng ko‘p uchraydigan “bir” ayni paytda eng kam aniq son bo‘lib chiqadi: uning yetakchi vazifasi tavhid emas, ozlik va noaniqlikni ko‘rsatish. Uning takror shakli – “bir-bir” esa birma-bir, dona-dona ma’nosini beradi:

Qum emas Bathodakim, mehri jamoling hajridin,
Zarra-zarra jismi bir-birdin to‘kuldi g‘am aro. [1, 27]

“Zarra-zarra” bilan yonma-yon kelgan “bir-bir” oshiq jismining parchalanishini, ayriliq tuyg‘usini kuchaytiradi.

“Ikki” ko‘proq juftlik bilan bog‘liq. Ko‘z, qosh, barmoq kabi juft a’zolarda u aniq miqdorni bildiradi, lekin bu aniqlik tashbeh va qiyos uchun ham ishlaydi:

Ikki o‘tlug‘ nargisingkim, qildilar bag‘rim kabob,
Biridur ayni xumor ichinda, biri masti xob. [1 54]
Ey Navoiy, ikki olamdin kechib toptim visol,
Bu iki butxonadin ermish bu yo‘lda ofatim. [1, 313]

Birinchi baytda ikki ko‘z “biri..., biri...” shakli orqali alohida holatda beriladi, ikkinchisida esa “ikki olam” – dunyo va oxirat – oshiq yo‘lidagi ikki katta narsa sifatida keladi. Juftlik ma’nosi mahbuba a’zolari tasvirida yana takrorlanadi:

Ikki barmog‘ birla tuttum la’lin ul ruxsor aro,
Uylakim bulbul tutar gul yafrog‘in minqor aro. [1, 39]
Vusma uzra zarvaraqliq ikki qoshing yuz uza,
Jilvagar bo‘lg‘an iki tovus erur gulzor aro. [1, 40]

Bu ikki baytda “ikki” tashbehning ikki tomonini muvozanatga soladi: birida ikki barmoq bilan lab, ikkinchisida ikki qosh bilan ikki tovus qiyoslanadi. Raqam tasvirni ortiqcha izohsiz ravshanlaydi.

“Besh” devonda o‘n ikki marta keladi; ular orasida “besh kun” birikmasi va 223-g‘azaldagi “besh emas” radifi ajralib turadi. “Besh kun” ko‘pincha aniq muddatni emas, umrning qisqaligini eslatadi:

Navoiyo, bu o‘tar olam ichra besh kun qil,
O‘zungni may bila mashg‘ulu ishq birla ovut. [1, 83]

“Besh kunlik dunyo” ohangi baytga nasihat ruhini beradi. 223-g‘azalda esa “besh emas” iborasi radif bo‘lib qayta-qayta keladi:

Dahr sudidin tama’ uzkim, ziyone besh emas,
Umrni tutqil g‘animatkim, zamone besh emas. [1, 187]
Uy bino aylab ajabtur elni mehmon aylamak,
Ulki bu uy ichra besh kun mehmone besh emas. [1, B. 187]
Mehr tojiyu charx taxting bo‘lsa g‘ofil bo‘lmakim,
Mehr bemehru falak nomehribone besh emas. [1, 187]

Radifning takrori g‘azalning umumiy ohangini ushlab turadi. Ayniqsa “besh kun mehmone besh emas” misrasida “besh kun” (qisqa muddat) va “besh emas” (“arzimas”) yonma-yon kelib, bir shaklning ikki ma’nosini jaranglatadi – bu tajnis san’atiga misol. (Beshinchi raqamning “Xamsa”dagi ramziy-majoziy ma’nolari alohida tadqiqotda ko‘rilgan [8].) Shunday qilib raqam g‘azalning ham ma’nosiga, ham ohangiga tayanch bo‘ladi.

“Uch” va “to‘rt” kamroq uchrasa-da, ba’zi baytda muhim ma’no oladi. “To‘rt” unsur, mazhab, tomon yoki bir guruh ichki quvvatni bildirishda keladi:

To‘rt unsur qaydidin to chiqmag‘aysen, naf’ emas,
Osmoniy to‘rt daftarni tutaykim yod bil. [1, B. 291]

Dahr zolin to‘rt mazhab birla qildim uch taloq,
Fard qildi boriy mundoq kadxudoliqdin meni. [1, B. 481]

Birinchi baytda “to‘rt” ikki xil ma’noda – unsurlar va samoviy kitoblar — takrorlanib, fikrni tartibga soladi; ikkinchisida “uch taloq” va “to‘rt mazhab” tayyor diniy birikmalar sifatida keladi. Xuddi shu “to‘rt” fazoviy va botiniy tasvirda ham ishlaydi:

To‘rt yondin o‘qi yo‘l qilmish Navoiy ko‘nglini,
Ishq savdosi uchun go‘yo yasaptur chorsu. [1, 399]
Mehrim o‘tin hushu sabru aqlu his yoshurmadi,
Mehri lomi’ to‘rt burqa’ keynidin pinhon emas. [1, 195]

“To‘rt yon” bilan “chorsu” ko‘ngilni chorrahaga aylantiradi; “to‘rt burqa’” esa hush, sabr, aql va his – insonning to‘rt ichki quvvatini bir obrazga jamlaydi (bu o‘rinda “burqa’” – parda ma’nosida [7]. Har ikki o‘rinda raqam tasvirni ixcham va aniq qiladi.

“Yetti” va “to‘qqiz” devonda ko‘pincha falak, ko‘k, iqlim, gunbad kabi samoviy so‘zlar bilan keladi; shuning uchun ularning vazifasi ko‘proq tasvir ko‘lamini kengaytirish. Mahbub husni yer va osmon miqyosida qiyoslanadi, oshiq g‘ami esa yetti qavat osmonga sig‘maydi:

Yetti iqlimda ofat yigitimcha ermas,
Quyoshidin yasasa bu yetti aflok yigit. [1, 84]
Yetti ko‘kni ko‘k varaqlardek sovurg‘ay har taraf,
Toqi minoyiy aro chirmalsa ohi hasratim. [1, 313]
Yetti ko‘k javfi to‘la g‘amni azaldin go‘yiyo,
Ishq jam’ aylab mening jonim uchun asrab edi. [1, 448]

“Yetti iqlim” va “yetti aflok” mubolag‘ani kuchaytiradi; “yetti ko‘k” esa oshiq ohi va g‘amining o‘lchoviga aylanadi — osmon aniq makon emas, tuyg‘u ko‘lamini ko‘rsatadigan vosita. Xuddi shu ko‘lam “to‘qqiz” bilan yanada kengayadi:

Zihe javlongahing aflok uza maydoni “av adno”,
Buroqingg‘a to‘quz gunbad bu to‘qquz gunbadi xazro. [1, 28]
Firoqu zuhd daf’iga Navoiy ishq sahbosin,
Magar to‘qquz tutub, to‘qquz falak jomini sipqarmish. [1, 207]

“To‘qquz gunbad” va “to‘qquz falak” baytga samoviy kenglik va ulug‘vorlik beradi; takrorlangan “to‘qquz” esa ohangni kuchaytiradi. Bu o‘rinlarda raqamning ramziy ma’nosi haqida qat’iy hukm chiqarishdan ko‘ra, uning tasvirni koinot miqyosiga olib chiqayotganini ko‘rsatish to‘g‘riroq.

“O‘n” devonda olti o‘rinda keladi; ba’zisida aniq miqdor, ba’zisida harf va shakl tasviri bilan bog‘lanadi:

Ul alifdek qad latofat ichra bo‘ldi birga o‘n,
Sifrdek to bo‘ldi aning zimnida marqum og‘iz. [1, 185]
Yuzni o‘n tirnoq ilakim g‘ussadin qildim shiyor,
Dona erkin ko‘z yoshimkim, har dam anda sochilur. [1, 155]

Birinchi baytda mahbuba qomati “alif”ga, og‘zi “sifr”ga o‘xshatilib, “bir” va “o‘n” orasida nozik so‘z-shakl o‘yini hosil bo‘ladi. Ikkinchisida “o‘n tirnoq” – insonning o‘n barmog‘i – yuzni tirnash manzarasini jonlantirib, g‘amni kuchaytiradi. Demak, aniq miqdor ham badiiy tasvirga faol xizmat qila oladi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Raqamlarni o‘rganishda faqat bor misollar emas, ba’zi birikmalarning yo‘qligi ham e’tiborli. “G‘aroyib us-sig‘ar”ning she’riy qismida turkiy “olti” hamda “sakkiz” uchramaydi (“sakkiz” faqat nasriy debochada “yetti-sakkiz yosh” tarzida bir marta keladi); “o‘n sakkiz ming olam” birikmasi ham bu devonda yo‘q [1]. Bu esa Navoiyning barcha asarlarida bir xil raqamli obrazlar tizimi takrorlanmasligini ko‘rsatadi: har bir devonning mavzu va obrazlari o‘ziga xos, shuning uchun raqamlar ramziyatini asardan ajratib, tayyor ro‘yxat asosida izlash to‘g‘ri emas.

Devondagi raqamlarning taqsimoti ham qiziq bir jihatni ochadi. Eng ko‘p uchraydigan raqamlar – “bir”, “ikki”, “besh” – ko‘proq inson va uning kechinmasiga bog‘liq: yakkalik, juftlik, umrning qisqaligi. Katta, samoviy raqamlar – “yetti”, “to‘qqiz” – esa ancha kam keladi. Bu “G‘aroyib us-sig‘ar”ning lirik ruhiga mos: devon asosan ishq va yoshlik kechinmalarini kuylaydi, shuning uchun undagi raqamlar ham ko‘pincha katta koinotni emas, insonning ichki holatini o‘lchaydi. Aksincha, shoirning “Xamsa” dostonlarida, masalan, “Hayrat ul-abror” va “Saddi Iskandariy”da – yetti falak, to‘qquz charx, o‘n sakkiz ming olam kabi ulkan raqamlar ancha faol bo‘lib, u yerda raqam ko‘proq koinot ko‘lamini chizadi. Demak, bir shoirning turli asarlarida raqamdan foydalanish asar mavzusi va ruhiga qarab o‘zgaradi.

Devondagi raqamli baytlarni mavzu jihatidan ikki guruhga ajratish mumkin. Bir qismida raqam ishq va husn tasviriga xizmat qiladi: ikki ko‘z, ikki qosh, o‘n barmoq, mahbubaning yoshi. Ikkinchi qismida esa u pand-nasihat ohangida keladi: “besh kunlik dunyo”, “to‘rt unsur qaydi”, “to‘rt daftar”. Birinchisida raqam

go‘zallikni aniq ko‘rsatsa, ikkinchisida umr va dunyoning o‘tkinchiligini eslatadi. Shu ikki ohang “G‘aroyib us-sig‘ar”da yonma-yon yashaydi.

Yana bir kuzatuv – raqamlarning bir baytda birga kelishi. “To‘rt unsur” bilan “to‘rt daftar”, “uch taloq” bilan “to‘rt mazhab”, “olti jihat” bilan “yetti falak”, “yetti iqlim” bilan “yetti aflok” kabi juftliklar tez-tez uchraydi. Ikki raqamning yonma-yon kelishi (tanosub) baytga muvozanat va tartib beradi, ba’zan esa ma’noni kuchaytiradi. Bu Navoiyning raqamlarni yakka holda emas, ko‘pincha bir-biriga bog‘lab ishlatganini ko‘rsatadi.

Nihoyat, devondagi misollar raqamlar faqat ma’no bilan emas, she’rning ohangi bilan ham bog‘lanishini ko‘rsatadi. “Besh emas” radifining takrorlanishi, “to‘qquz”ning bir misrada ikki marta kelishi, “bir-bir”ning “zarra-zarra” bilan uyg‘unlashishi – shoir raqamdan tovush va takror uchun ham foydalanganini bildiradi. Ayniqsa radif o‘rinlarida raqam g‘azalning kayfiyatini ushlab turadi va ma’noni sanash orqali emas, bir xil ohangni qaytarish orqali kuchaytiradi. Demak, “G‘aroyib us-sig‘ar”dagi raqamlar ba’zi baytda tasvirni tartibga soladi, ba’zisida ohangni kuchaytiradi, boshqa o‘rinda esa ko‘lam yoki qarama-qarshilik hosil qiladi – badiiy imkoniyati aynan shu xilma-xillikda ko‘rinadi.

Xulosa. “G‘aroyib us-sig‘ar”dagi raqamlar bir xil ma’no va vazifada kelmaydi. “Bir” ko‘p holda yakkalik, ozlik yoki noaniqlikni bildiradi, ramziy yagonalik esa matn shunga asos bergan ayrim baytda ko‘rinadi; “ikki” juftlik va qiyosni, “besh” umrning qisqaligi va radif ohangini, “uch” bilan “to‘rt” diniy, fazoviy va tasviriy guruhlarni, “yetti” bilan “to‘qqiz” samoviy ko‘lam va mubolag‘ani, “o‘n” esa aniq miqdor bilan birga so‘z-shakl o‘yinini ifodalaydi.

Tahlil shuni ko‘rsatadi: raqamning badiiy ahamiyati necha marta uchragani bilan emas, bayt ichida qanday so‘zlar bilan kelgani va tasvirga nima qo‘shayotgani bilan belgilanadi. Shuning uchun Navoiy lirikasida raqamlarni o‘rganishda avvalo she’riy matnning o‘ziga tayanish kerak. Bunda “G‘aroyib us-sig‘ar”dagi raqamlar oddiy sanoq emas, shoir mahorati bilan shakllangan rang-barang ma’no vositalari sifatida ko‘rinadi.

ADABIYOTLAR:

1. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик. 3-жилд. Хазойин ул-маоний: Ғаройиб ус-сиғар. – Тошкент: “Фан”, 1988. – 575 б.

2. Djumayeva S. Mumtoz adabiyotda raqam poetikasi. – Toshkent: “Tafakkur”, 2025. – 292 b.

3. Жумаева С. Ўзбек мумтоз шеъриятида рақам рамзлари ва уларнинг маъно талқини. – Тошкент: “Фан”, 2010. – 124 б.

4. Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: «Моваройуннаҳр», 2009. – 456 б.

5. Ҳаққулов И. Тасаввуф ва шеърият. – Тошкент: “Адабиёт ва санъат”, 1991. – 234 б.

6. Жўраев М. “Сеҳрли” рақамлар сири. – Тошкент: “Фан“, 1991. – 178 б.

7. Шамсиев П., Иброҳимов С. Навоий асарлари луғати. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. – 784 б.

8. Бекова Н.Ж., Зухурова О.И. Алишер Навоий “Хамса”сида беш рақамининг рамзий-мажозий маънолари // Бухоро давлат университети илмий ахбороти. – 2025. – № 3. – Б. 101–105.

UO‘K 82

FOLKLOR XRONOTOPINING MIFOLOGIK-MISTIK TRANSFORMATSIYASI: A. FITRATNING “QIYOMAT” HIKOYASIDA ZAMON VA MAKON POETIKASI

Istamova Shoxida Maxsudovna,
Buxoro davlat pedagogika instituti dotsenti,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
shoyka07@mail.ru

Annotatsiya. *Mazkur maqolada Abdurauf Fitratning “Qiyomat” hikoyasida folklor xronotopining mifologik-mistik transformatsiyasi zamon va makon poetikasi asosida tadqiq etiladi. Tadqiqotning maqsadi hikoyadagi vaqt va makon shakllarining folklor-mifologik hamda diniy tasavvurlar bilan aloqasini aniqlash va ularning badiiy funksiyalarini ochib berishdan iborat. Tahlil jarayonida xronotop, mifopoetika va chegaraviy makon nazariyalariga tayanildi. Fitratning mifologik-diniy modelni satirik-falsafiy ruhda qayta ishlab, real hayot va jamiyat muammolarini aks ettirgani ko‘rsatib beriladi. Natijada “Qiyomat”dagi xronotop an’anaviy qolip emas, balki transformatsiyalangan faol poetik tizim ekani va yozuvchining zamonaviy ijtimoiy tafakkur shakllantirish mahoratini namoyon etishi asoslanadi.*

Kalit so‘zlar: *folklor xronotopi, xronotop, folklorizm, mifopoetika, mifologik makon, mifologik vaqt, metafizik makon, metafizik vaqt, chegaraviy makon, qiyomat, oxirat, narigi dunyo, mistik poetika, satirik-falsafiy talqin, A. Fitrat.*

МИФОЛОГО-МИСТИЧЕСКАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ ФОЛЬКЛОРНОГО ХРОНОТОПА: ПОЭТИКА ВРЕМЕНИ И ПРОСТРАНСТВА В РАССКАЗЕ А. ФИТРАТА "СУДНЫЙ ДЕНЬ"

Аннотация. *В данной статье на основе поэтики времени и пространства исследуется мифолого-мистическая трансформация фольклорного хронотопа в рассказе Абдурауфа Фитрата «Судный день» («Киёмат»). Цель исследования — определить связь форм пространства и времени с фольклорно-мифологическими и религиозными представлениями, а также раскрыть их художественные функции. Анализ опирается на теории хронотопа, мифопоэтики и пограничного пространства. Показано, что Фитрат перерабатывает мифолого-религиозную модель в сатирико-философском ключе для освещения реальных проблем общества. В результате доказывается, что хронотоп произведения является трансформационной поэтической системой, отражающей мастерство автора в связывании религиозных представлений с современным мышлением.*

Ключевые слова: *фольклорный хронотоп, хронотоп, фольклоризм, мифопоэтика, мифологическое пространство, мифологическое время, метафизическое пространство, метафизическое время, пограничное пространство, Судный день, загробный мир, потусторонний мир, мистическая поэтика, сатирико-философская интерпретация, А. Фитрат.*

MYTHOLOGICAL-MYSTICAL TRANSFORMATION OF THE FOLKLORE CHRONOTOPE: THE POETICS OF TIME AND SPACE IN A. FITRAT'S STORY “THE DAY OF JUDGMENT”

Abstract. *This article investigates the mythological and mystical transformation of the folkloric chronotope in Abdurauf Fitrat's short story "Judgment Day" ("Qiyomat") through the poetics of time and space. The study aims to identify the link between spatial-temporal forms and folkloric, mythological, and religious concepts, revealing their artistic functions. Utilizing theories of chronotope, mythopoetics, and liminal space, the paper demonstrates how Fitrat reinterprets religious models with a satiric-philosophical tone to reflect societal issues. The findings confirm that the chronotope in "Qiyomat" acts not as a rigid template, but as a dynamic poetic system illustrating the author's skill in connecting traditional beliefs with modern social thought.*

Keywords: *folkloric chronotope, chronotope, folklorism, mythopoetics, mythological space, mythological time, metaphysical space, metaphysical time, liminal space, Day of Judgment, afterlife, otherworld, mystical poetics, satirical-philosophical interpretation, A. Fitrat.*

Kirish. Badiiy asarda zamon va makonning o‘zaro munosabati voqelikni badiiy modellashtirish, syujet harakatini tashkil etish va obrazning mavjudlik holatini belgilashda muhim poetik vosita hisoblanadi.

Shu jihatdan xronotop tushunchasi adabiy matndagi vaqt va makonning oddiy yig‘indisini emas, balki ularning badiiy mazmun va shaklni belgilovchi uzviy birligini anglatadi. M.M. Baxtin xronotopni adabiyotda zamon va makon munosabatlarining badiiy ifodasi sifatida talqin qilib, uning syujet, janr va obrazlar tizimini shakllantirishdagi ahamiyatini asoslagan. Olim folklor xronotopini ham tarixiy poetikaning muhim masalalaridan biri sifatida ko‘rib, uning keyingi adabiy shakllardagi o‘zgarish va transformatsiyalarini tadqiq etish uchun nazariy zamin yaratadi.

Folklor xronotopida makon va zamon muayyan mifologik hamda madaniy mazmun bilan kodlanadi. Yo‘l, uy, o‘rmon, tog‘, suv, qabriston kabi makonlar, tun, tong, marosim va o‘tish holatlari esa qahramonning bir mavjudlik holatidan boshqasiga o‘tishini ifodalovchi poetik modellar sifatida namoyon bo‘ladi. Yozma adabiyotda bunday modellar o‘zining dastlabki ma’nosini saqlab qolishi bilan birga, yangi tarixiy-estetik sharoitda qayta semantizatsiyalanishi mumkin. Ayniqsa, real va g‘ayritabiiy borliq chegarasining buzilishi, tiriklik va o‘lim, bu dunyo va narigi dunyo munosabatlarining badiiy talqini folklor xronotopining mifologik-mistik transformatsiyasini yuzaga keltiradi.

XX asr o‘zbek adabiyotida Abdurauf Fitratning “Qiyomat” hikoyasi mazkur jarayonni kuzatish uchun alohida ahamiyatga ega. 1923-yilda yozilgan ushbu asarda qahramonning “u dunyo”dagi sarguzashtlari orqali real hayot bilan metafizik borliq o‘rtasidagi chegara o‘ziga xos badiiy shaklda namoyon qilinadi. Tadqiqotlarda hikoyaning mistik-fantastik tabiati, yumor va satira bilan uyg‘unligi hamda ramziy ma’nolarni ifodalashi qayd etilgan. Biroq asardagi “Qiyomat”, oxirat, narigi dunyo, tarozi, ko‘prik kabi obraz va makonlarning xronotopik tizimi, ularning folklor-mifologik ildizlari hamda zamon va makonning o‘zaro transformatsiyasi alohida poetik muammo sifatida yanada chuqurroq tadqiq etishni talab qiladi.

Mazkur maqolaning maqsadi A. Fitratning “Qiyomat” hikoyasida folklor xronotopining mifologik-mistik transformatsiyasini aniqlash, metafizik vaqt va makonning badiiy funksiyalarini ochish hamda ularning asarning satirik-falsafiy mazmunini shakllantirishdagi rolini ko‘rsatishdan iborat. Tadqiqotda xronotop, folklorizm va mifopoetika yondashuvlari asosida hikoyadagi real va metafizik makon, tarixiy va metafizik vaqt, shuningdek, ular o‘rtasidagi chegaraviy munosabatlar tahlil qilinadi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Abdurauf Fitratning “Qiyomat” hikoyasi o‘zbek nasrida folklor-mifologik tafakkur bilan yangi davr badiiy-estetik qarashlarining o‘zaro sintezini namoyon etuvchi o‘ziga xos asarlardan biridir. Hikoya poetikasida qiyomat hodisasi oddiy diniy-mifologik motiv sifatida emas, balki insonning mavjudlik haqidagi tasavvurlarini, axloqiy mezonlarini va jamiyatdagi ma’naviy ziddiyatlarni qayta ko‘rib chiqish imkonini beruvchi murakkab xronotopik model sifatida namoyon bo‘ladi. Asarning badiiy qurilishida zamon va makon real hayot qonuniyatlari bilan cheklanmaydi; ular mifologik va mistik tasavvur doirasiga ko‘chib, o‘zining odatiy chegaralarini yo‘qotadi. Shu ma’noda “Qiyomat”dagi xronotopni folklor xronotopining mifologik-mistik transformatsiyasi sifatida baholash mumkin.

Hikoyaning markaziy motivi bo‘lgan qiyomatning o‘zi vaqt kategoriyasining tubdan o‘zgarishini anglatadi. Kundalik hayotga xos bo‘lgan chiziqli vaqt — kecha, bugun va ertaga munosabati qiyomat xronotopida o‘z mohiyatini yo‘qotadi. Inson uchun odatiy bo‘lgan tarixiy vaqt o‘rnini abadiyat, oxirat va hukm vaqti egallaydi. Demak, qiyomat vaqti oddiy xronologik vaqt emas, balki barcha vaqt chegaralarini bir nuqtaga jamlovchi mifologik vaqtdir. Folklor va diniy-mifologik tafakkurda bunday vaqt ko‘pincha dunyoning odatiy tartibi buzilib, mavjudlikning asl mohiyati namoyon bo‘ladigan chegaraviy davr sifatida tasavvur qilinadi. Fitrat ana shu an’anaviy tasavvurni badiiy jihatdan qayta ishlab, uni inson va jamiyatni baholash mexanizmiga aylantiradi. “Qiyomat”da makon ham vaqt singari ko‘p qatlamli xarakterga ega. Real dunyo makonidan metafizik makonga o‘tish asarning badiiy strukturasidagi asosiy xususiyatlardan biridir. Yer, osmon, narigi dunyo, jannat, do‘zax va ular bilan bog‘liq boshqa tasavvuriy hududlar yagona poetik makon tizimini hosil qiladi. Bunday makonlar o‘rtasidagi chegaraning buzilishi hikoyaga mistik ruh bag‘ishlaydi. Shu bilan birga, ular folklor xronotopiga xos bo‘lgan “bu dunyo – u dunyo”, “tiriklik – o‘lim”, “ma’lum – noma’lum”, “insoniy – g‘ayritabiiy” kabi dual qarama-qarshiliklarni badiiy shaklda namoyon etadi.

Asarda makonning chegaraviy tabiati ayniqsa muhimdir. Qahramonning odatiy hayot makonidan tashqariga chiqishi shunchaki geografik siljish emas, balki uning mavjudlik haqidagi tasavvurining o‘zgarishidir. Liminal, ya’ni chegaraviy makon insonni odatiy hayot qoidalaridan ajratib, uni boshqa tartib hukmron bo‘lgan olamga olib kiradi. Folklor poetikasida qahramonning o‘rmon, g‘or, qabriston, tog‘, suv yoki boshqa chegara hududlariga kirishi ko‘pincha sinov bosqichining boshlanishini anglatadi. “Qiyomat”da esa bunday chegaraviylik metafizik darajaga ko‘tariladi: qahramon real borliqdan tashqaridagi olamga duch kelar ekan, uning oldida nafaqat makon, balki mavjudlikning o‘zi haqidagi savollar paydo bo‘ladi.

Fitratning muhim badiiy yutug‘i shundaki, u mifologik makonni o‘z holicha tasvirlash bilan cheklanmaydi. Mifologik makon asarda ijtimoiy va axloqiy voqelikni ko‘rsatuvchi ko‘zgu vazifasini bajaradi. Qahramonning g‘ayritabiiy olamga tushishi orqali aslida real hayotdagi inson, uning xatti-harakati,

e’tiqodi, dunyoqarashi va jamiyatdagi munosabatlari baholanadi. Shu sababli hikoyadagi mistik makon real makondan uzilgan alohida badiiy olam emas. Aksincha, u real hayotning yashirin mohiyatini ochib beradigan metaforik makondir.

Bu xususiyat Fitratning satirik-estetik pozitsiyasini ham belgilaydi. “Qiyomat”dagi mistik vaziyatlar, g‘ayritabiiy hodisalar va metafizik makonlar qo‘rqitish yoki faqat hayrat uyg‘otish uchun xizmat qilmaydi. Ular orqali muallif insonning dunyoqarashidagi ziddiyatlar, rasmiyatchilik, jaholat, ma’naviy sustlik va ijtimoiy illatlarni kinoyaviy tarzda fosh etadi. Shunday qilib, mifologik xronotop satirik xronotopga transformatsiyalanadi. Ya’ni “u dunyo” makoni aslida “bu dunyo”dagi muammolarni yanada aniqroq ko‘rsatish uchun ishlatiladi.

Hikoyada “teskari dunyo” tamoyilining mavjudligi ham e’tiborga molik. Folklor an’analarida odatiy tartibning vaqtincha buzilishi orqali yashirin haqiqat yuzaga chiqariladi. “Qiyomat”da ham insonning dunyodagi mavqei va uning kundalik hayotdagi xatti-harakatlari boshqa bir — metafizik mezon asosida qayta baholanadi. Natijada jamiyatda muhim hisoblangan ayrim qadriyatlar o‘z ahamiyatini yo‘qotishi, aksincha, e’tibordan chetda qolgan axloqiy mezonlar muhimlashishi mumkin. Bu esa qiyomat xronotopini axloqiy hukm makoni sifatida shakllantiradi.

Asarda g‘ayritabiiy mavjudotlar va mifologik obrazlar ham xronotopning mazmunini belgilovchi faol komponent sifatida namoyon bo‘ladi. Ular oddiy fantastik personajlar emas, balki turli olamlar o‘rtasidagi vositachilar sifatida xizmat qiladi. Inson va g‘ayritabiiy mavjudotning uchrashuvi natijasida real va metafizik olam o‘rtasidagi chegara yanada noaniqlashadi. Bu holat folklor xronotopining asosiy xususiyatlaridan biri bo‘lgan ikki olamning tutashuvini yuzaga keltiradi. Biroq Fitrat mazkur an’anaviy modelni zamonaviy nasrga olib kirar ekan, undan ijtimoiy-estetik maqsadlarda foydalanadi.

“Qiyomat”ning xronotopik tizimida yana bir muhim jihat — makonning qahramon ongiga ta’siridir. G‘ayrioddiy makon qahramonning oddiy idrok chegaralarini buzadi va uni yangi haqiqat bilan to‘qnashishga majbur etadi. Shuning uchun makon hikoyada passiv fon emas, balki syujetni harakatga keltiruvchi va qahramonning ichki holatini o‘zgartiruvchi poetik kuchdir. Mifologik makon qanchalik kengaysa, qahramonning dunyo haqidagi tasavvuri ham shunchalik o‘zgaradi. Shu tariqa, Fitrat “Qiyomat”da folklor va diniy-mifologik tasavvurlardan ijodiy foydalanib, o‘ziga xos mifologik-mistik xronotop yaratadi. Ushbu xronotopning asosiy belgilarini real va metafizik makonning tutashuvi, tarixiy va abadiy vaqtning almashinuvi, tiriklik va oxirat chegarasining buzilishi, g‘ayritabiiy mavjudotlar bilan inson olamining to‘qnashuvi hamda “teskari dunyo” modeli tashkil etadi. Eng muhimi, Fitrat an’anaviy mifologik materialni zamonaviy ijtimoiy tafakkur bilan birlashtiradi. Natijada qiyomat obrazi faqat oxirat hodisasi emas, balki inson va jamiyatning ma’naviy holatini tekshiruvchi badiiy mezonga aylanadi. Demak, “Qiyomat”dagi xronotop folkloriy-mifologik asosdan oziqlangan holda mistik va satirik mazmun bilan boyiydi hamda o‘zbek nasrida an’anaviy mifologik tasavvurlarning modern badiiy tafakkur doirasida qayta talqin etilgan yorqin namunalaridan birini yuzaga keltiradi.

Muhokama va natijalar. Fitratning “Qiyomat” hikoyasida folklor xronotopining mifologik-mistik transformatsiyasi, avvalo, real hayot makonining metafizik makon bilan tutashuvi va tarixiy vaqtning mifologik vaqtga aylanishida namoyon bo‘ladi. Asarda qiyomat hodisasi oddiy syujet hodisasi sifatida emas, balki mavjudlikning barcha chegaralarini qayta tashkil etuvchi universal xronotopik vaziyat sifatida shakllantiriladi. Bunda inson yashayotgan real olam bilan oxirat olami o‘rtasidagi chegara nisbiylashadi. Natijada makonning geografik o‘lchami o‘rnini uning semantik va metafizik o‘lchami egallaydi. Shu jihatdan “Qiyomat”dagi makonni faqat voqealar kechadigan muhit sifatida emas, balki qahramonning dunyoqarashini o‘zgartiruvchi faol badiiy kategoriya sifatida baholash mumkin.

Tadqiqot davomida aniqlangan asosiy jihatlardan biri shundaki, hikoyadagi mifologik makon ikki xil funksiyani bajaradi. Birinchidan, u folklor va diniy-mifologik tasavvurlardan kelib chiqqan “bu dunyo – u dunyo” qarama-qarshiligini yaratadi. Ikkinchidan, ushbu ikki olamning o‘zaro tutashuvi orqali real hayotdagi ijtimoiy-ma’naviy muammolarni ko‘rsatish imkonini beradi. Demak, Fitrat mifologik makonni real voqelikdan qochish vositasi sifatida emas, aksincha, real voqelikni yanada keskinroq anglash vositasi sifatida qo‘llaydi.

Xronotopning bunday qurilishi folklor an’analaridagi chegaraviy makon konsepsiyasi bilan bevosita bog‘liq. Folklor asarlarida qahramonning bir makondan ikkinchi makonga o‘tishi ko‘pincha uning sinovdan o‘tishi yoki boshqa mavjudlik bosqichiga kirishini anglatadi. “Qiyomat”da esa bu model kengayib, metafizik darajaga ko‘tariladi. Qahramon uchun mavjud bo‘lgan makoniy chegaralar buziladi va uning oldida ilgari idrok etib bo‘lmaydigan olam namoyon bo‘ladi. Shu tariqa chegaradan o‘tish motivi xronotopik transformatsiyaning asosiy mexanizmlaridan biriga aylanadi.

Hikoyadagi vaqt modeli ham xuddi shunday transformatsion xususiyatga ega. Oddiy hayotdagi vaqtning davomiyligi qiyomat xronotopida o‘zgaradi. “Qiyomat” vaqti insonning kundalik vaqt tasavvuriga

bo‘ysunmaydi. U tarixiy vaqtni yakunlovchi va ayni paytda yangi metafizik tartibni boshlovchi vaqt sifatida namoyon bo‘ladi. Shuning uchun asardagi vaqtni “yakunlovchi vaqt” deb ham talqin qilish mumkin. Bu vaqt dunyoning mavjud tartibini tugatish bilan birga, insonning o‘z hayoti va amallariga yangicha nazar bilan qarashini ta’minlaydi.

Muhokama natijalari shuni ko‘rsatadiki, Fitratning xronotopdan foydalanishidagi eng muhim jihat — mifologik modelning satirik mazmun bilan to‘ldirilishidir. Qiyomat va oxirat kabi jiddiy diniy-mifologik tushunchalar asarda ijtimoiy voqelikni baholashning badiiy vositasiga aylanadi. Muallif uchun narigi dunyo haqidagi tasavvur real hayotdagi insonning xatti-harakatlarini tekshirish imkonini beradigan o‘ziga xos “mezon makoni” vazifasini bajaradi. Shu sababli hikoyadagi mistik hodisalar ortida real ijtimoiy mazmun mavjud.

Bu holat asarning janriy tabiatini ham murakkablashtiradi. “Qiyomat”ni faqat fantastik yoki mistik hikoya sifatida baholash uning badiiy mohiyatini to‘liq ochib bermaydi. Chunki asardagi fantastik-mifologik qatlam satira, kinoya va ijtimoiy tanqid bilan uzviy bog‘langan. Mistiklik shaklni, satira esa mazmunni harakatga keltiruvchi asosiy estetik kuchlardan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Aynan xronotop ushbu ikki qatlamni birlashtiradi: g‘ayritabiiy makon va vaqt orqali real hayotning muammolari ko‘rsatiladi.

“Qiyomat” xronotopida “teskari dunyo” tamoyilining mavjudligi ham muhim natijalardan biridir. Teskari dunyo modelida odatiy ijtimoiy va axloqiy mezonlar o‘zgaradi, insonning asl qiyofasi esa boshqa sharoitda namoyon bo‘ladi. Fitrat ushbu imkoniyatdan foydalanib, jamiyatda tabiiy yoki odatiy deb qabul qilinadigan holatlarni boshqa rakursdan ko‘rsatadi. Natijada o‘quvchi real hayotdagi munosabatlarni qiyomat va oxirat mezoni orqali qayta baholashga majbur bo‘ladi. Demak, mifologik xronotop tanqidiy tafakkurni faollashtiruvchi vositaga aylanadi.

Quyidagi jadval “Qiyomat” hikoyasida folklor xronotopining qanday transformatsiyaga uchraganini tizimli ravishda ko‘rsatadi:

1-jadval.

Xronotop belgisi	Folklor-mifologik asos	“Qiyomat”dagi transformatsiyasi	Badiiy-estetik funksiyasi
Makon	Bu dunyo va u dunyo qarama-qarshiligi	Real va metafizik makonning tutashuvi	Inson mavjudligini qayta baholash
Vaqt	Qiyomat, oxirat va abadiyat vaqti	Tarixiy vaqtning metafizik vaqtga aylanishi	Dunyo tartibining yakunlanishini ifodalash
Chegara	Tiriklik va o‘lim, inson va g‘ayritabiiy olam chegarasi	Chegaraning buzilishi va olamlararo o‘tish	Qahramonning sinov holatini yaratish
Qiyomat	Kosmologik yakun va ilohiy hukm	Ijtimoiy-ma’naviy hukm timsoli	Jamiyat va insonni tanqidiy baholash
Mifologik makon	Jannat, do‘zax, oxirat olami	Satirik-ijtimoiy mazmun bilan boyitilgan makon	Real hayotdagi illatlarni ochish
G‘ayritabiiy obrazlar	Farishta, jin va boshqa mifologik mavjudotlar	Badiiy-satirik funksiyaga ega obrazlar	Inson xatti-harakatini baholash
Teskari dunyo	Oddiy tartibning buzilishi	Ijtimoiy va axloqiy mezonlarning qayta joylashuvi	Kinoya va satirani kuchaytirish
Qahramon	Chegarani kesib o‘tuvchi folklor qahramoni	Metafizik tajriba orqali anglashga erishuvchi inson	Ruhiy-ma’naviy o‘zgarishni ko‘rsatish
Mistiklik	G‘ayritabiiy hodisa va narigi dunyo tasavvuri	Zamonaviy ijtimoiy mazmun bilan uyg‘unlashish	Sirli muhit yaratish va tanqidni kuchaytirish
Satira	Folklordagi kulgi va kinoya an’anasi	Mifologik voqelik orqali ijtimoiy tanqid	Jaholat va ma’naviy illatlarni fosh etish

Jadvaldan ko‘rinadiki, Fitrat folklor xronotopining asosiy elementlarini shunchaki takrorlamaydi, balki ularni yangi badiiy funksiyaga moslashtiradi. Xususan, “bu dunyo – u dunyo” modeli asarda faqat mifologik tasavvurni ifodalash bilan cheklanmay, real ijtimoiy hayotni baholash mexanizmiga aylanadi. Qiyomat va oxirat vaqti esa insoniyat tarixining yakunini bildirishdan tashqari, insonning ma’naviy holatini sinovdan o‘tkazuvchi vaqt sifatida ishlaydi.

Shuningdek, tadqiqot natijalari xronotopning makon + vaqt + qahramon uchligi asosida ishlashini ko‘rsatadi. Agar metafizik makon bo‘lmasa, qahramonning odatiy idrok chegarasidan chiqishi yuz bermaydi; agar qiyomat vaqti bo‘lmasa, real va mifologik olamlar o‘rtasidagi chegaraning buzilishi to‘liq namoyon bo‘lmaydi; qahramon esa ushbu ikki kategoriyaning kesishgan nuqtasida turib, o‘quvchini ham metafizik tajriba bilan yuzlashtiradi. Shunday qilib, xronotop hikoyaning kompozitsion tuzilishini birlashtiruvchi asosiy poetik mexanizmlardan biriga aylanadi.

Umuman, “Qiyomat”dagi folklor xronotopining transformatsiyasini **“mifologik → mistik → satirik-ijtimoiy”** rivojlanish modeli asosida tavsiflash mumkin. Mifologik asos asarning syujet va makon tizimini belgilaydi; mistik qatlam voqelikning g‘ayritabiiyligini ta’minlaydi; satirik-ijtimoiy qatlam esa ushbu mifologik-mistik materialga zamonaviy ma’no beradi. Shu jihatdan Fitratning yangiligi folklor va mifologiya materialidan foydalanishning o‘zida emas, balki uning semantik imkoniyatlarini modern badiiy tafakkur asosida qayta tashkil etishida namoyon bo‘ladi.

Natijada “Qiyomat” hikoyasidagi xronotop oddiy makon-zamon birligi darajasidan chiqib, inson, jamiyat, axloq, e’tiqod va mavjudlik masalalarini birlashtiruvchi murakkab poetik tizimga aylanadi. Uning mifologik-mistik tabiati asarning sirli va g‘ayritabiiy ruhini belgilasa, satirik yo‘nalishi bu sirli olamni real hayot muammolari bilan bog‘laydi. Aynan shu sintez Fitrat hikoyasining badiiy o‘ziga xosligini va folklor xronotopining zamonaviy o‘zbek nasridagi transformatsion imkoniyatlarini belgilovchi asosiy omillardan biridir.

Xulosa. Abdurauf Fitratning “Qiyomat” hikoyasi tahlili shuni ko‘rsatadiki, asarda folklor xronotopi an’anaviy ko‘rinishda takrorlanmaydi, balki yozuvchining zamonaviy badiiy tafakkuri asosida mifologik-mistik va satirik-ijtimoiy mazmun kasb etgan yangi poetik tizimga aylantiriladi. Hikoyada qiyomat, oxirat, narigi dunyo, g‘ayritabiiy mavjudotlar va metafizik makon kabi folklor-diniy tasavvurlar syujetning tashqi bezagi emas, balki inson va jamiyat mohiyatini ochishga xizmat qiluvchi faol badiiy vositalardir.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, “Qiyomat”dagi xronotopning asosiy xususiyati real va metafizik olamlar o‘rtasidagi chegaraning buzilishi bilan belgilanadi. Bu jarayonda makon oddiy geografik muhitdan chiqib, insonning mavjudlik haqidagi tasavvurlarini sinovdan o‘tkazuvchi semantik maydonga aylanadi. Xuddi shuningdek, qiyomat vaqti ham oddiy xronologik vaqt emas, balki tarixiy vaqtni yakunlovchi, insonning o‘tgan hayoti va amallariga yakuniy baho beruvchi mifologik-axloqiy vaqt sifatida namoyon bo‘ladi.

Fitratning badiiy mahorati, ayniqsa, an’anaviy mifologik modelni satirik tafakkur bilan birlashtirishida ko‘rinadi. “U dunyo” tasviri aslida “bu dunyo”ning ma’naviy-ijtimoiy muammolarini ochib berish uchun xizmat qiladi. Shu sababli hikoyadagi mistik makon real voqelikdan uzilgan xayoliy hudud emas, balki jamiyat va insonning asl qiyofasini ko‘rsatuvchi o‘ziga xos badiiy “ko‘zgu” vazifasini bajaradi. Qiyomat xronotopi orqali insonning e’tiqodi, axloqi, dunyoqarashi va ijtimoiy xatti-harakatlari qayta baholanadi.

Shuningdek, asarda folklorga xos chegaraviylik va “teskari dunyo” tamoyillarining modern talqini kuzatiladi. Odatdagi makon va vaqt tartibining buzilishi qahramonni yangi mavjudlik sharoitiga olib kiradi. Natijada real hayotda odatiy deb qabul qilingan tushunchalar boshqa mezon asosida baholanadi. Bu esa xronotopning nafaqat syujetni tashkil etuvchi, balki tanqidiy tafakkurni shakllantiruvchi poetik mexanizm ekanini ko‘rsatadi.

Umumlashtirib aytganda, Fitratning “Qiyomat” hikoyasida folklor xronotopi mifologik asos → mistik makon-zamon → satirik-ijtimoiy talqin tamoyili asosida transformatsiyalangan. Yozuvchi xalq va diniy-mifologik tasavvurlardagi an’anaviy obraz, motiv va makonlarni zamonaviy ijtimoiy tafakkur bilan uyg‘unlashtirib, ularning semantik imkoniyatlarini kengaytiradi. Natijada qiyomat hodisasi faqat oxirat haqidagi tasavvur emas, balki inson va jamiyatning ma’naviy holatini baholash, mavjud tartiblarni tanqidiy qayta ko‘rib chiqish hamda ezgulik va yovuzlik mezonlarini ochib berish vositasiga aylanadi.

Shu jihatdan “Qiyomat” hikoyasi o‘zbek nasrida folklor-mifologik tafakkurning zamonaviy badiiy-estetik tizimga integratsiyalashuvini ko‘rsatuvchi muhim namuna bo‘lib, undagi xronotop makon va zamonning oddiy birligi emas, balki mif, mistika, satira va ijtimoiy tafakkurni birlashtiruvchi murakkab poetik kategoriya sifatida namoyon bo‘ladi. Fitratning xronotopik modeli folklor an’analarining zamonaviy adabiyotda yo‘qolib ketmasdan, aksincha, yangi ma’no va funksiyalar bilan qayta yashashini tasdiqlaydi.

ADABIYOTLAR:

1. Бахтин М. М. Формы времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике // Вопросы литературы и эстетики. – Москва: Художественная литература, 1975. – С. 234–407.

2. Берендеева М. С. Структурные особенности религиозной концептосферы: на материале концептов жертвоприношение, молитва и подвиг: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19. – Новосибирск, 2015. – 26 с.

3. Бессонов И. А. Русская народная эсхатология: история и современность / И. А. Бессонов. – Москва: Гнозис, 2014. – 336 с.

4. Брэдшоу Д. Божественная литургия как мистический опыт / Д. Брэдшоу // Философия религии: альманах. – 2015. – № 2014-2015. – С. 106–123.

5. Домашнев А. И. Интерпретация художественного текста / А. И. Домашнев, И. П. Шишкина, Е. А. Гончарова. – Москва: Просвещение, 1989. – С. 81–86.

6. Жўрақулов У. Назарий поэтика масалалари: муаллиф, жанр, хронотоп / У. Жўрақулов. – Тошкент: Ғ. Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2015. – 356 б.

7. Йўлдошев Қ. Бадиий таҳлил асослари / Қ. Йўлдошев. – Тошкент: Kamalak, 2016. – 306 б.

8. Қурбонова Н. Нореал ҳаёт тасвирида образ ва хронотоп (Данте Алигьери ва Абдулла Орипов ижоди мисолида): филол. фан. бўйича фалс. док. (PhD) ... дисс. – Бухоро, 2020. – 141 б.

9. Умарова М. Тарихий драмада бадиий вақт: Шекспир ва Фитрат: монография / М. Умарова. – Тошкент: Mumtoz so'z, 2013. – 130 б.

10.Fitrat A. Qiyomat // Tanlangan asarlar. 5 jildlik. 1-jild. – Toshkent: Ma'naviyat, 2000. – 256 b.

UO‘K 82

ALISHER NAVOIYNING NA’T G‘AZALLARIDA OSHIQONA MOTIVNING IFODALANISHI

Eshonqulov Husniddin Pirimovich,
Osiyo xalqaro universiteti
O‘zbek va rus filologiyasi kafedrasi professori,
filologiya fanlari doktori (DSc)
husniddin72eshonqulov@mail.com

Annotatsiya*. Maqolada Alisher Navoiyning na’t g‘azallari misolida mumtoz shoirlar ijodi doirasida takrorlanib turuvchi poetik obrazlar ishtirokida hosil qilingan ishq motivining badiiy ifodasi xususida so‘z yuritilgan. Bunda na’t g‘azallarga xos xususiyat, ishq motivini hosil qiluvchi obrazlar, bu obrazlar vositasida Muhammad (s.a.v.)ga bolgan ma’naviy ishqning badiiy ifodalanishi singari jihatlar atroflicha yoritilgan. Alisher Navoiyning na’t g‘azallarida ishq motivini yuzaga keltiruvchi obrazlar ishtirokida ijod etilgan badiiy tamsillarning poetik vazifasi tahlillar asosida ko‘rsatib o‘tilgan. Shuningdek, na’t g‘azal lirik qahramonining Muhammad (s.a.v.)ga bo‘lgan otashin ishqining Payg‘ambar (s.a.v.)ga nisbatan qo‘llangan tasviriy ifodalarda akslanishi, bu ulug‘ zotga xos yuksak axloqiy fazilatlarga oshuftalikning badiiy talqini kabi jihatlar yoritilgan.*

Kalit so‘zlar*: na’t, ishq motivi, tasviriy ifoda, lirik qahramon oshiqligi, ko‘pma’nolilik, Me’roj tuni, Buroq, Jabroil (a.s.).*

THE EXPRESSION OF THE MOTIF OF LOVE IN ALISHER NAVOI’S NA‘T GHAZALS

Abstract. *Drawing on Alisher Navoi’s na‘t ghazals, this article examines the artistic representation of the motif of love through recurring poetic images characteristic of classical poetry. It provides a detailed discussion of the distinctive features of na‘t ghazals, the images that shape the motif of love, and the artistic expression of spiritual love for the Prophet Muhammad (peace and blessings be upon him) through these images. Based on textual analysis, the article demonstrates the poetic functions of the figurative representations created through the imagery that forms the motif of love in Alisher Navoi’s na‘t ghazals. It also explores how the lyrical persona’s ardent love for Muhammad (peace and blessings be upon him) is reflected in the figurative expressions used to portray the Prophet, as well as the artistic interpretation of admiration for his lofty moral virtues.*

Keywords: *na‘t, motif of love, figurative expression, devotion of the lyrical persona, polysemy, the Night of Mi‘raj, Buraq, Gabriel (peace be upon him).*

ВЫРАЖЕНИЕ МОТИВА ЛЮБВИ В НА‘Т-ГАЗЕЛЯХ АЛИШЕРА НАВОИ

Аннотация. *В статье на примере на‘т-газелей Алишера Навои рассматривается художественное воплощение мотива любви, формируемого посредством повторяющихся поэтических образов, характерных для творчества поэтов-классиков. Подробно раскрываются особенности на‘т-газелей, образы, формирующие мотив любви, а также художественное выражение через эти образы духовной любви к пророку Мухаммаду (мир ему и благословение Аллаха). На основе текстуального анализа определяется поэтическая функция художественных уподоблений, созданных посредством образов, формирующих мотив любви в на‘т-газелях Алишера Навои. Кроме того, рассматривается отражение пламенной любви лирического героя к Мухаммаду (мир ему и благословение Аллаха) в образных выражениях, используемых при изображении Пророка, а также художественная интерпретация восхищения его высокими нравственными качествами.*

Ключевые слова: *на‘т, мотив любви, образное выражение, любовь лирического героя, многозначность, ночь Мираджа, Бурак, Джибриль (мир ему).*

Kirish. “Na’t” sozi *“sifatlash”, “maqtov”, “madh”* ma’nolarini anglatadi. Bunday maqtov faqat payg‘ambarimiz Muhammad (s.a.v.)ga yo‘nalgani bilan alohida ahamiyat kasb etadi. Payg‘ambar (s.a.v.) hadislaridan birida *“makorim ul-axloq”* – go‘zal xulqlarni mukammallashtirish uchun yuborilganliklarini [6. ,26] bayon etganlaridek, na’t mazmunidagi adabiy manbalarda bu ulug‘ zotning butun insoniyatga o‘rnak bo‘lgan sifatlari vasfiga alohida e’tibor qaratiladi. Ayni choqda Qur’oni karim “Sharh” surasining 1-oyatida

Payg‘ambar (s.a.v.)ga qarata: *“ko‘ksingizni (ilm-u hikmatga) keng ochib qo‘ymadikmi?!”* deya ulug‘ fazilatlar sohibi ekanliklariga ishora qilinsa, mazkur suraning 4-oyatida: *“Zikringizni (martabangizni) ham baland qilib qo‘ydik”* [10, 455], – tarzidagi ilohiy kalimalar bilan komillik rutbasidagi bu ulug‘ zotning boshqalarda kuzatilmaydigan sifatlari alohida e’tirof etiladi. Go‘zal xulqlar-u, ilm-u hikmatga keng ochilgan ko‘ngillari bilan sahobalarning eng sevimli insoni, rahbariga aylangan Payg‘ambar (s.a.v.) keyingi asrlarda barcha mo‘minlarning sevimlisiga aylandilar. Buning uchun *“Mening axloqimga moslashmoq bu Qiyomat kuni Sirot ko‘prigida bir nurdur”* [1, 43] mazmunidagi hadislar musulmonlarni shunday ulug‘ fazilatlar sohibi bo‘lishga jo‘shqin bir muhabbat bilan undadi. Shu bilan bir qatorda *“Kim mening axloqimni ihyo etsa (takrorlasa, tiklasa) meni sevgani shudir. Kim meni sevsa, qiyomat kuni jannatga men bilan birgadir”* [1, 44] mazmunidagi hadislar mo‘min musulmonlar, xususan, ilohiy ma’rifatdan bahra olgan oriflar ko‘nglida Payg‘ambar (s.a.v.)ga bo‘lgan ma’naviy ishqning yolqinlashuviga zamin hozirladi. Shu bois Alisher Navoiy singari ulug‘ mutasavvif shoirlarning na’t mazmunidagi g‘azallarida o‘rni bilan lirik qahramonning Payg‘ambar (s.a.v.)ga bo‘lgan yuksak ishqi ehtiros bilan ifodalandi. Butun olamning sevimlisiga aylangan, “Habibulloh” – Allohning seviklisi, do‘sti deya e’zozlangan ulug‘ zotga bo‘lgan “kavnayn” – zohiriy va botiniy olamning jo‘shqin ishqiga oid tamsil-u timsollarga o‘rin berildi. Shu tarzda na’t g‘azallarda badiiy ifodalangan ishq motivi talqinining g‘azaldagi poetik vazifasini teran anglashga ehtiyoj tug‘iladi. Zero, busiz na’t g‘azallarning g‘oyaviy-badiiy xususiyatlarini tushunish imkonsiz bo‘lib qoladi. Ayni xususiyatiga ko‘ra ishq motivining badiiy talqinini Alisher Navoiy g‘azallari misolida ilmiy tadqiq etish muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot obyekti va qo‘llanilgan metodlar. Alisher Navoiyning “Xazoyin ul-maoniy” kulliyotidagi na’t g‘azallari tadqiqot obyekti sifatida tanlandi. Na’t g‘azallarni sharhlash, germenevtik va tasniflash, tavsiflash metodlariga tayanilgan holda ilmiy o‘rganishshga urinildi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. N. Komilovning “Tasavvuf” kitobida komil inson deyilganda avvalo Muhammad (s.a.v.)ning tushunilishi, qolgan anbiyo-yu avliyolarni kamoloti nazarda tutilganida Payg‘ambar (s.a.v.)ga nisbatlanish shartiga ko‘ra e’torof etilishi Ibn Arabiy (1165-1240), Sayyid Abdulkarim Geloniy, Aziziddin Nafasiy (XIII asr) singari tasavvuf nazariyotchilarining qarashlariga ko‘ra talqin etilgan [8, 130-138], Alisher Navoiyning hamd va na’t g‘azallariga oid ayrim spetsifik belgilar Z.G‘afforovaning kitobida keltirilib, shoirning ayni mavzudagi g‘azallari alohida holida nashr etilgan [13].

Olingan natijalar va ularning tahlili. Lotincha *“harakatlantiraman”* degan ma’noni anglatuvchi motiv adabiyotshunoslikda turli ma’nolarni o‘zida mujassamlashtirgan atama sanaladi [9, 180-181]. Uning nazariy asoslaridan kelib chiqiladigan bo‘lsa, oshiqning ma’shuqaga bo‘lgan jo‘shqin muhabbati, hajr ta’siridan iztiroblanishi singari jihatlar ishq motivining muayyan bir barqaror xususiyati sanaladi. Na’t g‘azallar asosan orifona mohiyat kasb etsa-da, ijodkor taxayyul olamining mahsuli sifatida unda o‘rni bilan ishq motivining badiiy talqini singdirilib boriladi. Alisher Navoiyning na’t g‘azallarida ishq motivining singdirilishi uch ko‘rinishda namoyon bo‘ladi. Ulardan dastlabkisi *matladagi tasviriy ifodalarda yoki Payg‘ambar (s.a.v.)ga ishora qiluvchi so‘zlar vositasida badiiy tajassumini topadi.* Ulug‘ shoir na’t g‘azallarda atayin Payg‘ambar (s.a.v.)ning nomlarini tilga olmay, faqat u zotni eslatuvchi tasviriy ifodalar orqali she’rxonga g‘azalning na’t mavzusida bitilganini his ettiradi. Alisher Navoiyning ikkita na’t g‘azalining matlasida ishq motivi asosida badiiylashtirilgan tasviriy ifodalar mavjudligi kuzatiladi:

Zihi visoling tolib tutub o‘zin matlub,
Muhabbatidin otingni habib atab mahbub [2, 53].

Baytda quyidagi mazmun o‘z ifodasini topgan: *“Zihi – ko‘ngilning talab qiluvchisi, eng go‘zal zot o‘zini visolingni talab qiluvchi – matlub etdi. Mahbub – sevgili ma’shuqa, ya’ni Alloh muhabbati sabab nomingni habib – do‘st, sevimli deb atadi”.* Payg‘ambar (s.a.v.), yuqorida ta’kidlanganidek, “Habibulloh” deb atalganlar. Zukko she’rxon matladagi “habib” so‘zidan badiiy fikrning Muhammad (s.a.v.) yo‘nalganini tezda idrok etadi. Baytda Allohning bandasiga bo‘lgan ishqi badiiy talqin etilgan [6, 21-32]. Boshqa bir na’t g‘azaldagi *“bediling xayli rasul”* tasviriy ifodasining Payg‘ambar (s.a.v.)ni ifodalashga xizmat qildirilganligini sezish mumkin:

Bediling xayli rasul, sensan alarg‘a dilrabo,
Yo nabiy, ruhiy fidoka ahlan va sahlan marhabo [3, 6].

Baytda quyidagi mazmun o‘z ifodasini topgan: *“Rasul – kitob nozil qilingan payg‘ambarlar ahli sening oshig‘ing, ularga diltortuvchi sensan, Yo nabiy, ruh sizga fido, xush kelibsiz, marhabo”.* Rasullar ahlini o‘ziga oshiq, maftun qila oladigan zot Muhammad (s.a.v.) ekanliklarini she’rxon tezda anglay oladi. Matladagi tasviriy ifodada o‘z tajassumini topgan oshiqona motiv esa g‘azalning boshlanishidayoq Payg‘ambar (s.a.v.)ning maqomlari yuqori ekanligini badiiy ifodalash bilan bir qatorda unga jo‘shqinlik baxsh etgan.

Alisher Navoiy na’t g‘azallar ijod etishda *oshiqona motivni matlada ifodalash bilan kifoyalanmay, uni baytlar ketma-ketligida singdirib boradi*. Bu esa uning na’t g‘azalda ishq motivini badiiy ifodalashdagi ikkinchi o‘ziga xos uslubi sifatida namoyon bo‘ladi. Bunda ulug‘ shoir ishq motivining irfoniy mohiyat kasb etishidan san’atkorona foydalanadi. “G‘aroyib us-sig‘ar” devonidagi “*Ey, nubuvvat xaylig‘a xotam bani Odam aro, Gar alar xotam, sen ul otkim, bo‘lur xotam aro”* [2, 27-28]matlasi bilan boshalnadigan na’t g‘azal aytilganlar nuqtayi nazaridan ahamiyatli. Uning boshlanma baytida Muhammad (s.a.v.)ning *“Odam (a.s.) avlodi orasidagi payg‘ambarlik jamoasining so‘ngisi”* sifatidagi tasviriy ifodalari keltirilib, boshqa nabiylar uzuk bo‘lsa, Payg‘ambar (s.a.v.)ga shu uzukning ichidagi yozuvning ot – ism ekanligi badiiy ifodalangan. Aslida ushbu baytda ishq motiviga nisbatan orifona motivning ifodalanganligi yaqqol sezilib tursa-da, g‘azalda ketma-ket siralangan keyingi baytlarda ishq motiviga xos xususiyatlar yaqqol namoyon bo‘ladi. Chunonchi, g‘azalning ikkinchi baytida quyosh osmon qasridan har kun olam aro tusharkan, Payg‘ambar (s.a.v.) eshiklarining tuprog‘iga yuzimni surta olarkanmanmi, deya doimo shom kirish arafasida shu ishida bardavom bo‘lishi badiiylashtiriladi. Keyin esa Me’roj tunidagi Rasuli akramning yulduzlar ichra turgan yuzlari har tarafda shabnam ichra tunni yorutuvchi durlarning tushganiga o‘xshatiladi. Navbatdagi baytda *“Agar Ka’batulloh sening hijroningdan motam ichra qolmaganida, ya’ni motam tutmaganida, nega qora libos kiyib, yoqasini yirtdi?”* tarzida ritorik so‘roqni hosil qilinadi. Shu tarzda Zamzam bulog‘ining, oyning, farishtaning, Batho tuproqlarining, Madinayi munavvaraning, maqtada esa lirik qahramonning Muhammad (s.a.v.)ga jo‘shqin ishqi badiiy ifodalanadi [7, 200-202].

Na’t g‘azalda ishq motivining matladan keyingi baytlarda ham tadrijiy rivojlantirilishi ulug‘ shoirning *“Haq o‘zin qildi muhib, sen oyni mahbub, ey habib”* satri bilan boshlanuvchi 7 baytli g‘azalida yaqqol namoyon bo‘ladi:

Haq o‘zin qildi muhib, sen oyni mahbub, ey habib,
Ul muhibqa sen kebi mahbub erur xo‘b, ey habib.
Rog‘ib erding ul muhib vaslig‘a, chun shomi uruj
Topting, ulkim xotiringg‘a erdi marg‘ub, ey habib.
Bir sarimo‘ olam ahli bo‘g‘zidin parvoyi yo‘q,
Aylagan o‘zni sening hubbungg‘a mansub, ey habib.
Bo‘lsalar ahli muhabbat har kishining tolibi,
Bizga sendursen iki olamda matlub, ey habib.
Har kishi ahbobing ichrakim o‘zin aylar hisob,
Bermayin jon ul muhibqa qayda mahsub, ey habib.
Chun shafoat daftari sendin tutarmen ko‘z, ne g‘am,
Har qo‘lumg‘a bersalar mahsharda maktub, ey habib.
Chun muhabbat ahlig‘a toat hunardur, rahm qil
Kim, Navoiy keldi ul xayl ichra ma‘yub, ey habib [4, 31-32].

Alisher Navoiy sevikli do‘st ma’nosini anglatuvchi “Habib” radifli ushbu g‘azalda Allohning o‘z habibi – Muhammad (s.a.v.)ga, Payg‘ambar (s.a.v.)ni Allohga va lirik qahramonning Payg‘ambar (s.a.v.)ga bo‘lgan muhabbati badiiy talqin etilgan. G‘azalning matlasida quyidagi mazmun o‘z ifodasini topgan: *“Ey habib, sen oyni sevikli do‘st, ma’shuqa deb bilib, Haq o‘zini oshiq qildi. Ey habib, ul oshiq do‘st, ya’ni Allohga sendek sevikli do‘st, ma’shuqaning bo‘lishi xo‘p yaxshidir”*. Keyingi baytda *“shomi uruj”* – Payg‘ambar (s.a.v.)ning Me’roj tunida ko‘kka sayr etishlariga e’tibor qaratilgan. Unda tasvirlanishicha, Muhammad (s.a.v.) *“shomi uruj”*da sevikli ma’shuqa – Alloh vaslining *“rog‘ib”* – talab qiluvchisi edi, shu bois habib o‘z ko‘ngliga muhib – Alloh vaslini yoqimli deb topdi. G‘azalning ushbu bayti vositasida ulug‘ shoir Muhammad (s.a.v.) Me’roj tunida ko‘kka ko‘tarilib, Alloh taolo bilan ummat uchun muloqotga kirishishlarini muhib – Alloh vasliga intilish deya talqin qiladi. Natijada g‘azalda Muhibning Habibga va Habibning Muhibga bo‘lgan ishqi baytlar ketma-ketligida ifodalanadi. Endi esa ummatning Payg‘ambar (s.a.v.)ga bo‘lgan samimiy ishqi talqiniga o‘tiladi. Uchinchi baytda *“bir sarimo‘”* – soch tolasi istiorasi vositasida g‘azal lirik qahramoni – shoir nazarda tutilib, uning olam ahli bog‘zidan, ya’ni odamlarning yashash tarzidan, ularning och yoki to‘qligiga parvosi bo‘lmaganidan o‘zini Habibulloh sevgisiga mansub deb bilganiga e’tibor qaratiladi. Aslida ummat dardi bilan yongan Habibulloh *“hubb”i* - ishqiga loyiq bo‘lmoq uchun ul zot sunnatlariga amal qilish muhim sanaladi. Biroq shoir o‘zini malomat qilib, *“olam ahli bo‘g‘zidin parvoyi yo‘q”*ligini badiiy talqin etadi. G‘azalning 4-5-baytlarida esa dastlab muhabbat ahlining har kishining talabgori bo‘lishlari-yu, keyin esa har kishining o‘zini Payg‘ambar (s.a.v.)ning “ahbob” – do‘stlari qatorida sanashiga diqqat chekiladi. Shoir har kishiga ko‘ngil qo‘yuvchilarni boshqa oshiqona g‘azallarida “bulhavas” – har narsaga ko‘ngil qo‘yuvchi, yengiltak sifatida talqin etadi. Ushbu g‘azalda ham ayni holatdagi “oshiqlar” nazarda tutilib, o‘zining Habibullohga oshiqligining ularning “oshiqligi”dan farqliligi badiiy talqin qilinadi. To‘rtinch baytda ulug‘ shoir: *“Muhabbat ahli har kishining talabgori*

bo‘lsalar, ey habib, bizga ikki olamda sen talab qilingan, sevimli zotsan” deya ma’naviy muhabbatini izhor qiladi. Keyingi baytda esa: *“Har kishi sening ahbobing – do‘stlaring ichida o‘zini ham bor sanaydi, holbuki, ey habib, muhib – do‘stga jon bermayin ham unga mansub bo‘lish mumkinmi?”* tarzidagi yashirin inkor mazmunli ritorik so‘roq bilan buning imkonsizligini badiiy talqin qiladi. Ushbu misralar vositasida ulug‘ shoir o‘zining Habibullohga muhabbati boshqalarnikidan farqli ekanligini badiiy talqin etadi.

Shoir g‘azalning 6-baytida Payg‘ambar (s.a.v.) butun ummatning himoyachisi sifatida namoyon bo‘lishlari – shafoatli ekanliklari, bunday shafoatdan qiyomatda so‘roq kunida o‘zi ham umidvor ekanligini badiiy ifodalaydi. Baytda quyidagi mazmun badiiy talqin etilgan: *“Ey habib, mahshar – barchaning qayta tirilib, bir yerda yig‘iladigan kunida har qo‘limga maktub bersalar deya go‘yo uni shafoat daftari sanab g‘am chekmay sendan umidvor bo‘laman”*. Maqtada esa o‘zini ham muhabbat ahlidan ekanligi badiiy ifodalangan. Unda habibga qarata muhabbat ahliga toat – ibodat qilish-u sabrli bo‘lishning bir hunar holida o‘zlashtirilganligiga e’tibor qaratilib, shu bois muhabbat ahli orasida mayib, aybli bir holatda kelgan Navoiyga rahm ko‘rsatish o‘tinib so‘raladi. Ushbu baytda qo‘llangan “muhabbat ahli” esa Muhammad (s.a.v.)ga oshiq bo‘lgan, sunnatlarga amal qilib yashashni saodat deb bilgan insonlardir.

Mumtoz shoirlar ijodida ma’shuqa, yor timsollari keng ma’noda qo‘llanilib, u avvalo, oshiqning sevgilisini ifodalash bilan bir qatorda pir, do‘st, Payg‘ambar (s.a.v.)ni anglatishi ham kuzatiladi. Alisher Navoiyga g‘azalning asosiy obrazlaridan biri sanalgan ma’shuqaga xos bu xususiyat shoirning na’t g‘azallarida ishq motivini singdirishida qo‘l keladi. *Buning uchun g‘azalning dastlabki uch baytida ma’no rishtalari oshiqning sevimlisiga bag‘ishlangandek taassurot uyg‘otadi. To‘rtinchi baytda esa raxsh timsolining qo‘llanilishi g‘azalda Payg‘ambar (s.a.v.) vasflari keltirilayotganidan dalolat beradi. Bu bilan shoir vasf etilayotgan yor obrazida ma’shuqaga xos beqiyoslik sifatlari bilan Muhammad (s.a.v.)ning tavsiflari muvofiqlashtiradi va g‘azalda ko‘pma’nolilik vujudga keltiriladi.* Bu esa shoirning na’t g‘azalda ishq motivini singdirishdagi uchinchi o‘ziga xos uslubi sifatida namoyon bo‘ladi. *“Ey yuzung ustida ter gulbargi uzra shabname”* satri bilan boshalnuvchi 7 baytli g‘azal aytilganlar nuqtayi nazaridan ahamiyatlidir:

Ey yuzung ustida ter gulbargi uzra shabname,
Lek har bir qatradin bo‘lub guliston olame.
Qatradin olam guliston bo‘lmag‘i tong yo‘qki, bor
Bahri rahmat orazing bog‘ig‘a tushkan shabname.
Gul nedin yer tutti el boshida sol-u mehrdek,
Topmamish bo‘lsa riyozingning shamimidin shame.
Ko’kka chun eltib malak raxshing g‘uborin topmayin,
Zuhra andoq surmaye, Kayvon aningdek parchame.
Yo’q ajab, otingg‘a gar muhri nubuvvat bo‘lsa xatm
Kim, nubuvvat halqasida yo‘q seningdek xotame.
Sochqay erdi chashmayi xurshiddin hayvon suyi,
Hamdaming bo’lsa edi Isoyi ruhulloh dame.
Chun Navoiy na’ting ayturg’a tilar bo’lg’ay ilm,
Ne ajab gar bo‘lsa bot olimlar ichra a’lame [5, 404-405].

Ulug‘ shoirga yor yuzi ustidagi ter, gul singari timsollar dastlabki baytlardagi ko‘pma’nolikni ta’minlashga qo‘l kelgan. Buning uchun yor yuzi ustidagi ter gulbarg ustidagi bir shabnamga o‘xshatiladi, biroq bu qatralarning har biridan olam guliston bo‘lgani bilan u terning boshqalar yuzidagi terdan farq qilganligiga ishora qilinadi. Har bir qatradan olam guliston bo‘lganiga shubha yo‘qligi keyingi baytda ifodalanib, yor yuzining bog‘ida tushgan har bir shabnamning yor orazi bog‘idagi rahmat dengizi ekanligi badiiy ifodalanadi. Keyin esa gulning el boshidan yer tutgani, ya’ni chakasiga mehr – quyoshdek o‘rnashganiga diqqat qaratilib, buning uchun yor riyozi , ya’ni mashaqqatining xushbo‘y hididan sham topgani sabab qilib ko‘rsatiladi. Bundagi yor riyozi – uning qop-qora sochini istioraviy tarzda ifodalaydi. To‘rtinchi baytda raxsh – tulpor obrazi qo‘llanilgan bo‘lib, u badiiy fikr rishtalarini Payg‘ambar (s.a.v.)ning Me’roj tuniga u zotga hamrohlik qilgan Buroqqa etib bog‘laydi. Shundan so‘ng g‘azalning na’t mazmunida bitilgani aniq namoyon bo‘lib, keyingi baytlarda ham o‘rni bilan ishq motivi badiiylashtirilib boriladi.

Xulosa. Alisher Navoiy na’t g‘azallari asosan orifona mohiyat kasb etishiga ko‘ra uning lirik qahramoni ma’rifatdan fayz olgan orif qiyofasida namoyon bo‘ladi. Ulug‘ shoir tasavvufiy tushuncha va g‘oyalarni teran anglagani bois o‘rni bilan uni ishqning irfoniy mohiyat kasb etuvchi jihatlari bilan san’atkorona bog‘lashga erishadi. Buning uchun shoirga ishqning Allohning bandaga, xususan, Muhammad (s.a.v.) ga, ayni choqda bandaning, na’t g‘azallarda Payg‘ambar (s.a.v.)ning Allohga, shuningdek, mo‘minlar, xususan, oriflarning Muhammad (s.a.v.)ga qaratilgan ma’naviy ishqi bilan bog‘liq jihatlar qo‘l keladi. Na’t g‘azallarning matlalaridagi tasviriy ifodalarda yoki Payg‘ambar (s.a.v.)ga ishora qiluvchi

so‘zlarda ishq motiviga xos xususiyatlarning ifodalanishi shoirning ayni mavzudagi g‘azallairda ishq motivini ifodalashida muhim vosita vazifasini bajaradi. Alisher Navoiyning na’t g‘azallar ijod etishda oshiqona motivni matlada ifodalash bilan kifoyalanmay, uni baytlar ketma-ketligida singdirib borishi esa irfoniy mohiyat kasb etgan ishq tasavvufning o‘zak masalalaridan biriga ishonch hosil qildiradi. Bunda ishqning irfoniy mohiyat kasb etishiga ko‘ra ko‘lamining ancha kengligi anglashiladi. G‘azalning asosiy obrazlaridan biri sanalgan ma’shuqa timsolida sevikli yor, do‘st, ustoz, Muhammad (s.a.v.)ga xos xususiyatning birlashtirilishi shoirga na’t g‘azallarda ko‘pma’nolikni hosil qilish imkonini beradi. Ulug‘ shoirning na’t g‘azallari badiiyatining yuksakligi, ezgu a’mallarni shakllantirishga qaratilganligi, e’tiqodda sobitlikni shakllantirishi va takomillashtirishga xizmat qilishi bilan muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR:

1. Абу Ҳомид Ғаззолий. Мукошафат-ул қулуб I. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2004.

2. Алишер Навоий. Ғаройиб ус-сиғар. Мукаммал асарлар тўплами. 3-том. - Тошкент: Фан, 1988.

3. Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. Мукаммал асарлар тўплами. 3-том. - Тошкент: Фан, 1989.

4. Алишер Навоий. Бадойеъ ул-васат. Мукаммал асарлар тўплами. 5-том. - Тошкент: Фан, 1990.

5. Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар. Мукаммал асарлар тўплами. 6-том. - Тошкент: Фан, 1990.

6. Эшонқулов Ҳ. Алишер Навоий ғазалиётида ишқ талқини поэтикаси: қиёсий-типологик таҳлил. – Тошкент: “Мухаммадполиграф”, 2022, 57-74-бетлар.

7. Eshonqulov H. Nubuvvat xayli uzugining ko‘ziga oshiqlik talqini//. “Buxoro davlat universiteti ilmiy axborotnomasi”, 2026, 2 (3) – son, 200-202-betlar.

8. Комилов Н. Тасаввуф. -Тошкент: “Movarounnahr”, “O‘zbekiston”, 2009.

9. Қуронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. –Тошкент: “Akademnashr”, 2013.

10. Qur’oni karim ma’nolari tarjimasi. Tarjimon: Abdulaziz Mansur. file:///C:/Users/user/Downloads/Quran_uzbek_translation_Abdulaziz_Mansur.pdf

13. Ғаффорова З. Навоийнинг ҳамд ва наът ғазаллари. – Тошкент: Маънавият, 2001.

UDC 82

ARTISTIC PORTRAIT OF FRONTIER LIFE IN ENGLISH AND UZBEK NOVELS: NATIONAL AND UNIVERSAL FEATURES

Kholmuradova Madina Abdimalik kizi,
Researcher at Karshi State University
madinakholmuradova3@gmail.com
ORCID: 0009-0005-3120-3219

Abstract. *This article examines the artistic representation of home-front life in English and Uzbek novels, focusing on the works of Ernest Hemingway and Said Ahmad. The study analyzes how wartime realities are reflected through the everyday lives, psychological experiences, family relationships, social responsibilities, and moral choices of people remaining behind the battlefield. Particular attention is paid to the interaction between national and universal characteristics in the literary representation of war. Through comparative and historical-literary analysis, the study identifies similarities and differences in the authors' approaches to home-front space, waiting, separation, labor, women's experiences, family values, and psychological resilience. The findings demonstrate that Hemingway primarily emphasizes individual psychological experience, personal choice, and emotional isolation, whereas Said Ahmad gives greater prominence to collective solidarity, family relationships, social responsibility, and Uzbek national values. Despite these differences, both authors represent universal human concerns such as love, loss, hope, suffering, human dignity, survival, and the desire for peace. The study concludes that the artistic representation of home-front life provides an important basis for understanding how different literary traditions transform historical wartime experiences into nationally distinctive yet universally meaningful artistic narratives.*

Keywords: *home-front life, war literature, English literature, Uzbek literature, Ernest Hemingway, Said Ahmad, comparative literature, national identity, universal values, psychological experience, family, war representation, literary analysis.*

INGLIZ VA O‘ZBEK ROMANLARIDA FRONTORTI HAYOTINING BADIIY TASVIRI: MILLIY VA UMUMINSONIY XUSUSIYATLAR

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Ernest Xeminguey va Said Ahmad asarlariga e'tibor qaratilib, ingliz va o'zbek romanlarida uy-joy hayotining badiiy tasviri ko'rib chiqiladi. Tadqiqot urush davridagi voqeliklarning kundalik hayoti, psixologik kechinmalari, oilaviy munosabatlari, ijtimoiy mas'uliyatlari va jang maydoni ortida qolgan odamlarning ma'naviy tanlovlari orqali qanday aks etishini tahlil qiladi. Urushning adabiy tasvirida milliy va umuminsoniy xususiyatlarning o‘zaro ta'siriga alohida e'tibor beriladi. Qiyosiy va tarixiy-adabiy tahlillar orqali tadqiqot mualliflarning uy-joy maydoni, kutish, ayriliq, mehnat, ayollar tajribasi, oilaviy qadriyatlar va psixologik barqarorlikka bo‘lgan yondashuvlaridagi o‘xshashlik va farqlarni aniqlaydi. Topilmalar shuni ko‘rsatadiki, Xeminguey, birinchi navbatda, individual psixologik tajriba, shaxsiy tanlov va hissiy izolyatsiyaga urg‘u beradi, Said Ahmad esa jamoaviy birdamlik, oilaviy munosabatlar, ijtimoiy mas'uliyat va o‘zbek milliy qadriyatlariga ko‘proq e'tibor beradi. Ushbu farqlarga qaramay, ikkala muallif ham sevgi, yo'qotish, umid, azob-uqubatlar, inson qadr-qimmati, omon qolish va tinchlikka intilish kabi universal insoniy tashvishlarni ifodalaydi. Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, front hayotining badiiy tasviri turli adabiy an'analar urush davri tarixiy kechinmalarini milliy o‘ziga xos, ammo umumbashariy mazmunli badiiy rivoyatlarga qanday aylantirishini tushunish uchun muhim asos bo‘lib xizmat qiladi.*

Kalit so‘zlar*: front hayoti, urush adabiyoti, ingliz adabiyoti, o‘zbek adabiyoti, Ernest Xeminguey, Said Ahmad, qiyosiy adabiyot, milliy o‘zlik, umuminsoniy qadriyatlar, psixologik tajriba, oila, urush tasviri, adabiy tahlil.*

ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ПОРТРЕТ ТЫЛОВОЙ ЖИЗНИ В АНГЛИЙСКИХ И УЗБЕКСКИХ РОМАНАХ: НАЦИОНАЛЬНЫЕ И УНИВЕРСАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ

Аннотация. *В данной статье рассматривается художественное изображение жизни в тылу в английских и узбекских романах на примере произведений Эрнеста Хемингуэя и Саида Ахмада. Исследование анализирует, как реалии военного времени отражаются через повседневную жизнь,*

психологические переживания, семейные отношения, социальную ответственность и нравственный выбор людей, оставшихся в тылу. Особое внимание уделяется взаимодействию национальных и общечеловеческих черт в литературном изображении войны. Посредством сравнительного и историко-литературного анализа выявляются сходства и различия в подходах авторов к таким аспектам, как тыловое пространство, ожидание, разлука, труд, женский опыт, семейные ценности и психологическая стойкость. Результаты исследования показывают, что Хемингуэй делает акцент, прежде всего, на индивидуальном психологическом опыте, личном выборе и эмоциональной обособленности, тогда как Саид Ахмад уделяет большее внимание коллективной солидарности, семейным узам, социальной ответственности и национальным ценностям узбекского народа. Несмотря на эти различия, оба автора затрагивают общечеловеческие темы: любовь, утрату, надежду, страдание, человеческое достоинство, выживание и стремление к миру. Делается вывод о том, что художественное изображение тыловой жизни служит важной основой для понимания того, как различные литературные традиции преобразуют исторический опыт войны в художественные повествования, обладающие национальной самобытностью и общечеловеческой значимостью.

***Ключевые слова**: жизнь в тылу, военная литература, английская литература, узбекская литература, Эрнест Хемингуэй, Саид Ахмад, сравнительное литературоведение, национальная идентичность, общечеловеческие ценности, психологический опыт, семья, изображение войны, литературный анализ.*

Introduction. In today's globalization and intercultural integration, the comparative study of the literature of different nations is gaining significant scientific importance in understanding the specific features of national artistic thinking, identifying common human values, and revealing common and different aspects between literary processes. In particular, the artistic interpretation of historical events, war and its impact on human life, and the socio-spiritual environment in frontline areas has formed as one of the important themes in world literature. The phenomenon of war is not limited to direct military actions on the battlefield, but is also manifested through the daily life, spiritual experiences, social responsibility, labor, separation and expectations, and spiritual suffering of people behind the front. In this regard, the artistic depiction of frontline life is an important literary and aesthetic phenomenon that illuminates the complex consequences of war on human and social life.

In the work of Said Ahmad, a major representative of Uzbek literature, war and the life of the people during the war years are also reflected as one of the important artistic themes. In the writer's works, issues such as the impact of war on life behind the front, the labor process of the people, family relations, the fate of women and the elderly, the upbringing of children, loyalty to the Motherland and human duty are covered on the basis of the national spirit and Uzbek values. In the artistic world of Said Ahmad, front-line life is depicted not only as a background image of historical reality, but also as an important space that demonstrates the people's spiritual strength, patience and faith in life. The relationship between "national" and "universal" features is of particular scientific importance in studying the artistic depiction of front-line life. Each nation interprets the events of the war in its own artistic way, based on its historical memory, cultural values, traditions and social experience. While in English literature, front-line life is often expressed through the inner world of the individual, loneliness, spiritual alienation, and the tragedy of war in personal life, in Uzbek literature, values such as community, family, neighborhood, national unity, labor and loyalty to the Motherland form an important component of the image. However, behind these differences, concepts common to humanity such as peace, life, love, separation, hope, fear, courage and human dignity are embodied.

Literature review. War and its impact on human life is one of the oldest and most comprehensive themes of world literature. In the literature of different eras and peoples, the phenomenon of war is covered not only through military operations, but also through its impact on society, family, individual psyche and everyday life. From this point of view, the artistic depiction of front-line life is an important component of the theme of war, which serves to reflect social and spiritual processes taking place far from the battlefield. Research in this area can be conditionally divided into the theory of war literature, the study of Hemingway's work, the study of Said Ahmed's work, and comparative-typological literary studies. In the study of war literature, the impact of war on human psychology and social relations is considered one of the main issues. In literary criticism, the depiction of war is often interpreted as an aesthetic phenomenon that reveals the mental state of a person in an extreme situation, along with the artistic recreation of historical reality. In this regard, war novels are not considered a literary copy of a historical document, but an artistic and philosophical source that allows us to understand the human content of historical events.

In studies of war literature, special attention is paid to concepts such as memory, trauma, loss, separation, fear, silence, and recovery. It is emphasized that war is not only directly related to people participating in the battlefield, but its consequences affect all layers of society. Therefore, the study of front-line life allows us to more fully understand the social and psychological scope of war. The front-line space is often formed in a work of art as a “space of expectation”. Although the events on the battlefield are not directly described in this space, their impact is felt through letters, messages, separation, the anxiety of family members, work, and everyday life. Thus, front-line life appears as an artistic medium that expresses the invisible but deep socio-psychological layers of war.

Ernest Hemingway has attracted the attention of many literary critics as one of the most important representatives of 20th-century American literature. In studies devoted to the study of his work, such themes as war, man and violence, loss, loneliness, love, death, and spiritual endurance are indicated as leading directions. One of the important features of Hemingway's poetics is related to his "iceberg theory". According to this principle, only the external part of the event being described in the literary text is directly expressed, while its large and important layer of meaning remains hidden. Therefore, in Hemingway's works, simple dialogue, brief scenes, silence, or the daily actions of the hero can contain deep psychological and philosophical content.

Hemingway's works on the theme of war, in particular, the novels “A Farewell to Arms” and “For Whom the Bell Tolls”, reveal the impact of war on human life through the fate of an individual person. In these works, war is depicted not only as a historical event, but also as a force that changes a person's moral views, love relationships, and perceptions of life. Hemingway researchers often analyze his characters as representatives of the "lost generation." The post-war spiritual void, the weakening of faith, and the process of a person's search for the meaning of life play an important role in his work. However, in Hemingway, a person's attitude to defeat is also of particular importance. His characters may be outwardly helpless or defeated, but internally they strive to maintain their dignity.

Research methodology. This study employs a qualitative comparative literary methodology to examine the artistic representation of home-front life in English and Uzbek novels, with particular attention to national and universal characteristics. The research focuses on the selected works of Ernest Hemingway and Said Ahmad and explores how the experiences of people living away from the battlefield are represented through literary images, narrative techniques, psychological descriptions, and cultural values. A qualitative approach is considered appropriate because the research aims to interpret meanings, symbols, characters, social relationships, and cultural representations rather than measure them statistically.

The primary research method is comparative-typological analysis. This method is used to identify similarities and differences in the representation of home-front life in the works of Hemingway and Said Ahmad. Particular attention is paid to the portrayal of family relationships, women's experiences, labor, separation, waiting, social responsibility, patriotism, and psychological suffering. The comparison makes it possible to determine which elements are conditioned by the specific national and historical context of English and Uzbek societies and which reflect universal human experiences. The study also applies the historical-comparative method.

Literary works are analyzed in relation to the historical circumstances in which they were created. War is not treated merely as a background event but as a historical and social phenomenon that influences people's everyday lives and psychological conditions. This method helps establish the connection between historical reality and its literary representation and allows the study to distinguish between historically specific features and broader human concerns. A close-reading method is employed to examine selected textual passages in detail. Particular attention is given to dialogue, characterization, narrative perspective, psychological description, setting, symbolism, imagery, and literary detail. Through close reading, the research identifies how authors construct the atmosphere of the home front and communicate the emotional experiences of characters. Hemingway's concise and implicit narrative style and Said Ahmad's detailed representation of social and everyday life are examined as significant components of their individual artistic approaches.

The research further employs psychological analysis to investigate characters' inner experiences under wartime conditions. Feelings of anxiety, loneliness, grief, hope, fear, responsibility, and emotional endurance are examined in order to understand the psychological consequences of war on people who remain behind the battlefield. The study considers both explicit descriptions of emotions and indirect representations expressed through characters' actions, silence, dialogue, and relationships. A cultural and contextual approach is also applied to identify national characteristics. In Said Ahmad's works, particular attention is given to family, community, traditional values, collective solidarity, labor, and Uzbek cultural attitudes. In

Hemingway's works, the analysis focuses more closely on individual experience, personal choice, emotional isolation, and the individual's relationship with war and society.

Finally, the study uses interpretive analysis to identify universal human values represented in both literary traditions. Concepts such as peace, love, loss, hope, human dignity, sacrifice, and the desire for survival are analyzed as elements that transcend national and cultural boundaries. The research therefore combines comparative, historical, textual, psychological, cultural, and interpretive approaches. This methodological framework enables a comprehensive examination of home-front life as both a nationally specific social experience and a universal human phenomenon. It also provides a basis for determining how Hemingway and Said Ahmad transform historical reality into distinctive literary representations while addressing common questions concerning human existence, suffering, resilience, and the value of peace.

Analysis of the results. The comparative analysis of Ernest Hemingway's and Said Ahmad's literary works demonstrates that the representation of home-front life occupies an important position in the artistic interpretation of war. Although the two writers belong to different national, historical, and literary traditions, their works reveal a number of common approaches to portraying the consequences of war for individuals, families, and society. At the same time, significant differences can be observed in the representation of national values, social relationships, psychological experiences, and narrative techniques.

One of the major findings of the study is that the home front functions as a distinct literary space rather than simply serving as a background to military events. In Hemingway's works, the distance between the battlefield and civilian life is often associated with emotional uncertainty, separation, anxiety, and individual psychological experience. The home front is connected with the characters' attempts to preserve personal relationships and construct meaning in circumstances dominated by war. In Said Ahmad's works, by contrast, the home front is represented more strongly as a social and collective environment in which families, communities, and individuals participate in the common struggle caused by wartime conditions.

The analysis also reveals considerable differences in the representation of the individual and society. Hemingway generally concentrates on the individual character and his or her personal response to war. The psychological state of the individual becomes the principal means through which the consequences of war are communicated. Characters frequently experience loneliness, uncertainty, emotional conflict, and difficulties in establishing a stable relationship with the surrounding world. This individual-centered approach reflects important features of twentieth-century Western literary consciousness. Said Ahmad's representation is comparatively more community-oriented. His characters are frequently presented within a network of family, neighborhood, social, and cultural relationships. The difficulties caused by war are therefore experienced not only individually but collectively. Family members support one another, share responsibilities, work under difficult circumstances, and continue to maintain social and moral relationships. As a result, the home front becomes a representation of collective endurance and national solidarity.

Another significant result concerns the representation of women. The analysis demonstrates that women occupy an important position in the artistic construction of home-front life. Their experiences reflect both personal suffering and social responsibility. Women are frequently associated with waiting for absent family members, maintaining households, caring for children, performing labor, and coping with emotional uncertainty.

In Said Ahmad's works, these characteristics are closely connected with traditional family values and the Uzbek cultural understanding of female responsibility and resilience. In Hemingway's works, female characters are more frequently examined through personal relationships, love, emotional attachment, and individual choice. Despite these differences, both literary traditions emphasize women's psychological strength in conditions of uncertainty and loss. The study further identifies waiting and separation as central motifs in the representation of the home front. Unlike the battlefield, where action and physical conflict dominate, the home front is often characterized by psychological time. Characters wait for letters, news, or the return of loved ones.

This waiting creates an atmosphere of anxiety but also preserves hope. The motif therefore performs a dual function: it represents the suffering caused by war and simultaneously demonstrates the human ability to maintain hope in difficult circumstances. A particularly important finding is the difference in the representation of labor and everyday life. In Said Ahmad's works, ordinary work becomes a significant symbol of resistance and survival. Agricultural labor, household responsibilities, community activities, and other forms of everyday work demonstrate that civilian life continues despite the absence of men at the front. Such representations emphasize collective responsibility and patriotism. In Hemingway's literary world, everyday activities are often presented more economically, through concise descriptions and meaningful details. Ordinary actions can reveal psychological tension without requiring direct explanation.

Discussion. The findings of this study demonstrate that the artistic representation of home-front life in English and Uzbek literature is characterized by a complex interaction between national specificity and universal human experience. The comparative analysis of Ernest Hemingway's and Said Ahmad's literary works indicates that, although the authors approach war from different cultural and aesthetic perspectives, both perceive it as a profound disruption of ordinary human existence. Their representations extend beyond the battlefield and reveal how war affects families, social relationships, individual psychology, and moral values. One of the central issues emerging from the analysis is the different understanding of the home front as a literary space. In Hemingway's works, the home front is closely associated with individual psychological experience. His characters frequently face emotional uncertainty, loneliness, separation, and difficulties in maintaining meaningful personal relationships. The external environment often functions as a reflection of internal conflict. This approach corresponds to Hemingway's characteristic narrative economy, in which psychological meanings are frequently conveyed indirectly through dialogue, action, silence, and carefully selected details.

Said Ahmad's representation of the home front demonstrates a comparatively stronger emphasis on the collective dimension of wartime experience. His characters exist within families and communities, and their individual experiences are closely connected with social responsibilities. The home front becomes a space of collective endurance in which ordinary people continue working, caring for family members, supporting one another, and maintaining social values despite difficult circumstances. This difference can be interpreted as a manifestation of the distinct cultural traditions underlying the two authors' literary perspectives. The discussion also confirms the importance of national mentality in the construction of wartime characters. In Said Ahmad's works, family unity, mutual assistance, respect for elders, communal solidarity, hospitality, labor, and responsibility toward relatives contribute to the creation of a specifically Uzbek social environment.

These cultural elements influence both the behavior of characters and their responses to wartime difficulties. The individual is rarely presented as completely isolated from the community; rather, personal suffering is understood within the broader context of family and social relationships. Hemingway's characters, in contrast, tend to be represented through their individual consciousness and personal choices. Their responses to war are frequently determined by personal beliefs, emotional experiences, and moral decisions. This does not mean that social relationships are absent from Hemingway's works. Rather, relationships are often examined in terms of their significance for individual identity and psychological survival. Consequently, Hemingway's approach gives greater prominence to personal autonomy and internal conflict, while Said Ahmad's approach emphasizes social belonging and collective responsibility.

The findings also support the argument that war literature should not be restricted to representations of military heroism. Both Hemingway and Said Ahmad reveal the less visible consequences of war. Psychological suffering, disrupted family relationships, uncertainty, economic difficulties, and emotional exhaustion become essential elements of their artistic interpretations. Through such representations, the writers shift attention from military victory or defeat toward the human cost of conflict. At the same time, the comparison demonstrates that national literary traditions determine the ways in which universal themes are expressed. Hemingway presents universal suffering primarily through individual experience, psychological restraint, and personal moral choice.

Said Ahmad expresses similar concerns through family relationships, collective solidarity, social responsibility, and culturally specific patterns of behavior. Consequently, national and universal dimensions should not be viewed as opposing categories. Rather, they complement each other and enable literature to express universal human experiences through culturally distinctive forms. Overall, the discussion confirms that Hemingway and Said Ahmad provide two different but mutually illuminating perspectives on home-front life. Hemingway's individualistic and psychologically concentrated approach and Said Ahmad's socially and culturally contextualized approach reveal different dimensions of the same historical phenomenon.

Their works demonstrate that the consequences of war extend far beyond the battlefield and affect the emotional, moral, and social foundations of human life. Thus, the comparative interpretation of these authors contributes to a broader understanding of war literature by emphasizing the significance of civilian experience. The home front emerges as a space where national identity, cultural memory, family values, psychological endurance, and universal human aspirations intersect. The study consequently demonstrates that comparative literary analysis can reveal not only differences between English and Uzbek literary traditions but also the shared human values that connect them.

Conclusion. The present study has examined the artistic representation of home-front life in English and Uzbek novels, focusing particularly on the works of Ernest Hemingway and Said Ahmad. The

comparative analysis demonstrates that the home front constitutes an important literary space through which the social, psychological, cultural, and moral consequences of war can be represented. Although Hemingway and Said Ahmad belong to different literary traditions and cultural environments, their works reveal a number of common concerns related to human suffering, separation, family, hope, resilience, and the desire for peace. One of the main conclusions of the study is that the home front should be understood as an independent and meaningful dimension of war literature. War does not affect only soldiers and battlefields; it transforms the lives of families, women, children, elderly people, and entire communities. Hemingway and Said Ahmad demonstrate this reality through different artistic strategies. Their literary representations reveal that the consequences of war continue beyond the battlefield and deeply influence everyday relationships, psychological conditions, social responsibilities, and moral choices. The comparative analysis has established significant differences in the authors' approaches to the representation of home-front life. Ernest Hemingway primarily emphasizes individual experience and psychological conflict. His characters are frequently confronted with loneliness, uncertainty, emotional suffering, separation, and the need to make personal moral choices. His minimalist narrative style, concise dialogue, understatement, and use of implication allow psychological meanings to emerge indirectly. As a result, the reader is required to interpret the emotional and philosophical dimensions hidden beneath the surface of ordinary actions and conversations.

The findings of the study therefore confirm that the artistic representation of home-front life provides a productive basis for comparative analysis of English and Uzbek literature. Hemingway and Said Ahmad demonstrate that the same historical phenomenon can acquire different artistic meanings depending on national mentality, cultural traditions, literary conventions, and individual authorial style. At the same time, their works reveal a shared understanding of war as a destructive force that threatens human relationships, psychological stability, and the normal course of everyday life. In conclusion, the comparative study of Hemingway's and Said Ahmad's works demonstrates the unity of national and universal dimensions in war literature. Hemingway's focus on individual psychological experience and Said Ahmad's emphasis on collective social endurance represent two distinctive approaches to the same fundamental human problem. Their literary works expand the understanding of war by shifting attention from the battlefield to the lives of those who remain behind it. Consequently, the home front emerges as a significant literary space where national identity, cultural memory, family values, psychological resilience, and universal human aspirations intersect.

The study contributes to comparative literary scholarship by highlighting the importance of examining civilian experience alongside military narratives. Further research may expand this comparative perspective by including other English and Uzbek authors, different historical periods, and additional genres such as short stories, diaries, memoirs, and war poetry. Such studies could provide a broader understanding of how different literary cultures transform historical trauma into artistic representations of human resilience, memory, and the enduring aspiration for peace.

REFERENCES:

1. *Hemingway, E. A Farewell to Arms. – New York: Charles Scribner's Sons, 1929. – 355 p.*
2. *Hemingway, E. For Whom the Bell Tolls. – New York: Charles Scribner's Sons, 1940. – 471 p.*
3. *Hemingway, E. The Sun Also Rises. – New York: Charles Scribner's Sons, 1926. – 251 p.*
4. *Baker, C. Ernest Hemingway: A Life Story. – New York: Charles Scribner's Sons, 1969. – 690 p.*
5. *Reynolds, M. S. Hemingway: The 1930s. – New York: W. W. Norton & Company, 1998. – 496 p.*
6. *Young, P. Hemingway: A Reconsideration. – University Park: Pennsylvania State University Press, 1966. – 240 p.*
7. *Said Ahmad. Ufq. – Toshkent: Sharq, 2009. – 432 b.*
8. *Said Ahmad. Jimjitlik. – Toshkent: O'zbekiston, 2011. – 368 b.*
9. *Said Ahmad. Qorako'z Majnun. – Toshkent: O'zbekiston, 2008. – 320 b.*
10. *Quronov, D. Adabiyotshunoslikka kirish. – Toshkent: Fan, 2007. – 228 b.*
11. *Quronov, D. Adabiyot nazariyasi asoslari. – Toshkent: Navoiy universiteti, 2018. – 480 b.*
12. *Karimov, N. XX asr o'zbek adabiyoti manzaralari. – Toshkent: O'zbekiston, 2008. – 536 b.*
13. *Eagleton, T. Literary Theory: An Introduction. – 2nd ed. – Minneapolis: University of Minnesota Press, 1996. – 234 p.*
14. *Wellek, R., Warren, A. Theory of Literature. – New York: Harcourt, Brace and Company, 1949. – 403 p.*
15. *Bassnett, S. Comparative Literature: A Critical Introduction. – Oxford: Blackwell, 1993. – 176 p.*

UO‘K 82

“AFG‘ON TO‘LA FIG‘ONIM” ASARIDA URUSH FOJIASI VA RUHIY IZTIROBLAR BADIIY TALQINI

Aslanov Asatillo Ekramovich,
Navoiy davlat universiteti 2-bosqich doktoranti
asatilloaslanov@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu ilmiy maqolada iste’dodli adib Iskandar Abdug‘afurning “Afg‘on to‘la fig‘onim” asarida Afg‘on urushi mavzusining badiiy va fojiaviy talqini chuqur tadqiq etilgan. Asarda XX asrning fojiali sahifalaridan biri bo‘lmish bemaqsad hamda ayanchli urushning inson ruhiyatiga, uning jismoniy va ma’naviy borlig‘iga yetkazgan halokatli ta’siri xolis tahlil qilinadi. Muallif asardan olingan xarakterli iqtiboslarni matniy-uslubiy, ruhiy-tahliliy hamda badiiy-estetik mezonlar asosida tadqiq etib, urush dahshatlarini, askarlarning insoniy burch va o‘lim bilan yuzma-yuz kelgan paytdagi ruhiy iztiroblarini ochib beradi. Maqolada harbiy harakatlar ishtirokchilarining jismoniy azoblari, umidsizlik manzaralari hamda front ortidagi ma’naviy fojialar adibning o‘ziga xos uslubi va badiiy mahorati prizmasi orqali har taraflama yoritib berilgan. Maqolada asarning ilmiy-ma’rifiy hamda estetik qimmati asardan olingan iqtiboslar orqali yoritilgan.*

Kalit so‘zlar: *badiiy talqin, ruhiy iztirob, fojiaviy tushuncha, harbiy nasr, iqtibosiy tahlil, qonli va ziddiyatli to‘qnashuvlar.*

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ТРАГЕДИИ ВОЙНЫ И ДУШЕВНЫХ СТРАДАНИЙ В ПРОИЗВЕДЕНИИ “АФГАН, ПОЛНЫЙ СТЕНАНИЙ”

Аннотация. *В данной научной статье глубоко исследована художественная и трагическая интерпретация темы Афганской войны в произведении талантливого писателя Искандара Абдугафура «Афган, полный стенаний» («Afg‘on to‘la fig‘onim»). В работе объективно анализируется губительное влияние этой бессмысленной и плачевной войны, ставшей одной из трагических страниц XX века, на психику человека, его физическое и духовное естество. Автор исследует характерные цитаты из произведения на основе текстолого-стилистических, психолого-аналитических и художественно-эстетических критериев, раскрывая ужасы войны, а также душевные страдания солдат, оказавшихся лицом к лицу со смертельным исходом и человеческим долгом. В статье через призму уникального стиля и художественного мастерства писателя всесторонне освещаются физические мучения участников боевых действий, картины безысходности и духовные трагедии тыла. Также на основе цитат из повести раскрывается её научно-просветительская и эстетическая ценность.*

Ключевые слова: *художественная интерпретация, душевные страдания, концепт трагического, военная проза, цитатный анализ, кровавые и противоречивые столкновения.*

THE ARTISTIC INTERPRETATION OF THE TRAGEDY OF WAR AND PSYCHOLOGICAL SUFFERING IN THE WORK “MY AFGHAN FULL OF WAILS”

Abstract. *This research article provides an in-depth exploration of the artistic and tragic interpretation of the Afghan War theme in the work "Afg‘on to‘la fig‘onim" (“My Afghan Full of Wails”) by the talented writer Iskandar Abdugafur. The paper objectively analyzes the destructive impact of this senseless and deplorable war – one of the most tragic chapters of the 20th century-on the human psyche, as well as on physical and spiritual existence.*

Examining representative excerpts based on textual-stylistic, psycho-analytical, and artistic-aesthetic criteria, the author reveals the horrors of war alongside the emotional anguish of soldiers standing face-to-face with death and human duty. Through the lens of the writer’s unique style and artistic craftsmanship, the article comprehensively highlights the physical suffering of combatants, scenes of despair, and the spiritual tragedies of the home front. Additionally, the scientific, educational, and aesthetic value of the novella is demonstrated through selected textual citations.

Keywords: *artistic interpretation, mental anguish, tragic concept, military prose, citation analysis, bloody and conflicting clashes.*

Kirish. XX asrning ikkinchi yarmida yuz bergan eng qonli va ziddiyatli qurolli to‘qnashuvlardan biri bo‘lmish Afg‘on urushi (1979–1989) nafaqat siyosiy-ijtimoiy maydonda, balki milliy adabiyotimizda ham chuqur va og‘riqli iz qoldirdi. O‘zbek harbiy nasrida ushbu shafqatsiz urush va uning qurboniga aylangan minglab yosh yigitlarning fojiali qismati xolis hamda haqqoniy bo‘yoqlarda aks ettirildi. Iskandar Abdug‘afurning “Afg‘on to‘la fig‘onim” qissasi ushbu mavzudagi eng ta’sirchan va hujjatli-badiiy qimmatga ega manbalardan biridir.

Urush mavzusidagi asarlarning bosh g‘oyaviy poydevori inson qadr-qimmati, yovuzlikning mohiyati hamda jismoniy-ruhiy azoblarning chegarasini ko‘rsatib berishdan iborat. Ushbu ilmiy maqolada qissaning taqdim etilgan sahifalari sinchkovlik bilan o‘rganilib, undagi ko‘plab iqtiboslar vositasida badiiy tasvir vositalari, qahramonlar ruhiyatidagi to‘qnashuvlar hamda fojiali vaziyatlarning estetik ta’siri atroflicha tahlil qilinadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O‘zbek adabiyotshunosligida Afg‘on urushi mavzusi va harbiy nasr muammolari izchil tadqiq etib kelinmoqda. Xususan, ushbu mavzu o‘zbek nasrida inson ruhiyati, badiiy mahorat va hujjatlilikning uyg‘unlashuvi masalalari doirasida chuqur o‘rganilgan. O‘tkir Hoshimov, Abdurashid Nurmurodov, Nabi Jaloliddin, Qo‘chqor Norqobil kabi adiblar ijodida Afg‘on urushi fojiasi va uning shaxs ma’naviyatiga ko‘rsatgan ta’siri badiiy va nazariy jihatdan keng tahlil etilgan. Biroq “Afg‘on to‘la fig‘onim” qissasidagi matniy-uslubiy va ruhiy-tahliliy tafsilotlarni zamonaviy adabiyotshunoslik usullari asosida alohida tadqiq etish bugungi kunda ham o‘zining dolzarbligini saqlab qolmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqotda sohalararo va kompleks yondashuvlardan foydalanildi:

Matniy-uslubiy tahlil: qissadagi so‘z qo‘llash mahorati, harbiy atamalar, ta’sirchan va his-hayajonli so‘zlarning badiiy vazifasi o‘rganildi.

Ruhiy-tahliliy yondashuv: qaltis (o‘lim xavfi, og‘riq, jarohat) holatda inson ruhiyatida yuz beradigan kechinmalar, tushkunlik va umidsizlik holatlari tahlil qilindi.

Badiiy-talqin usuli: iqtiboslar mazmuni va zaminida estetik hamda g‘oyaviy ma’no qatlamlari ochib berildi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Asar parchasini tahlil qilish jarayonida matnda jangovar harakatlarning bir necha bosqichi va ularning qahramonlar ruhiyatiga, jismoniy holatiga hamda xulq-atvoriga ko‘rsatgan fojiali ta’siri yaqqol namoyon bo‘ladi.

To‘satdan portlash natijasida sodir bo‘lgan sarosima tasviri:

1-iqtibos: “...bangillagan ovozdan quloqlarim bitdi. Qo‘rqib ketdim. Bizni granatometdan o‘qqa tutishyapti, degan vahima bosdi...” [1, 15]

Ushbu epizodda portlashning tovush va ruhiy ta’siri, qaltis xavf qarshisidagi dastlabki sarosima aks etgan. Oniy qo‘rquv va harbiy atama (“granatomet”) urush muhitining to‘satdan paydo bo‘ladigan shafqatsizligini namoyon etadi.

Jismoniy jarohat va biologik dahshat tasviri:

2-iqtibos: “Darhol tashqariga chiqdim. Qarasam, Madiyor yerda ag‘anab qonga belanib yotibdi. Otilib oldiga bordim… Ikki soni qip-qizil qon, ammo tizzasidan pasti jarohatsiz edi.” [1, 15]

Fojiali vaziyat o‘tkir tasviriy va jismoniy tafsilotlar orqali gavdalantirilgan. Qonli manzara urushning shafqatsiz haqiqatidan dalolat bersa, do‘stini qutqarishga qaratilgan tezkor harakat insoniy burch va hamdardlikning yuqori nuqtasini ko‘rsatadi.

Qaltis sharoitdagi emotsional muloqot va nutq tezligi:

3-iqtibos: Haydovchiga: “Aloqaga chiqib, komandirga xabar ber, do‘xtirni jo‘natsin! – deb baqirdim…” [1, 15]

Nutqdagi his-hayajon (“baqirdim”) va qisqa, keskin buyruqlar vaziyatning o‘ta kritik hamda chorasiz nuqtaga yetganini bildiradi.

Siyosiy-ijtimoiy, konseptual va soxta balandparvozlikning fosh etilishi:

4-iqtibos: “Kamaz”ning kabinasi va karvon ham o‘tishni boshladi... Sovet zobitlarining “jasorat”ini qarang, ular “dushmanlar” o‘qqa tutyapti deb o‘ylashdi, qo‘rqqanlaridan, to‘xtab yordam berish qayoqda, qaytangta, mingga bosib, tezlikda “surib” qolishdi.” [1, 22]

Muallif piching usuli orqali sovet armiyasining rasmiy targ‘ibotidagi soxta “jasorat” hamda “qahramonlik” afsonalarini fosh etadi. Haqiqiy jang maydonidagi sarosima va qochish harakati urushning asl, balandparvozlikdan xoli va shafqatsiz yuzini ko‘rsatib beradi.

Tibbiy chorasizlik va azob-uqubat manzarasi:

5-iqtibos: “Baxtiyorning eng birinchi qilgan ishi yelkasidan narkotik dori yuborish bo‘ldi. Og‘riqni bosish va uni biroz bo‘lsa-da tinchlantirish kerak edi. So‘ngra qonni to‘xtatishga urindik. Oyog‘ining soni titilib, go‘shtlari ko‘rinib turardi... Og‘riqni bosish va uni biron-bir yo‘l bilan tinchlantirish kerak edi. So‘ngra qonni to‘xtatishga urindik. Ammo qanday qilib?! Tizzasidan to qo‘ymichining yarmigacha titilib,

go‘shtlari chiqib yotibdi! Baxtiyor cho‘zma tasma jgutni qo‘lida tutib turar, ammo qayerdan siqish kerakligini bilmay boshi garang edi. Yo‘q, tasma bog‘laydigan joyni topolmadi…” [1, 34]

Parchada voqealar rivoji juda shiddatli. Muallif so‘zlar va jumlalarni takrorlash hamda uzuq-yuluq tasvirlash orqali qahramonlarning ruhiy holatidagi sarosimani berib o‘tgan: “Og‘riqni bosish va uni biroz bo‘lsa-da tinchlantirish kerak edi... So‘ngra qonni to‘xtatishga urindik”. Ushbu fikrning ketma-ket takrorlanishi harakat qilayotgan insonlarning miyasida faqat birgina fikr –“qutqarish kerak” degan o‘y charx urayotganini ko‘rsatadi.

“Oyog‘ining soni titilib, go‘shtlari ko‘rinib turardi...”, “Tizzasidan to qo‘ymichining yarmigacha titilib, go‘shtlari chiqib yotibdi!” kabi jumlalar kitobxon ko‘z o‘ngida ayanchli va dahshatli mantiqiy manzarani aniq gavdalantiradi. Muallif voqeani yumshatmasdan, boricha (reallik bilan) tasvirlash orqali urush va og‘ir jarohatning asl shafqatsiz yuzini ko‘rsatib beradi: “Baxtiyor cho‘zma tasma jgutni qo‘lida tutib turar, ammo qayerdan siqish kerakligini bilmay boshi garang edi..” [1, 44]

Bu tasvirda “qo‘lida jgut tutgan, ammo uni harakatga keltira olmayotgan” inson timsoli – insoniy ojizlikning eng oliy nuqtasidir. Qutqaruvchi qurol (jgut) bor, ammo uni ishlatishning imkoni yo‘q. Mazkur parchada muallif insoniyatning urushdagi ojizligini, tibbiy bilimsizlik va nochorlik oqibatida yaqin kishisini yo‘qotish iztirobini mahorat bilan yoritib bergan.

Hayotiy sinish va ruhiy inqiroz tasviri:

6-iqtibos: Og‘riqning zo‘ridanmi dori unga zarracha ta’sir qilmadi. Hatto qo‘llari bilan bog‘langan bintni yulib tortardi… “bo‘ldi menga hayotning keragi yo‘q, bo‘ldi, men yashamayman, men endi tamomman”, deb ayovsiz baqirar edi. Keyinchalik “men endi tamomman” degan gapni ko‘p takrorladi. Bizga xalaqit qilaverganidan keyin “doridan yana bitta ur”, dedim. “Baxtiyor xaltasidan o‘sha narkotik dorini olib, shprits bilan ko‘pchigini sidirib tashladi-da, yarimdan ikki elkasiga bo‘lib urdi. Ikkinchi ninadan keyin Madiyor tinchlandi.” [1, 54]

“Men endi tamomman” iborasi urush girdobida mayib bo‘lgan butun bir navqiron avlodning fojiali qismati va barbod bo‘lgan orzu-umidlarining badiiy ko‘chma ma’nosiga aylanadi. Ikkinchi dori dozasidan so‘ng kelgan tinchlik esa vaqtincha sokinlik va fojiali oqibat harakatidir.

Kutilmagan fojia, aybdorlik tuyg‘usi va unsiz iztirob tasviri:

7-iqtibos: “Qonni to‘xtatish uchun to‘sib bog‘laydigan joyning o‘zi yo‘q edi. Beldan bog‘lagan bilan qon to‘xtarmidi?! Shu asnoda uchinchi batalyonga yetib keldik. Brigadadan kelgan do‘xtirlar o‘sha yerda ekan. Darhol o‘zlarining “tez yordam” mashinasiga olishdi... ikki yoki uch soatlardan keyin do‘xtirlar mashinadan chiqishdi… Ikkalamiz ham yo‘rg‘alab oldilariga bordik. Bittasi o‘sha og‘riq qoldiruvchi dorining otini aytib, “nechta uruvdinglar?” deb so‘radi. Baxtiyor “ikkita” dedi. “Ikkinchisini bekor uribsizlar. Yuragiga zo‘rlik qildi, ko‘tarolmadi. Oyoqsiz bo‘lsa-da tirik qolishi mumkin edi”, dedi. Tomog‘imga bir narsa tiqilib qoldi. Baxtiyorning ko‘zlaridan yosh duvillab to‘kildi. Osmonga qarab yomon bir oh tortdi. Lekin mening ko‘zlarimga yosh kelmadi. Ichim to‘kilib ketay deyapti-ku, ammo yig‘lay olmasdim…” [1, 70]

Ushbu parcha urush yoki og‘ir fojia davridagi ruhiy zarba, pushaymonlik va insoniy fojeani yuksak mahorat bilan yoritib bergan nihoyatda ta’sirchan badiiy epizoddir. Parcha matnini badiiy-g‘oyaviy va psixologik jihatdan bir necha muhim qirralarga bo‘lib tahlil qilish mumkin:

1. Iqtibosning dastlabki jumlalaridanoq hodisaning jiddiyligi va chorasizlik kayfiyati seziladi. “Qonni to‘xtatish uchun to‘sib bog‘laydigan joyning o‘zi yo‘q edi...” iborasi jarohatning naqadar og‘ir va dahshatli ekanligini tasvirlaydi. Yozuvchi anatomik va tibbiy tafsilotlarni (beldan bog‘lashning befoydaligi) keltirish orqali o‘quvchini voqea joyiga – jang maydoni yoki urush ortidagi ayanchli muhitga olib kiradi. “Batalyon”, “brigada”, “tez yordam mashinasi” kabi tushunchalar hodisaning shiddatli va keskin sharoitda sodir bo‘layotganidan darak beradi.

2. Kutish va umid psixologiyasi:

“Ikki yoki uch soatlardan keyin do‘xtirlar mashinadan chiqishdi… Ikkalamiz ham yo‘rg‘alab oldilariga bordik” jumlasida harakat tezligi va ruhiy holat o‘rtasidagi ziddiyat ko‘rinadi. “Yo‘rg‘alab borish” – faqat jismoniy charchoq emas, balki ich-ichidan titrab, qo‘rquv va umid bilan natijani kutayotgan insonlarning holdan toygan holatini aks ettiradi. Kutilgan ikki-uch soat qahramonlar uchun butun bir umrdek tuyulgan.

3. Fojia tuguni va pushaymonlik talqini.

Asarning eng yuqori nuqtasi (kulminatsiyasi) shifokorning quyidagi so‘zlariga to‘g‘ri keladi: “Ikkinchisini bekor uribsizlar. Yuragiga zo‘rlik qildi, ko‘tarolmadi. Oyoqsiz bo‘lsa-da tirik qolishi mumkin edi...” [1, 54]. Tasvirda fojiali xatolik motivi paydo bo‘ladi. Baxtiyor va uning safdoshi Madiyorni qutqarish maqsadida, yaxshilik niyatida og‘riq qoldiruvchi dori urushgan. Biroq aynan shu “yordam” uning o‘limiga

sabab bo‘ldi. Bu pichoqsiz so‘yishdek tuyuladigan ma’naviy zarbadir: tirik qolishi mumkin bo‘lgan insonni bilmasdan o‘limga yetaklash dahshati.

4. Qahramonlar ruhiyatining ziddiyatli tasviri.

Muallif qayg‘uni boshdan kechirishning ikki xil ko‘rinishini yonma-yon qo‘yib, mahorat bilan tasvirlagan: Baxtiyorning reaksiyasi (Ochiq va Shiddatli qayg‘u): “Baxtiyorning ko‘zlaridan yosh duvillab to‘kildi. Osmonga qarab yomon bir oh tortdi...” Bu – aybdorlik hissi va dahshatli og‘riqning tashqariga sachrashidir . Ko‘z yoshi va osmonga qilingan “oh” – insonning ojizligini, taqdirga va fojiaga ko‘nikolmasligini bildiradi.

Bosh qahramonning reaksiyasi (ichki “muzlash”):

“Lekin mening ko‘zlarimga yosh kelmadi. Ichim to‘kilib ketay deyapti-ku, ammo yig‘lay olmasdim…” Psixologiyada bu holat ruhiy shok deb ataladi. Ba’zan og‘riq shunchalik kuchli va kutilmagan bo‘ladiki, inson ko‘z yosh to‘kish qobiliyatini ham yo‘qotadi. “Ichim to‘kilib ketay deyapti” metaforasi orqali ichki dunyoning vayron bo‘lgani, lekin tashqariga hech narsa chiqara olmaslikdagi tuganmas azob ko‘rsatilgan.

Ushbu parcha urushning shafqatsizligi, inson ojizligi va bexosdan qilingan xatoning bir umrlik ruhiy dog‘ga aylanishi haqidagi yuksak dramatik tasvirdir. Muallif ortiqcha dabdabasiz, sodda va samimiy til orqali inson qalbidagi eng teran va og‘riqli his-tuyg‘ularni o‘quvchiga yetkazib bera olgan.

Inson borlig‘ining falsafiy talqini:

8-iqtibos: “Odam o‘lgach, bir qop go‘shtdan farqi qolmasligini o‘shanda ko‘rdim. Ruh-jon ekan-da odamning tanasini tutib turadigan. Mashina bu yoqqa burilsa, u yoqqa og‘adi, u yoqqa burilsa, bu yoqqa qarab og‘adi.” [1, 47]

Jon chiqishi bilan tananing harakatsiz jismga aylanishi haqidagi musohaba urushning inson qadr-qimmati va hayotini qanchalik yerga urishini, qadrsizlantirishini shafqatsiz haqiqat va boricha tasvirlash usuli vositasida ko‘rsatadi.

O‘lim miqyosi va yalpi qirg‘in manzarasi:

9-iqtibos: “Ichkarida buncha ko‘p o‘lik bor, deb o‘ylamagan edim. O‘ntadan oshiq ekan-ev. Hammasini qop-qora mato bilan o‘rab qo‘yishgan...” [1, 47]

Qora matoga o‘ralgan ko‘p sonli murdalar tasviri urush keltirib chiqargan o‘lim miqyosining dahshatini va uning yalpi qirg‘in xarakterini gavdalantiradi.

Muhokama. Olingan natijalar hamda matniy-iqtibosiy tahlillar shuni ko‘rsatadiki, Iskandar Abdug‘afurning “Afg‘on to‘la fig‘onim” qissasi Afg‘on urushining badiiy-hujjatli yilnomasi va fojiaviy konsepsiyasi sifatida yuqori estetik hamda g‘oyaviy qimmatga ega. Asardagi “qo‘rqib ketdim”, “men endi tamomman” kabi birikmalar oddiy nutqiy iboralar emas, balki butun bir avlodning fojiasi va ma’naviy-ruhiy sinishining badiiy umumlashmasi bo‘lib xizmat qiladi. Muallif shaxsiy xotiralar va bevosita guvohlik asosida harbiy nasrning bebaho namunasini yaratgan.

Xulosa. Iskandar Abdug‘afurning “Afg‘on to‘la fig‘onim” qissasidan olingan matn parchasini matniy-uslubiy, ruhiy-tahliliy va badiiy-estetik nuqtayi nazardan tahlil qilish quyidagi ilmiy hamda nazariy xulosalarni chiqarish imkonini beradi:

Fojiaviylik va badiiy xolislik: asar Afg‘on urushi va uning oqibatlari haqidagi rasmiy sovet hamda g‘oyaviy qarashlarni inkor etgan holda, urushning asl shafqatsiz, qonli va ayovsiz qiyofasini yuksak xolislik hamda haqqoniy bo‘yoqlarda aks ettirgan.

Ruhiy teranlik va kuchli psixologizm: parchada tahlil qilingan iqtiboslar jang maydonidagi askarlar ruhiyatida yuz beradigan larzalar, og‘ir urushdan keyingi shok, jismoniy og‘riq, do‘stlik mas’uliyati hamda chorasizlikdan tug‘ilgan umidsizlik iztiroblarini barcha ruhiy tafsilotlari bilan ochib beradi.

Badiiy mahorat va uslubiy o‘ziga xoslik: muallif soxta balandparvozlikdan xoli bo‘lgan jonli so‘zlashuv leksikasi, keskin va dinamik muloqotlar hamda teran falsafiy musohabalar (“Ruh-jon ekan-da odamning tanasini tutib turadigan”) orqali kitobxonda kuchli his-hayajon hamda estetik kechinma yaratishga erishgan.

Ilmiy-ma’rifiy va estetik qimmat: ushbu qissa o‘zbek harbiy nasri, urush va shaxs tushunchasi hamda adabiyotda hujjatlilik va badiiylik muammolarini tadqiq etishda, shuningdek, yosh avlodda tinchlik va insoniy hislarni qadrlash, urush yovuzligini chuqur anglash tuyg‘ularini shakllantirishda muhim adabiy manba bo‘lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR:

1. Abdug‘afur I. Afg‘on to‘la fig‘onim (qissa). – Toshkent: Sharq, 2012. – 78 b.

2. Алексиевич С. Цинковые мальчики. – Москва: Время, 2007. – 352 с.

3. Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. – Москва: Художественная литература, 1975. – 360 с.

4. Мирзаев С. XX аср ўзбек адабиёти тарихи. – Тошкент: Фан, 2005. – 363 б.

5. Расулов А. Бадиий насрда ҳужжатлилик ва маҳорат. – Тошкент: Маънавият, 2008. – 120 б.

6. Камю А. Бунтующий человек. Философские эссе. – Москва: Политиздат, 1990. – 203 с.

7. Фрейд З. Психология бессознательного. – Москва: Просвещение, 1989. – 260 с.

8. Умуров Х. Проблема психологизма и узбекский роман: Дисс. ... докт. филол. наук. – Ташкент, 1983. – 363 с.

9. Umurov H. Badiiy ijod asoslari. – Toshkent: O‘zbekiston, 2001. – 120 b.

*10. Normatov U. Ijod sehri**.** – Toshkent: Sharq, 2007. – 210 b.*

*11. Rahimjonov N. Mustaqillik davri o‘zbek nasri**.** – Toshkent: Fan, 2010. – 180 b.*

*12. Hamdam U. Badiiy tafakkur tadriji**.** – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2002. – 220 b.*

UDC 82

FOLKLORE-TYPOLOGICAL FEATURES OF THE HERO–RIVAL RELATIONSHIP IN THE EPICS “GILGAMESH” AND “RAMAYANA”

Shamsiddinova Sitora Badriddinovna,
Chief Specialist of the Education Quality Assurance Sector, Juybori Kalon Women's Secondary Specialized Islamic Educational Institution, Doctor of Philosophy (PhD) in Philological Sciences
yildizjim18@gmail.com

Abstract. *This article examines the hero–rival relationship in the epics “Gilgamesh” and “Ramayana” from a folklore-typological perspective. The emergence of the rival within the epic plot, the causes of conflict with the hero, the development of opposition, its relationship with epic space, and the rival’s narrative function are comparatively analyzed. The transformation of Enkidu from rival into companion, Humbaba as a mythological guardian of alien space, and Ravana as an aggressive ruler-rival are identified as distinct models. The study argues that the hero–rival relationship can be examined through the triad “opposition – trial – transformation,” which reveals deeper typological regularities of epic plot.*

Keywords: *heroic epic, folklore typology, plot, motif, epic hero, rival, antagonist, conflict, epic space, Gilgamesh, Ramayana.*

“GILGAMISH” VA “RAMAYANA” DOSTONLARIDA QAHRAMON-RAQIB MUNOSABATINING FOLKLOR-TIPOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada “Gilgamesh” va “Ramayana” dostonlaridagi qahramon va raqib munosabatlari folklor-tipologik nuqtayi nazardan tadqiq etiladi. Epik syujetda raqibning paydo bo‘lishi, qahramon bilan o‘zaro ziddiyatning kelib chiqish sabablari, qarama-qarshilikning rivojlanishi, uning epik makon bilan munosabati hamda raqibning narrativ funksiyasi qiyosiy tahlil qilinadi. Enkiduning raqibdan yo‘ldoshga aylanishi, Humbabaning o‘zga makonning mifologik qo‘riqchisi ekanligi hamda Ravananing tajovuzkor hukmdor-raqib sifatidagi holati alohida modellar sifatida ajratib ko‘rsatiladi. Tadqiqotda qahramon va raqib munosabatlarini epik syujetning chuqurroq tipologik qonuniyatlarini ochib beruvchi “qarama-qarshilik – sinov – transformatsiya” uchligi orqali o‘rganish mumkinligi ta’kidlanadi.*

Kalit so‘zlar: *qahramonlik eposi, folklor tipologiyasi, syujet, motiv, epik qahramon, raqib, antagonist, ziddiyat, epik makon, Gilgamesh, Ramayana.*

ФОЛЬКЛОРНО-ТИПОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ОТНОШЕНИЙ ГЕРОЙ–СОПЕРНИК В ЭПОСАХ «ГИЛЬГАМЕШ» И «РАМАЯНА»

Аннотация. *В данной статье с фольклорно-типологической точки зрения рассматриваются отношения между героем и соперником в эпосах “Гильгамеш” и “Рамаяна”. Проводится сравнительный анализ появления соперника в эпическом сюжете, причин конфликта с героем, развития оппозиции, её связи с эпическим пространством и повествовательной функции соперника. Трансформация Энкиду из соперника в спутника, Хумбаба как мифологический страж чужого пространства и Равана как агрессивный правитель-соперник выделяются в качестве самостоятельных моделей. В исследовании утверждается, что отношения между героем и соперником можно рассматривать через триаду «оппозиция — испытание — трансформация», раскрывающую более глубокие типологические закономерности эпического сюжета.*

Ключевые слова: *героический эпос, фольклорная типология, сюжет, мотив, эпический герой, соперник, антагонист, конфликт, эпическое пространство, Гильгамеш, Рамаяна.*

Introduction. Although the central hero occupies the leading position in the system of characters of heroic epic, the hero’s epic identity becomes fully visible only in relation to other figures, especially the forces that oppose him. The rival does not merely create an obstacle in the hero’s path; the rival generates plot conflict, initiates narrative movement, and tests the hero’s strength, courage, and determination. Therefore, the hero and the rival should be examined not as two isolated and morally opposed characters, but as interdependent components of the mechanism that sets the epic plot in motion.

Literature review. A folklore character cannot be adequately described solely through name, outward appearance, or positive and negative qualities. V. Ya. Propp drew attention to the fact that characters may change while the functions they perform display a certain stability. In comparative analysis, he regarded the identification of constituent elements and the examination of their relations to one another and to the whole plot as a fundamental methodological principle [1; p. 28]. This principle is also productive for the study of rivals in heroic epic, because names, origins, appearances, and modes of representation may differ while the narrative function of opposing the hero remains comparable.

Propp also showed that a character entering a folklore narrative may, under different plot conditions, function as a villain, helper, or donor. Thus, a character should not be confined in advance to a fixed "positive" or "negative" category; what matters is whom the character opposes and what function is performed at a particular stage of the plot. This observation is especially useful for interpreting Enkidu, who first appears as a counterforce to Gilgamesh and later becomes his closest companion.

E. M. Meletinsky broadens the methodological basis of the problem within the study of heroic epic. Discussing the work of V. M. Zhirmunsky and V. Ya. Propp, he emphasizes the importance of historical-typological comparison for identifying regularities in the formation of heroic epic, including comparison between epic traditions of unrelated peoples belonging to different stages of development [2; p. 15]. This provides an important theoretical basis for a typological comparison of "Gilgamesh" and "Ramayana," despite their historical, geographical, and cultural distance.

Meletinsky also regards combat with monsters as one of the important forms of archaic epic plot. In his discussion of Propp, he notes that pre-state heroic traditions characteristically include monster combat and heroic marriage, while some mythological "masters" of particular realms later develop into hostile monsters confronted by the hero [2; p. 17]. This suggests that early epic rivals often possess a mythological nature, although later epic development also produces human rivals, foreign warriors, rulers, suitors, and figures who disturb the internal social order.

Research methodology. The study employs comparative-typological, historical-typological, and functional analysis. The hero–rival relationship is examined according to the cause of conflict, the rival's position in the plot, spatial relations between hero and rival, the form of confrontation, the participation of helpers, and the result of the conflict. The theoretical framework draws on Propp's concept of character functions, Meletinsky's historical-typological approach to heroic epic, and S. Yu. Neklyudov's observations on recurring epic motifs.

In this study, an epic rival is understood as a character or force that opposes the principal hero's purpose, complicates the hero's movement, tests heroic qualities, and actively participates in the emergence and development of plot conflict. Such a definition makes it possible to study the rival not merely as a negative character but as a functional element through which the hero's epic status is disclosed.

Analysis of the results. In "Gilgamesh," the first distinctive form of the hero–rival relationship emerges through Gilgamesh and Enkidu. Enkidu does not enter the plot as an absolute enemy whose sole purpose is to destroy the hero. Rather, he appears as an equal counterforce capable of balancing Gilgamesh's excessive power. The people of Uruk explicitly recognize him as a worthy, almost divine rival to Gilgamesh [3; p. 19]. His function as rival becomes concrete when he blocks Gilgamesh's way and forces the hero into direct physical confrontation.

Gilgamish ko'rdi shunda yovvoyi bir odamni,
Jingalak, hayvonsifat yollar beliga tushgan.
Keldi, tik turdi qarab raqibiga yuzma-yuz.
Uchrashishgandi ular biroz kengish yo'lakda,
Enkidu to'sib qo'ydi eshikni oyoq bilan,
Imkon bermayotgandi Gilgamish chiqmog'i chun.
Kalla soldi ikkovlon pishqirgan ho'kiz misol,
Dahlizlar o'pirildi, zirilladi devorlar. [3; 19-b.]

Blocking the way carries a meaning broader than a simple physical action. Until this point Gilgamesh has existed in Uruk without an equal capable of limiting his movement. Enkidu's appearance introduces such a force and places Gilgamesh's absolute superiority under trial. The rival's function here is not to eliminate the hero, but to impose a boundary upon unrestricted power and to confront it with an equivalent strength. This confirms the usefulness of examining epic characters through the functions they perform at particular stages of the narrative.

The principal peculiarity of the Gilgamesh–Enkidu relationship is that rivalry is not permanent. Once confrontation has fulfilled its narrative purpose, the relationship moves into a new phase. Enkidu becomes companion, friend, and helper, accompanying Gilgamesh on the expedition against Humbaba [3; p. 28]. The

sequence may therefore be expressed as follows: emergence of an equal force → confrontation → trial of strength → mutual recognition → end of rivalry → companionship. The rival is not destroyed; the rival's narrative function is transformed.

The Humbaba episode presents a fundamentally different structure. The conflict does not arise within the hero's familiar social space. Gilgamesh himself leaves that space and moves toward a distant, unknown, and dangerous realm guarded by Humbaba. The sequence hero → journey → alien space → guardian of space → confrontation becomes the organizing structure of this episode. Humbaba is therefore not an invading enemy; conflict begins because the hero crosses into the rival's guarded domain [3; p. 34].

From this perspective, Humbaba may be interpreted as a mythological-spatial rival. His antagonistic status is inseparable from the territory he guards. This corresponds to archaic epic patterns in which the hero encounters mythological forces associated with dangerous or alien space [2; p. 17]. Importantly, however, Humbaba should not be reduced to a simple embodiment of evil. From the perspective of his own space, he is a guardian. After defeat he offers submission and assistance, which further complicates the moral structure of the opposition [3; p. 42].

The killing of Humbaba does not close the narrative consequences of the conflict. In the later council of the gods, the deaths of Humbaba and the Bull of Heaven become part of the grounds for the decision that Enkidu must die. Thus, victory over a rival may terminate one conflict while simultaneously generating another. The Humbaba model can therefore be represented as: departure from one's own space → entry into alien space → confrontation with its guardian → supernatural assistance → submission of the rival → destruction of the rival → consequences extending into a later plot phase.

In "Ramayana," the Rama–Ravana conflict presents another form of the hero–rival relationship. Ravana differs from both Enkidu and Humbaba because he first violates the hero's familial world by abducting Sita and then becomes the ruler of the alien space to which the hero must travel. The conflict therefore begins not with a direct duel but with an assault upon familial unity. Sita rejects Ravana's advances and affirms her loyalty to Rama [4; p. 60]. Ravana subsequently removes her to his own realm, transforming the personal violation into the principal motive for Rama's movement toward Lanka.

S. Yu. Neklyudov includes the abduction and recovery of a wife among recurring typological situations of heroic epic, alongside heroic marriage, monster combat, and siege motifs [5; p. 18]. In "Ramayana," Sita's abduction is not an isolated episode; it becomes the cause that reorganizes the subsequent plot and compels the hero to undertake a new course of action.

Ravana's connection with Lanka is equally important. Humbaba is a guardian of alien space, whereas Ravana is its ruler. Lanka is represented as a fortified epic realm with walls, palaces, gates, guards, and military power. The spatial direction of conflict therefore differs significantly in the two cases. With Humbaba, the hero's entry into alien space initiates confrontation; with Ravana, the rival first violates the hero's world, after which the hero is compelled to enter the rival's space.

The two structures may be summarized as follows. Gilgamesh–Humbaba: initiative of the hero → journey into alien space → confrontation with the guardian → defeat of the rival. Rama–Ravana: aggression of the rival → abduction of the wife → transfer of the wife into alien space → movement of the hero toward that space → attack upon the rival's realm → defeat of the rival → recovery of the wife.

Meletinsky's comparison of archaic epic traditions is also relevant here: he places Enkidu and Hanuman side by side as figures with partly animal or non-human traits assisting the hero and notes the struggle against rakshasas and Humbaba among comparable archaic epic configurations. Such parallels should not be treated as evidence that the characters are identical. Rather, they reveal culturally distinct realizations of the broader hero–helper–rival relationship.

The conflict with Ravana eventually expands from personal injury into collective warfare. Rama, Lakshmana, and Sugriva's forces advance toward Lanka, and the confrontation involves commanders, warriors, and supernatural forces on both sides [4; p. 116]. Ravana thus functions successively as the violator of familial unity, the abductor who removes the wife into alien space, the ruler of the destination toward which the hero must travel, and finally the principal force of the opposing side in large-scale battle.

This sequence permits Ravana to be described as an aggressive ruler-rival: aggression against the hero's world → abduction → detention in alien space → gathering of helpers → movement into alien space → large-scale confrontation → defeat of the rival → restoration of disrupted order. Accordingly, the three analyzed figures reveal different narrative models: Enkidu as rival-companion, Humbaba as mythological-spatial rival, and Ravana as aggressive ruler-rival.

Discussion. The comparison shows that what remains stable across epic traditions is not the external form of the rival but the narrative necessity of opposition. The rival may appear as a human being, ruler, warrior, or mythological creature, and the motives and spatial conditions of conflict may vary. Yet the rival

consistently disrupts an existing condition, compels the hero to act, and opens a new field of trial. Typological affinity therefore lies less in identical characters than in comparable mechanisms of narrative opposition.

Rivalry should consequently be studied as a process rather than as a fixed status. It is necessary to ask not only who opposes whom, but why opposition emerges, whether the rival's function changes during the plot, how the hero is affected by the confrontation, and what new narrative condition follows its resolution. Enkidu demonstrates transformation of function, Humbaba demonstrates the importance of guarded alien space, and Ravana demonstrates the expansion of a personal violation into spatial and collective conflict.

Epic space itself becomes an active component of this process. The crossing or violation of the boundary between one's own and alien space may generate, intensify, or redirect opposition. Accordingly, epic space should not be treated merely as the setting in which events occur. It participates in determining the cause and form of rivalry and provides a productive basis for studying the typological system "own space – alien space – boundary – rival."

Conclusion. The study leads to the conclusion that the rival is not a secondary appendage to the heroic figure but one of the conditions through which heroism becomes narratively visible. Heroic strength, courage, and extraordinary status acquire epic significance through resistance, trial, and the consequences of overcoming opposition.

A further result is that victory itself is not the only meaningful measure of heroism. More significant for the epic plot is the new status produced by confrontation. After a major conflict, the hero does not simply return to the previous condition: experience, relationships, spatial orientation, or responsibility are altered. The deeper function of the rival is therefore to mediate the hero's passage from one epic state to another.

On this basis, the hero–rival relationship may be conceptualized through the triad "opposition – trial – transformation." Opposition initiates narrative movement, trial reveals heroic qualities, and transformation defines the epic result of confrontation. This model makes it possible to move beyond the search for superficially similar episodes and to identify typological regularities within the internal operation of epic plot.

Thus, the typological proximity of "Gilgamesh" and "Ramayana" does not depend on the identity of their characters or events. It is revealed in the structural logic through which opposition generates action, tests the hero, reorganizes spatial relations, and produces a new narrative state. A functional and plot-centered study of the hero–rival relationship therefore allows both common epic regularities and the culturally specific realization of those regularities to be examined without reducing one tradition to another.

REFERENCES:

1. *Пропп В.Я. Морфология сказки. – Ленинград: Academia, 1928. – 152 с.*
2. *Мелетинский Е.М. Происхождение героического эпоса: ранние формы и архаические памятники. – 2-е изд., испр. – Москва: Восточная литература РАН, 2004. – 462 с.*
3. *Sinlikiunninni. Gilgamish / tarjimon S. Shamsiddinova. – Buxoro: Sadriddin Salim Buxoriy, 2025. – 144 b.*
4. *Ramayana. Qadimgi hind eposi / Muhammad Ali tarjimasi. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1978. – 172 b.*
5. *Неклюдов С.Ю. Типология и история в памятниках героического эпоса // The Armenian Epic "Daredevils of Sassoun" and the World Epic Heritage. – Yerevan: National Academy of Sciences of Armenia, 2003. – P. 17–24.*

Navoiy gulshani

ALISHER NAVOIY “HILOLIYA” QASIDASI AN’ANAVIY QASIDACHILIKNING GO‘ZAL NAMUNASI

Ibroimova Mahliyo Najmiddinovna,
Buxoro davlat universiteti tayanch doktoranti
mahliyoibroimova9@gmail.com

Alisher Navoiy qasida janrida ham barakali ijod qilgan. So‘z mulkining sultoni hisoblanmish buyuk shoirning “ Badoye ul vasat” devonidan joy olgan, turkiy tilda yozilgan “ Hiloliya” qasidasidan tashqari, fors-tojik tilida yozilgan “Sittai zaruriya” va” Fusuli arbaa” qasidalar turkumi ham mavjud. Ko‘rinib turibdiki, shoir qasida janrida o‘z iste’dodini namoyon eta olgan.

“Hiloliya” qasidasi 1469-yil 14-aprel kuni Ramazon hayiti kuni ulug` hukmdor Husayn Boyqaroning taxtga chiqishi munosabati bilan o‘tkazilgan tahniyat marosimida ilk marta tantana ishtirokchilariga taqdim etilgan. Bu davrda falsafiy qasidalarga javob yozish o‘zining yuqori bosqichga ko‘tarilgan edi. Qasida 91 baytdan iborat bo‘lib, ana’naviy vazn- ramali musammani mahzufda yozilgan. Akademik A.Qayumov ta’biri bilan aytganda “Garchi qo‘lyozmada qasidaning oti “Hiloliya” deb yozilmagan esa-da, oxirgi baytdagi sening ham yangi oy ham iyd (ro‘za bayrami) qullug‘ching bo‘lsin, shuning uchun sen uning otini hilol, bu yerning kun’yatini esa (laqabini) bayram deb qo‘yding, deb yozilgani bu she’r-qasida “Hiloliya” deyilganiga sabab bo‘lsa kerak” [2, B.61] Ta’kidlash lozimki, ushbu qasidada 96 ta qofiyadan foydalanilgan bo‘lib, shulardan 7 ta so‘z 2 martadan (diqqat, ziynat, riqqat, suvrat, tal’at, hayrat, shavkat), 1 ta so‘z 3 marta (hay’at) takrorlangan. Ko‘rinadiki, 87 ta qofiyadosh so‘z faqat bir marta ishtirok etmoqda va ularning barchasi tub so‘zlardir [3, 91] Qasida klassik qasida qurilishining barcha unsurlarini o‘zida mujassamlaydi, ya’ni qasidada nasib (tashbib), gurezgoh, madh va duo (yakuniy qism) qismlarining barchasi mavjud. Nasib qismi 1-33- baytlarni o‘z ichiga oladi. Bayram kechasi , yangi oy hamda “to‘qqiz falak” tasviri bayon etiladi. Jumladan, asarning ilk bayti kitobxonning e’tiborini samoga , aniqrog‘i hilolga qaratish niyatida yozilgan:

Chun nihon qildi turunji mehr rahshon ta;’atin,
Oshkor etti falak bir taqvi g‘avg‘ab hay’atin [1, 477].

Quyosh olmadek porloq yuzini yashirishi bilan, falak o‘zining baqbaqaga o‘xshash go‘zal , halqasimon shakl- yupqa hilolni namoyon qildi.

Bas xayoli ravshani erdi vale andoq daqiq
Kim, nazargoh anglar erdi gah yo‘q aning diqqatin [1, 477].

Uning nurli qiyofasi shu qadar nozik va ingichka ediki, garchi u yorqin bo‘ lsa-da, ko‘z uni goh ilg‘ay olar, goh ilg‘ay olmas edi.

Uyla zohir bo‘ldikim, qilg‘ay ani ko‘rgan kishi
Dilbarim qoshig‘ayu mening qadimg‘a nisbatin [1, 477].

U shunday ko‘rindiki, uni mahbabamning qoshiga yoki mening g‘amdan egilgan qomatimga o‘xshatish mumkin edi. Baytlar shu tarzda davom etadi. Sakkizinchi baytdan koinot sayyoralari tasviri boshlanadi. Bilamizki, Sharq mumtoz adabiyotida koinot ilmi mavjud, ya’ni yulduzlarning o‘rni va ularning joylashuvi haqida bir qancha ma’lumotlar bor. Ko‘pgina kitoblarda yetti osmon haqida fikrlar uchraydi. Yusuf Xos Hojibning “ Qutadg‘u bilig” asarida ham yulduzlarning joylashuvi, ularning ketma-ket yetti falakda joylashganligi haqida ma’lumotlar bor. Qasidada osmon jismlari haqida gap borsa ham ular aynan nomlari bilan bilan aytilmaydi. Mifologiyadan yaxshigina xabardor shoir samoviy jismlar timsollarining mifologiyaga ko‘ra anglatgan ma’nolarini ulkan taxtga endi o‘tirayotgan hukmdor tahniyatiga xizmat qildiradi. Jumladan, ijodkorlar homiysi bo‘lgan Atorud - qasidago‘y shoir, nafosat va go‘zallik ramzi Zuhram sozanda, mutrib; Quyosh - sha’m (u podshoh haramini yoritish uchun pastga tushgan); Mirrix - yasavul; falak qozisi Mushtariy- maddoh va duogo‘y ; falaki savobit - shohning bayram dasturxoni; falak

ul-aflok esa shoh raqqsoslari singari o‘xshatishlar baytlar orqali beriladi. Demak, 8-33 baytlarda yetti an'anaviy sayyora va ikki qo‘shimcha falak birma-bir shaxslantirilib, har biri saroy ahlidan bir kishiga (kotib, musiqachi, jangchi, olim, keksa faylasuf va h.k.) o‘xshatiladi va ularning har biri o‘z kasb-hunari bilan bayram va shoh sha'niga xizmat qilishi tasvirlanadi [5, 285].

Shoir she’riy munozara orqali , gurezgoh qismiga o‘tadi, bu qism 34-57- baytlarni o‘z ichiga oladi. Bu - qasidaning eng o‘ziga xos, hikoyaviy qismi. Shoirning xayoli falaklar sayohatidan qaytib, yana Atorud (Merkuriy - ilm-adabiyot homiysi) falagiga keladi. Bu yerda o‘ziga xos “munozara” boshlanadi: avval Atorud o‘z matla’ini aytadi,

Bu taajjubliq safardin chun taaqqul qildi ud,

Sayr aro qilg ‘an kebi zohir Utorud raj’atin [1, 479]. Shoirning zehni bu ajoyib xayoliy sayohatdan yana Merkuriy falgiga qaytganini angladi.

“Ey, sening qoshing qilib zohir yangi oy xijlatin,

V-ey, yuzung sharmanda aylab iydi akbar tal’atin” [1, 479]. “Ey, sening qoshing yangi oyni xijolatga qo‘ydi, ey, yuzing ulug‘ bayramning nurli chehrasini sharmanda etdi.”

Atoruddan bu baytni eshitgan shoir o‘ qalamining nimalarga qodir eknaligini ayon qilish uchun shoh madhiga bag‘ishlab unga javoban o‘zining baytini bitadi :

“ K-ey, qoshingning rashki aylab xam yangi oy qomatin,

Iydi ruxsoring qilib nobud bayram ziynatin” [1, 480].

“Ey, qoshingning rashki yangi oy qomatini egib qo‘ydi, bayramdek chehrang bayramning ziynatini yo‘qqa chiqardi”.

Shundan so‘ng shoir uyiga borib, mahbubasiga bo ‘lgan voqealarni aytib beradi. Atorudni qanday lol qilganini va o‘zi aytgan matlani aytadi. Shunda mahbubasi oldida turgan qalam va siyohdonni olib ushbu matlani yozadi:

“ K-ey, yuzung zohir qilib bayram sabohi safvatin,

Anda qoshing aylabon paydo yangi oy hay’atin” [1, 480].

Ey, sening yuzing bayram tongining naqadar sof ekanligini ayon etyapti, qoshing esa tobgdagi yabgi oy kabi,- deya ta’riflaydi. Shoir bu voqealarni va baytlarni shoh oldida bayon qilganda, Husayn Boyqaro ham tayyorgarliksiz bir bayt aytadi:

“K-ey, hiloling mayli aylab toq ko‘nglim toqatin,

Jon berib, yod aylagach iydi visoling jannatin” [1,481]. Ey, hiloling mening yolg‘iz ko‘nglim toqatini yo‘qotdi, visolingga yetishish uchun jon berishga ham roziman,– deya shunday betakror baytni keltiradi. Bundan ko‘rinib turibdiki, shoh va shoir juda yaqin do‘st bo‘lishgan. Sulton Husayn Boyqaro ham iqtidorli shoir bo‘lgan. Navoiy esa har doim do‘stining yonida bo‘lib, davlat boshqaruvida, adolatli davlat va jamiyat qurishda hukmdorni doim qo‘llab - quvvatlagan. 57- baytda shoh matla’ni aytib bo‘lganidan keyin yer va farishtalar olami ovoz chiqarib, hukmdorni olqishlashi va duo qilishi haqida bayon qilinadi. Shu bilan madh qismi boshlanadi.

Qasidaning madh qismi 58-86-baytlarni o‘z ichiga oladi. Baytlar orqali Husayn Boyqaroning shohlik va darveshlik fazilatlari, adolati, saxovati, kuch-qudrati ta’riflanadi. Bundan tashqari qasidada shohlik va darveshlikning bir insonda mujassam ekanligi aytiladi. Shoir nazarida Sulton Husayn shohlar derveshi-yu darveshlar shohidir. 58-bayt quyidagicha:

Qaysi shoh ulkim, azaldin haqqa ul ermish murod,

Xalq qilmoqqa salotin gavharining xilqatin [1, 481].

Azaldan beri Haqning murodi shu shoh bo‘lgan. U shohlik mohiyatining yaratilishini aynan shu zot uchun yaratgan. Baytlar shu tarzda davom etadi. Qasidada Husayn Boyqaro tarixiy shaxsdan asar qahramoni darajasiga ko‘ tariladi. Navoiy shohni tasvirlash uchun ko‘pgina badiiy san’at vositalaridan foydalanadi. Shoir o‘zi orzu qilgan shoh timsolini Husayn Boyqaro simymosi orqali, bir-biridan go‘zal baytlaridan tasvirlaydi. 63-68- baytlarda esa shohni madh etishda Qur’on oyatlari (Fath va Nasr suralari), Iso payg‘ambar obrazlaridan foydalanadi.

Tig‘ingga qozib qazo “innno fatahno” surasin’

Tug‘ungga yozib qadar “nasrun minalloh” oyatin.

Jannati lutfung nasimi essa, ruhullah dami

Nisbatida ko‘rguzub do‘zax duxoni xirqatin.

Do‘zaxi qahringdin ayrilsa havog‘a bir sharar,

Aylab anfosi Masiho barqi ofat xislatin.

Taqdir qilichingga “Inna fatahna” (Madaniy sura bo ‘lib 29 oyat, 4 rukudan iborat. Ey, Muhammad! Biz sizga aniq fath (g ‘alaba) baxsh etdik. Bu fath siz uchun Allohning oldingi va keying gunohlaringizdan

kechishi, Sizga o ‘z ne’matini mukammal qilib berishi, sizni to ‘g ‘ri yo ‘lga hidoyat qilishi uchun.) [4, B. 563-564] surasini o‘yib yozdi, tug‘ingga esa “ Nasrun minalloh” (Madaniy sura bo‘lib, 3 oyatdan ibobrat. Qachon Allohning madadi va fath kelsa va siz odamlar to‘p- to‘p bo‘lib, Allohning diniga kirayotganlarini ko‘rganingizda …Bas, Parvardigoringizga hamd ila tasbeh ayting va undan mag‘firat so‘rang! Zero U tavbalarni qabul qiluvchi Zotdir.) [4, 946-947] oyatini yozdi. Sening marhamating shabadasi oldida Isoning nafasi do‘zax tutunidek ko‘rinadi. Agar g‘azabing olovidan bir uchqun tushsa, Masihning nafasi ham halokatli chaqmoqqa aylanadi. Sening zoting barcha yaxshiliklarning umumlashmasidir. Olloh seni o‘z go‘zalligini namoyon etish uchun yaratgandek go‘yo. Qolgan baytlarda ham hukmdor go‘zal misralar orqali ulug‘langan.

Duo (yakuniy qism) 87-91-baytlardan iborat. Mazkur baytlar yakunlovchi xulosa qismi hisoblanadi. Bunda shoir o‘zining ojizligini tan oladi hamda shohga uzoq umr tilab, oddiy shoirlar kabi duo qilib, olqishlashini aytadi:

Xusravo, zotingni vasf etmak Navoiy haddi yo‘q,

Avlo ulkim, zohir etkay benavolar odatin [1, 483].

O‘tkazilgan tahlil natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

Alisher Navoiyning “Hiloliya” qasidasi mumtoz sharq qasidachiligining to‘rt qismli an’anaviy qurilishini - nasib, gurezgoh, madh va duo – to‘liq va izchil tarzda o‘zida mujassamlashtirgan namunadir, bu esa asarni janr nazariyasi nuqtai nazaridan o‘rganish uchun qimmatli material sifatida belgilaydi.

Qasidaning gurezgoh qismidagi shoir, Atorud va hukmdor o‘rtasidagi she’riy musobaqa tasviri orqali Navoiy faqat badiiy mahorat namoyishini emas, balki shoir bilan hukmdor o‘rtasidagi ijodiy-ma’naviy yaqinlikni ham ifodalaydi.

“Hiloliya” qasidasi Alisher Navoiyning panegirik she’riyatda ham yuksak badiiy mahorat sohibi bo‘lganligini, shuningdek, diniy-tasavvufiy tafakkurni siyosiy-saroyviy madhiya janriga mohirona tatbiq eta olganligini ko‘rsatuvchi muhim adabiy yodgorlikdir. Mazkur qasidaning qolgan baytlarini ham xuddi shunday chuqur filologik tahlil qilish, shubhasiz, Navoiyshunoslik faniga yangi qirralar qo‘shadi.

ADABIYOTLAR:

1. *Alisher Navoiy. Xazoyin ul-maoniy. Badoe ul-vasat. Toshkent: Fan, 1990*
2. *Бекова Н. Навоиёна ҳассослик. – Тошкент: Фан, 2007. –78 б*
3. *Qayumov A., Dilkusho takrorlar va ruhafzo ash’orlar, T., Mumtoz so‘z, 2011*
4. *Mashxura Xasanova. XV asr turkiy she’riyatida qasida janri. Monografiya. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2024. – 144 b. 91-b*
5. *Muhammad Taqiy Usmoniy. Qur’oni Karim oson tarjimasi. - Toshkent: Munir, 2023*
6. *Vohidov R., Eshonqulov H. O‘zbek mumtoz adabiyoti tarixi. –Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti, 2008. –528 b.*

UO‘K 94 (575.1)

SHAHRISABZ XX ASRNING BIRINCHI YARMIDA: MA’MURIY-HUDUDIY TUZILISHINING TARIXIY DINAMIKASI

Qarshiyev Islom Maxmarahim o‘g‘li,
Termiz davlat universiteti doktoranti (DSc)
https://orcid.org/0009-0004-0796-1493
qarshiyevislom96@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada Shahrisabz hududining XX asrning birinchi yarmidagi ma’muriy-hududiy tuzilishi va uning tarixiy dinamikasi tahlil qilinadi. Unda XX asr boshlarida Buxoro amirligi tarkibidagi Shahrisabz bekligining ma’muriy tuzilishi, 1920-yildan keyingi siyosiy-ma’muriy o‘zgarishlar, Buxoro Xalq Sovet Respublikasi davridagi hududiy boshqaruv tizimi, 1924-yildagi milliy-hududiy chegaralanish hamda O‘zbekiston SSR tarkibida Qashqadaryo hududining qayta tashkil etilishi yoritiladi. Shuningdek, 1926-yilgi ma’muriy-iqtisodiy rayonlashtirish natijasida Shahrisabz rayonining tashkil etilishi, uning tarkibidagi qishloq sho‘rolari, aholi punktlari va xo‘jaliklarning hududiy taqsimoti tahlil qilinadi. 1930-yillardagi ma’muriy-hududiy o‘zgarishlar hamda 1943-yilda Qashqadaryo viloyatining tashkil etilishi natijasida Shahrisabzning viloyat va rayon tizimidagi ma’muriy maqomi aniqlashtiriladi.*

Kalit so‘zlar: *Shahrisabz, Shahrisabz bekligi, Shahrisabz viloyati, Shahrisabz uyezdi, Shahrisabz rayoni, Qashqadaryo, rayonlashtirish, milliy-hududiy chegaralanish.*

ШАХРИСАБЗ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА: ИСТОРИЧЕСКАЯ ДИНАМИКА АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНОГО УСТРОЙСТВА

Аннотация. *В данной статье анализируется административно-территориальное устройство Шахрисабзского региона в первой половине XX века и его историческая динамика. Освещаются административная структура Шахрисабзского бекства в составе Бухарского эмирата в начале XX века, политико-административные изменения после 1920 года, система территориального управления в период Бухарской Народной Советской Республики, национально-территориальное размежевание 1924 года, а также реорганизация территории Кашкадарьинского региона в составе Узбекской ССР. Особое внимание уделяется образованию Шахрисабзского района в результате административно-экономического районирования 1926 года, а также территориальному распределению сельсоветов, населённых пунктов и хозяйств, входивших в его состав. Кроме того, рассматриваются административно-территориальные изменения 1930-х годов, и уточняется административный статус Шахрисабза в системе области и района после образования Кашкадарьинской области в 1943 году.*

Ключевые слова: *Шахрисабз, Шахрисабзское бекство, Шахрисабзская область, Шахрисабзский уезд, Шахрисабзский район, Кашкадарья, районирование, национально-территориальное размежевание.*

SHAKHRISABZ IN THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY: HISTORICAL DYNAMICS OF ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL STRUCTURE

Abstract. *This article analyzes the administrative-territorial structure of the Shahrisabz region during the first half of the twentieth century and its historical dynamics. It examines the administrative structure of the Shahrisabz Bekdom within the Emirate of Bukhara in the early twentieth century, the political and administrative transformations after 1920, the system of territorial governance during the period of the Bukharan People's Soviet Republic, the national-territorial delimitation of 1924, and the reorganization of the Kashkadarya region within the Uzbek Soviet Socialist Republic. Particular attention is paid to the establishment of Shahrisabz District as a result of the administrative-economic territorial delimitation of 1926, as well as to the territorial distribution of village councils, settlements, and households within the district. The article also examines the administrative-territorial transformations of the 1930s and clarifies the administrative status of Shahrisabz within the regional and district governance system following the establishment of Kashkadarya Region in 1943.*

Keywords: *Shahrisabz, Shahrisabz Bekdom, Shahrisabz Region, Shahrisabz District (Uyezd), Shahrisabz District (Rayon), Kashkadarya, administrative-economic territorial delimitation, national-territorial delimitation.*

Kirish. XX asrning birinchi yarmi O‘zbekiston tarixida davlat boshqaruvi va hududiy tashkil etish tizimining tubdan o‘zgarishi bilan tavsiflanadi. Mazkur davrda Buxoro amirligining tugatilishi, Buxoro Xalq Sovet Respublikasining tashkil etilishi, 1924–1925-yillardagi milliy-hududiy chegaralanish, O‘zbekiston SSRning tashkil topishi, 1926-yilgi ma’muriy-iqtisodiy rayonlashtirish va 1930–1940-yillardagi qayta tashkil etishlar natijasida hududiy boshqaruvning an’anaviy tizimi o‘rnini sovet ma’muriy modeli egalladi. Ushbu jarayonlar Qashqadaryo vohasining tarixiy-ma’muriy tuzilishida, xususan, Shahrisabz hududining maqomi va chegaralarida yaqqol namoyon bo‘ldi.

XX asr boshlarida Shahrisabz Buxoro amirligining Qashqadaryo vohasidagi yirik ma’muriy birliklaridan biri edi. Uning keyingi tarixiy taraqqiyoti esa beklik markazidan viloyat, uyezd va rayon markazigacha bo‘lgan ma’muriy o‘zgarishlar bilan kechdi. Shu jihatdan Shahrisabz misolida ma’muriy-hududiy islohotlarning mahalliy darajadagi kechishini o‘rganish O‘zbekiston janubidagi davlat boshqaruvi transformatsiyasining tarixiy mohiyatini aniqlash imkonini beradi.

Material va metodlar. Mazkur tadqiqotning manbaviy bazasini Shahrisabz hududining XX asrning birinchi yarmidagi ma’muriy-hududiy tuzilishi va uning tarixiy dinamikasini yorituvchi arxiv hujjatlari, statistik nashrlar, normativ-huquqiy hujjatlar, ilmiy adabiyotlar, monografik tadqiqotlar hamda dissertatsiya materiallari tashkil etadi. Tadqiqotda foydalanilgan manbalar mazmuni va xarakteriga ko‘ra bir necha guruhga ajratilib, o‘zaro qiyosiy tahlil qilindi.

Tadqiqotning birlamchi manbalarini, avvalo, O‘zbekiston Milliy arxivi (O‘z MA) fondlarida saqlanayotgan hujjatlar tashkil etadi. Jumladan, I-128-fond, R-47-fond, 46-fond va F-39-fond materiallaridan Shahrisabz bekligi va uning amlokliklari, Buxoro Xalq Sovet Respublikasi davridagi ma’muriy-hududiy boshqaruv, 1924-yildagi hududiy qayta tashkil etishlar hamda Qashqadaryo hududining keyingi ma’muriy tuzilishiga oid ma’lumotlarni aniqlashda foydalanildi. Shuningdek, Qashqadaryo viloyati davlat arxivi Shahrisabz filialining 69-fondida saqlanayotgan hujjatlar Shahrisabz shahrining ma’muriy maqomi va sovet davridagi boshqaruv tizimini o‘rganishda muhim manba vazifasini bajardi.

Tadqiqotning ikkinchi muhim manba guruhini rasmiy statistik va ma’muriy-hududiy nashrlar tashkil qiladi. Xususan, 1926-yilda Samarqandda nashr etilgan “Материалы по районированию Средней Азии. Книга 1. Территория и население Бухары и Хорезма” asaridagi ma’lumotlar asosida Qashqadaryo hududining 1924–1926-yillardagi ma’muriy tarkibi, Shahrisabz uyezdining volostlari va ularning hududiy-demografik ko‘rsatkichlari tahlil qilindi. Shuningdek, “Список населенных мест Узбекской ССР. Выпуск V. Кашкадарьинская область” (1926) nashri Shahrisabz uyezdi tarkibidagi aholi punktlari, xo‘jaliklar va aholi sonini aniqlashda foydalanildi. “Список населённых пунктов Узбекской ССР 1928 года. Часть X. Округ Кашка-Дарья” (1929) ma’lumotlari esa Qashqadaryo okrugi va Shahrisabz rayonining 1926-yilgi rayonlashtirishdan keyingi ma’muriy tarkibini o‘rganish imkonini berdi.

Maqolaning XX asrning 40-yillaridagi ma’muriy-hududiy holatni aniqlashda “Административно-территориальное деление Узбекской Советской Социалистической Республики: на 1 октября 1948 года” statistik-ma’muriy nashri alohida ahamiyatga ega. Mazkur manba asosida Shahrisabz rayonining qishloq sho‘ralari, ularning markazlari, hududiy maydoni va rayon markazigacha bo‘lgan masofalari aniqlanib, qishloq sho‘ralari o‘rtasidagi hududiy tafovutlar statistik jihatdan tahlil qilindi.

Shahrisabzning XX asrning birinchi yarmidagi ma’muriy-hududiy tuzilishini tadqiq etishda H.M.Kamalovaning “XIX asr oxiri – XXI asr boshlarida Shahrisabz shahri tarixi” mavzusidagi tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi muhim ilmiy manbalardan biri hisoblanadi. Mazkur tadqiqotda Shahrisabz shahrining XIX asr oxiridan XXI asr boshlarigacha bo‘lgan siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va ma’muriy rivojlanish jarayonlari tarixiy izchillikda yoritilgan. Xususan, dissertatsiyaning 48-betida Shahrisabzning XX asr boshlaridagi ma’muriy-hududiy holati, Buxoro amirligi davridagi boshqaruv tizimi hamda keyingi siyosiy-ma’muriy o‘zgarishlarga oid ma’lumotlar keltirilgan.

Tadqiqotning nazariy-metodologik asosini tarixiylik, xolislik, tizimlilik, qiyosiy-tarixiy tahlil, xronologik izchillik va statistik tahlil tamoyillari tashkil etdi. Tarixiylik tamoyili Shahrisabzning ma’muriy maqomidagi o‘zgarishlarni muayyan davrning siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy sharoiti bilan bog‘liq holda o‘rganish imkonini berdi.

Muhokama. Shahrisabzning 1920–1926-yillardagi ma’muriy maqomi o‘zgarishlari bir necha bosqichda kechgan. Buxoro amirligi davrida u beklik markazi sifatida an’anaviy hududiy boshqaruv tizimining yuqori bo‘g‘inini tashkil etgan bo‘lsa, 1920-yildan keyin Shahrisabz viloyat markaziga aylandi. 1924-yil oxiridagi ma’muriy qayta tashkil etish va milliy-hududiy chegaralanishdan so‘ng uning maqomi

uyezd markazi darajasiga o‘zgardi. 1926-yilgi ma’muriy-iqtisodiy rayonlashtirish natijasida esa Shahrisabz rayoni tashkil etilib, shahar rayonning ma’muriy markazi sifatida faoliyat yurita boshladi. Shunday qilib, olti yilga yaqin davr ichida Shahrisabzning ma’muriy maqomi beklik markazidan viloyat, undan uyezd va nihoyat rayon markazigacha bo‘lgan bir necha bosqichni bosib o‘tdi. Bu holat sovet davrining dastlabki yillarida hududiy boshqaruv tizimi qanchalik tez va tubdan qayta qurilganini ko‘rsatadi.

Shahrisabz bekligi. Qashqadaryo vohasida Qarshi, Shahrisabz, Chiroqchi, Kitob, G‘uzor, Yakkabog‘ bekliklari mavjud bo‘lgan. Aholi soni jihatidan Qarshi (16 amloklikka) va Shahrisabz (13 amloklikka) bekliklari amirlikda oldingi o‘rinlarni egallagan[1:152].

Bekliklar o‘z navbatida amlokliklarga bo‘linib, beklar tomonidan tayinlangan amlokdorlar tomonidan idora etilgan. 1916-yili Shahrisabz bekligida 13 ta: Shavkent, Zangi, Musoobod, Chorbog‘, Dehyaki nav, Dehyaki ko‘hna, Toshko‘prik, Hisorak, G‘elon, Qizil emchak, Chungurak, Dehtur va O‘rta qo‘rg‘on kabi amlokliklar mavjud bo‘lgan [2].

Shahrisabz viloyati. 1920-yil 2-sentyabrda Buxoro shahrining bosib olinishi bilan, qizil armiya tomonidan amirlik tarkibidagi 27 viloyat (beklik) va 11 tuman ham birin-ketin egallandi. Shahrisabzning BXSR tarkibidagi davri 1920-yil 28-avgustda shaharda sovetlar hokimiyati o‘rnatilishi bilan boshlandi. 1920-yilning 6-8-oktyabr kunlari Butunbuxoro xalq vakillarining I qurultoyi chaqirilib, Buxoro Xalq Sovet Respublikasi (BXSR) tuzilganligi e’lon qilindi[3]. Buxoro Xalq Sovet Respublikasining Qashqadaryo hududida Qarshi, Shahrisabz va G‘uzor viloyatlari tashkil topdi. Shahrisabz shahri Shahrisabz viloyatining markazi etib belgilandi[4].

1924-yil 19-sentyabrda Sovetlarning V Butun Buxoro qurultoyi Buxoro Xalq Sovet Respublikasini Buxoro Sovet Sotsialistik Respublikasi deb qayta nomlagach, Butun Buxoro Markaziy Ijroiya Qo‘mitasi qarori bilan 1924-yil 1-oktyabrda BXSRda ma’muriy-hududiy bo‘linish qayta o‘tkazilib, viloyatlar o‘rniga 5 ta okrug tuziladi[5]. Qashqadaryo okrugi 2 ta viloyat – Qarshi va Shahrisabz hamda 9 ta tuman – Qarshi, Koson, Beshkent, Shahrisabz, Kitob, G‘uzor, Yakkabog‘, Chiroqchi va Chim tumanlariga ajratildi [6].

1924-yil oxirida O‘rta Osiyoda milliy-hududiy chegaralanish o‘tkazilishi natijasida Buxoro Sovet Sotsialistik Respublikasining mustaqil taraqqiyoti uzilib qoldi. Uning hududi, jumladan, Shahrisabz viloyati ham yangi tashkil topgan O‘zbekiston SSR tarkibiga kiritildi [7].

Shahrisabz uyezdi. 1924-yil noyabrida Qashqadaryo viloyati tashkil etilib, uning tarkibida 4 ta volostdan iborat Qarshi uyezdi (Koson, Beshkent, Po‘lati, Qamashi), 4 ta volostdan iborat G‘uzor uyezdi (Yortepa, Yangikent, Katta Kepchik, Karshak) va 5 ta volostdan (Chiroqchi, Kitob, Yakkabog‘, Yangidaryo, Oqsuv) iborat Shahrisabz uyezdi tuzildi [8].

Shahrisabz uyezdining Qashqadaryo viloyati ma’muriy tizimidagi salmoqli o‘rnini ko‘rsatadi. Uyezd tarkibida 5 ta volost mavjud bo‘lib, ular Yangidaryo, Kitob, Chiroqchi, Shahrisabz va Yakkabog‘ volostlaridan iborat edi. Shahrisabz uyezdi tarkibidagi volostlarda aholi punktlari soni ham hududlarning ma’muriy va demografik salohiyatini tavsiflovchi muhim ko‘rsatkichlardan biri bo‘lgan. Mazkur volostlar tarkibida jami 33 ta sobiq kent hamda 554 ta aholi punkti mavjud bo‘lgan. Yangidaryo va Kitob volostlarida jami 162 ta aholi punkti, Chiroqchi volostida 78 ta aholi punkti, Shahrisabz (Oqsuv) volostida 177 ta aholi punkti, Yakkabog‘ volostida esa 138 ta aholi punkti mavjud edi [9].

Yangidaryo va Kitob volostlarida 4440 ta xo‘jalik va 16 700 nafar aholi mavjud bo‘lgan. Bu ko‘rsatkichlar mazkur hududlarning Shahrisabz uyezdi tarkibidagi muhim xo‘jalik va demografik birliklardan biri bo‘lganini ko‘rsatadi.

Chiroqchi volostida 2520 ta xo‘jalik va 13 070 nafar aholi istiqomat qilgan. Xo‘jaliklar soni hamda aholi miqdori jihatidan Chiroqchi volosti uyezd tarkibidagi o‘rtacha hajmdagi ma’muriy birliklardan biri bo‘lgan.

Shahrisabz (Oqsuv) volosti uyezd tarkibidagi eng yirik demografik birlik sifatida ajralib turadi. 1926-yilgi statistik ma’lumotlarda mazkur volostda 5120 ta xo‘jalik va 23 880 nafar aholi qayd etilgan. Aholi sonining yuqoriligi Shahrisabz (Oqsuv) hududining uyezdning ijtimoiy-iqtisodiy hayotidagi muhim o‘rnini ko‘rsatadi.

Yakkabog‘ volostida 3580 ta xo‘jalik va 16 650 nafar aholi mavjud bo‘lgan. Demografik jihatdan u Yangidaryo va Kitob volostlari bilan yaqin ko‘rsatkichga ega bo‘lgan.

Shahrisabz rayoni. 1926-yil 25–29-sentyabr kunlari Samarqand shahrida O‘zbekiston SSR Sovetlari Markaziy Ijroiya Qo‘mitasining V sessiyasi bo‘lib o‘tdi. Sessiyada respublikani ma’muriy-iqtisodiy jihatdan rayonlashtirish masalasi muhokama qilinib, tegishli loyiha tasdiqlandi. Mazkur islohot natijasida viloyat, uyezd va volostlar tugatilib, ularning o‘rniga okrug va rayonlardan iborat yangi ma’muriy-hududiy tizim joriy etildi. Qashqadaryo okrugi markazi Behbudiy shahri bo‘lgan holda 8 ta — Koson, Beshkent, Chiroqchi, Kitob, Shahrisabz, Yakkabog‘, G‘uzor va Tengixaram rayonlariga bo‘lindi [10].

Shahrisabz rayoni markazi sifatida Shahrisabz shahri belgilangan bo‘lib, uning tarkibida 18 ta qishloq sho‘rosi va 145 ta aholi turar joyi mavjud edi. Rayon hududida jami 5738 ta xo‘jalik qayd etilgan.

Shahrisabz rayonining ichki ma’muriy tuzilishi qishloq sho‘ralari orqali tashkil etilgan bo‘lib, ularning har biri bir nechta aholi punktlarini birlashtirgan. Xususan, Ammag‘on, G‘ilon, Katta Mo‘minobod, Katta Navqat, Kunchiqar, Qutchi, Qizilimchak, Miraki, To‘damaydon, Tupchoq, Xoja Murodbosh, Hazora, Hisorak, Xitoy, Chorjo‘y (Choryor), Shakartepa, Shamaton va Sho‘rasan aholi punktini o‘z tarkibiga olgan.

1929-yil 1-yanvardan Shahrisabzga shahar maqomi berilib, u viloyatga bo‘ysunadigan shaharlar qatoriga kiritildi [11].

Qashqadaryo okrugi 1938-yil 15-yanvargacha saqlanib qoldi. Shundan so‘ng okrug tugatilib, uning hududi Buxoro viloyatiga qo‘shib yuborildi. O‘zbekiston SSR Oliy Soveti Rayosatining 1943-yil 20-yanvardagi “Qashqadaryo viloyatini tashkil etish to‘g‘risida”gi Farmoni [12] ga binoan Qashqadaryo viloyati tashkil etildi. Uning ma’muriy markazi Qarshi shahri etib belgilandi. Viloyat tarkibiga Buxoro viloyatidan ajratilgan Qarshi va Shahrisabz shaharlari hamda Beshkent, G‘uzor, Dehqonobod, Qamashi, Qarshi, Koson, Kitob, Chiroqchi, Shahrisabz va Yakkabog‘ tumanlari kiritildi.

O‘zbekiston SSRning ma’muriy-hududiy bo‘linishiga oid 1948-yil 1-oktyabrdagi statistik to‘plamda keltirilishicha, Shahrisabz rayoni tarkibida 9 ta qishloq sho‘rosi mavjud bo‘lgan. Ular Kunchiqar, Qutchi, Mo‘minobod, Namaton, Navqat, To‘damaydon, O‘zbekiston, Shakartepa va Shamaton qishloq sho‘rolaridan iborat edi [13,12]. Qishloq sho‘rolarining hududi va rayon markazigacha bo‘lgan masofasi bir-biridan farq qilgan. Jumladan, Kunchiqar qishloq sho‘rosining markazi Kunchiqar qishlog‘i bo‘lib, maydoni 45 kv. km va rayon markazigacha masofa 12 kmni tashkil etgan. Qutchi qishloq sho‘rosi ham Qutchi qishlog‘ida joylashgan bo‘lib, uning maydoni 21 kv. km, rayon markazigacha masofasi esa 13 km bo‘lgan.

Mo‘minobod qishloq sho‘rosining markazi Begim qishlog‘i bo‘lib, hududi 28 kv. kmni, rayon markazigacha masofa 11 kmni tashkil qilgan. Namaton qishloq sho‘rosi Namaton qishlog‘ini markaz sifatida birlashtirgan va 29 kv. km maydonga ega bo‘lgan. Mazkur qishloq sho‘rosi rayon markazidan 45 km uzoqlikda joylashgan bo‘lib, ro‘yxatdagi qishloq sho‘rolari orasida rayon markazidan eng uzoq hudud hisoblangan.

Navqat qishloq sho‘rosining markazi Kattanavqat bo‘lib, maydoni 24 kv. kmni tashkil etgan va rayon markazigacha masofa 5 km bo‘lgan. To‘damaydon qishloq sho‘rosi esa markazi bilan bir xil nomlangan bo‘lib, 56 kv. km maydonni egallagan va rayon markazidan 18 km uzoqlikda joylashgan. Mazkur qishloq sho‘rosi hududi jihatidan Shahrisabz rayonidagi eng yirik qishloq sho‘rosi bo‘lgan.

O‘zbekiston qishloq sho‘rosining markazi Govxona qishlog‘i bo‘lib, maydoni 33 kv. km, rayon markazigacha masofa 18 kmni tashkil etgan. Shakartepa qishloq sho‘rosi Charshanba qishlog‘ini markaz sifatida birlashtirgan, uning maydoni 32 kv. km va rayon markazigacha masofasi 12 km bo‘lgan. Shamaton qishloq sho‘rosi esa Shamaton qishlog‘ida joylashgan bo‘lib, 15 kv. km maydonga ega bo‘lgan va rayon markazidan 5 km uzoqlikda joylashgan.

Shunday qilib, Shahrisabz rayonidagi 9 ta qishloq sho‘rosining umumiy maydoni 283 kv. kmni tashkil etgan. Hududi bo‘yicha eng yirik qishloq sho‘rosi To‘damaydon (56 kv. km), eng kichigi esa Shamaton (15 kv. km) bo‘lgan. Rayon markaziga eng yaqin joylashgan qishloq sho‘rolari Navqat va Shamaton (5 km), eng uzoq joylashgani esa Namaton (45 km) edi [13,25].

Xulosa. Umuman olganda, Shahrisabzning XX asrning birinchi yarmidagi ma’muriy-hududiy taraqqiyoti an’anaviy beklik-amloklik boshqaruvidan sovet ma’muriy tizimiga o‘tish, hududiy birliklarni qayta tashkil etish va boshqaruv chegaralarini muntazam ravishda o‘zgartirish jarayoni sifatida namoyon bo‘ladi. Ushbu o‘zgarishlar faqat ma’muriy birliklarning nomi va chegaralarining almashishi bilan cheklanmay, hududni boshqarish tamoyillari, ma’muriy markazlarning maqomi, aholi punktlarining bo‘ysunuvi va mahalliy boshqaruv mexanizmlarining tubdan o‘zgarishiga olib keldi.

Shu nuqtayi nazardan, Shahrisabz misolida XX asrning birinchi yarmidagi ma’muriy-hududiy o‘zgarishlarni Qashqadaryo vohasining siyosiy, demografik va ijtimoiy-iqtisodiy transformatsiyalari bilan uzviy bog‘liq holda o‘rganish zarur. Mazkur jarayonlarni arxiv va statistik manbalar asosida tadqiq etish Shahrisabzning tarixiy ma’muriy maqomi, hududiy boshqaruv tizimidagi o‘rni va Qashqadaryo hududining shakllanish jarayonlarini yanada aniqroq yoritish imkonini beradi.

ADABIYOTLAR:

1. Safarov D.T. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Quyi Qashqadaryo aholisi (tarixiy-etnografik ma’lumotlar) // Qadimiy Qarshi. O‘rta Osiyo shaharsozligi va madaniyati tarixi. – Qarshi: Nasaf, 1999. – B. 152.

2. O‘zbekiston Milliy arxivi, I-128-fond, 1-ro‘yxat, 71-ish, 24-varaq.; Kamalova H.M. XIX asr oxiri – XXI asr boshlarida Shahrisabz shahri tarixi: Tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. – Qarshi, 2024. – B. 48.

3. O‘zbekiston Milliy arxivi, R-47-fond, 1-ro‘yxat, 320-ish, 10-varaq.

4. O‘zbekiston Milliy arxivi, 46-fond, 1-ro‘yxat, 35-ish, 65-varaq.

5. O‘zbekiston Milliy arxivi, R-47-fond, 1-ro‘yxat, 5-ish, 65-varaq.; Kamalova H.M. XIX asr oxiri – XXI asr boshlarida Shahrisabz shahri tarixi: Tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. – Qarshi, 2024. – B. 48.

6. Хўжаев Ф. Танланган асарлар. I том. – Тошкент: Фан, 1976. – Б. 274.; Каримов Р., Раджапов К. Политическая и экономическая ситуация в Бухарской Республике (1920–1924 гг.) // История Узбекистана (1917–1991 гг.). – Ташкент: Шарқ, 2002. – С. 63–70.; Qarshiyev I. (2025). Qashqadaryo okrugi (viloyati)da ma’muriy-hududiy o‘zgarishlar tarixi. Sharq ijtimoiy fanlar jurnali, 5(12), 16–22. https://doi.org/10.37547/supsci-ojss-05-12

7. O‘zbekiston Milliy arxivi, F-39-fond, 33-ro‘yxat, 3-ish, 290-varaq.

8. Материалы по районированию Средней Азии. Книга 1. Территория и население Бухары и Хорезма. Вып. 1. – Самарканд: СКР УЗ, 1926. – С. 46.

9. Список населённых мест Узбекской ССР. Выпуск V. Кашкадарьинская область. – Самарканд: Издание ЦСУ УзССР, 1926.

10. Список населённых пунктов Узбекской ССР 1928 года. Часть X. Округ Кашкадарья. – Самарканд: Издание ЦСУ УзССР, 1929.

11. Qashqadaryo viloyati davlat arxivi Shahrisabz filiali, 69-fond, 1-ro‘yxat, 2-ish, 1-varaq.; Kamalova H.M. XIX asr oxiri – XXI asr boshlarida Shahrisabz shahri tarixi: Tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. – Qarshi, 2024. – B. 50.

12. O‘zbekiston SSR Oliy Soveti Rayosatining 1943-yil 20-yanvardagi «Qashqadaryo viloyatini tashkil etish to‘g‘risida»gi Farmoni // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1943. – № 5.

13. Административно-территориальное деление Узбекской Советской Социалистической Республики: на 1 октября 1948 года / Секретариат Президиума Верховного Совета УзССР. – Для служебного пользования. – Ташкент, 1948. – С. 12, 25.

UO‘K 912.4:94(575.1)

BUXORO VOHASINING ILK O‘RTA ASRLAR TARIXIY GEOGRAFIYASI KLASSIFIKATSIYASI

Bobohusenov Akmal Ashurovich,
Buxoro innovatsion ta’lim va tibbiyot universiteti dotsenti

Annotatsiya. *Mazkur maqolada Buxoro vohasining ilk o‘rta asrlardagi tarixiy geografiyasi, hududiy chegaralari, tabiiy-geografik sharoiti, aholi manzilgohlari hamda sug‘orish tizimlari masalalari yoritiladi. Tadqiqotda vohaning Zarafshon daryosi quyi oqimidagi geografik o‘rni va uning iqtisodiy, siyosiy hamda madaniy taraqqiyotga ta’siri tahlil qilinadi. Ilk o‘rta asrlarda Buxoro vohasida shakllangan shaharlar, qishloq manzilgohlari, qal’alar va savdo yo‘llarining joylashuvi tarixiy-geografik nuqtayi nazardan o‘rganiladi.*

Kalit so‘zlar: *Buxoro vohasi, ilk o‘rta asrlar, tarixiy geografiya, Buxoro, Zarafshon daryosi, Sug‘d, Movarounnahr, Buxorxudotlar, aholi manzilgohlari, qadimgi shaharlar, qal’alar, sug‘orish tizimi, dehqonchilik, savdo yo‘llari, Buyuk Ipak yo‘li, arxeologik yodgorliklar, hududiy chegaralar, siyosiy-hududiy tuzilish.*

КЛАССИФИКАЦИЯ ИСТОРИЧЕСКОЙ ГЕОГРАФИИ РАННЕГО СРЕДНЕВЕКОВЬЯ БУХАРСКОГО ОАЗИСА

Аннотация. *В данной статье освещаются вопросы исторической географии, территориальных границ, природно-географических условий, населённых пунктов и ирригационных систем Бухарского оазиса в раннем средневековье. В исследовании анализируется географическое положение оазиса в низовьях реки Зарафшан и его влияние на экономическое, политическое и культурное развитие. Расположение городов, сельских поселений, крепостей и торговых путей, сформировавшихся в Бухарском оазисе в раннем средневековье, изучается с историко-географической точки зрения.*

Ключевые слова: *Бухарский оазис, раннее средневековье, историческая география, Бухара, река Зарафшан, Согд, Мавераннахр, Бухархудаты, населённые пункты, древние города, крепости, оросительная система, земледелие, торговые пути, Великий шёлковый путь, археологические памятники, территориальные границы, политико-территориальное устройство.*

CLASSIFICATION OF EARLY MEDIEVAL HISTORICAL GEOGRAPHY OF THE BUKHARA OASIS

Abstract. *This article covers the historical geography, territorial boundaries, natural and geographical conditions, settlements, and irrigation systems of the Bukhara oasis in the early Middle Ages. The study analyzes the geographical location of the oasis in the lower reaches of the Zarafshan River and its impact on economic, political, and cultural development. The location of cities, rural settlements, fortresses, and trade routes formed in the Bukhara oasis during the early Middle Ages is studied from a historical-geographical perspective.*

Keywords: *Bukhara oasis, early Middle Ages, historical geography, Bukhara, Zarafshan River, Sogdia, Mawarannahr, Bukhara Khudats, settlements, ancient cities, fortresses, irrigation system, agriculture, trade routes, Great Silk Road, archaeological monuments, territorial borders, political-territorial structure.*

Kirish. Buxoro vohasi Markaziy Osiyoning qadimiy tarixiy-madaniy o‘choqlaridan biri bo‘lib, uning geografik joylashuvi, tabiiy sharoiti va sug‘orish tizimi hududda qadimdan o‘troq dehqonchilik, hunarmandchilik va shahar madaniyatining rivojlanishiga qulay imkoniyat yaratgan. Zarafshon daryosining quyi oqimida joylashgan Buxoro vohasi qadimgi va ilk o‘rta asrlarda Movarounnahrning muhim siyosiy, iqtisodiy va madaniy markazlaridan biri sifatida shakllangan. Vohaning tarixiy taraqqiyotini o‘rganishda uning hududiy tuzilishi, tabiiy-geografik sharoiti, aholi manzilgohlari, sug‘orish tarmoqlari va savdo yo‘llarining joylashuvi alohida ahamiyat kasb etadi. Ilk o‘rta asrlar Buxoro vohasi tarixida muhim siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlar davri hisoblanadi. Ushbu davrda vohada shaharlar, qishloq manzilgohlari, qal’a va qo‘rg‘onlar tizimi rivojlanib, hududning siyosiy-ma’muriy va iqtisodiy tuzilishi yanada

takomillashgan. Ayniqsa, Buxoro shahri va uning atrofidagi hududlarning rivojlanishi vohaning Markaziy Osiyodagi tarixiy jarayonlarda tutgan o‘rnini belgilab bergan. Buxorxudotlar hukmronligi davrida vohaning siyosiy hayoti, yer-suv munosabatlari, sug‘orish tizimi hamda aholi manzilgohlarining rivojlanishi tarixiy geografik jarayonlar bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan[3].

Buxoro vohasining ilk o‘rta asrlar tarixiy geografiyasini tadqiq etishda yozma manbalar bilan bir qatorda arxeologik materiallar ham muhim ilmiy ahamiyatga ega. Xitoy yilnomalari, arab va fors tarixchilari hamda geograflarining asarlarida Buxoro va uning atrofi, aholi punktlari, suv manbalari, savdo yo‘llari va xo‘jalik hayotiga oid qimmatli ma’lumotlar uchraydi. Arxeologik tadqiqotlar esa yozma manbalarda qayd etilgan ma’lumotlarni moddiy dalillar asosida to‘ldirish va vohaning tarixiy geografik qiyofasini tiklash imkonini beradi. Mazkur mavzuning dolzarbligi shundaki, Buxoro vohasining ilk o‘rta asrlardagi hududiy rivojlanishi, tabiiy-geografik muhiti, sug‘orish tizimi va aholi manzilgohlarining joylashuvini kompleks o‘rganish vohaning siyosiy, iqtisodiy va madaniy taraqqiyot qonuniyatlarini chuqurroq anglashga xizmat qiladi. Shu bilan birga, vohaning Buyuk Ipak yo‘li tizimidagi o‘rni, savdo-iqtisodiy aloqalarning rivojlanishi va shahar madaniyatining shakllanishini tarixiy-geografik jihatdan tadqiq etish Markaziy Osiyo tarixini o‘rganishda muhim ilmiy masalalardan biridir. Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi Buxoro vohasining ilk o‘rta asrlardagi tarixiy-geografik holatini, hududiy chegaralarini, tabiiy sharoitini, aholi manzilgohlari va sug‘orish tizimlarini, shuningdek, siyosiy-ma’muriy hamda iqtisodiy jarayonlarning hududiy xususiyatlarini tahlil qilishdan iborat. Shu maqsaddan kelib chiqib, vohada mavjud bo‘lgan yirik shahar va qishloq manzilgohlarining joylashuvi, ularning o‘zaro aloqalari hamda tarixiy taraqqiyotdagi ahamiyatini aniqlash muhim vazifalardan biri sifatida belgilanadi[4].

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Buxoro vohasining ilk o‘rta asrlar tarixiy geografiyasini o‘rganishda yozma manbalar, arxeologik tadqiqotlar, numizmatik materiallar hamda zamonaviy tarixiy-geografik izlanishlar muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi. Mazkur mavzuga oid adabiyotlarni shartli ravishda qadimgi va o‘rta asr yozma manbalari, XX asr tarixshunosligi hamda zamonaviy arxeologik va tarixiy-geografik tadqiqotlarga ajratish mumkin. Buxoro vohasi tarixini o‘rganishda eng muhim yozma manbalardan biri Abu Bakr Muhammad ibn Ja’far Narshaxiyning “Tarixi Buxoro” asaridir. Asar dastlab X asrda arab tilida yozilgan bo‘lib, keyinchalik fors tiliga qisqartirilgan va qo‘shimchalar bilan yetkazilgan. Unda Buxoro shahri, vohadagi qadimgi qishloq va shaharlar, hukmdorlar, savdo markazlari, bozorlar, sug‘orish inshootlari hamda vohaning iqtisodiy hayotiga oid muhim ma’lumotlar mavjud. Narshaxiy ma’lumotlari Buxoro vohasining ilk islomiy davrdagi siyosiy va hududiy tuzilishini aniqlashda ayniqsa katta ahamiyatga ega. Tadqiqotchilar uning ma’lumotlarini arxeologik dalillar bilan solishtirish orqali qadimgi toponimlar va aholi manzilgohlarining joylashuvini aniqlashga harakat qilganlar.Buxoro vohasining tarixiy geografiyasini yoritishda arab geograflari va tarixchilarining asarlari ham alohida o‘rin tutadi. Istaxriy, Ibn Havqal, Muqaddasiy va boshqa mualliflarning asarlarida Buxoro vohasining ma’muriy bo‘linishi, shahar va qishloqlari, savdo yo‘llari, sug‘orish kanallari hamda xo‘jalik hayotiga doir ma’lumotlar keltirilgan. Mazkur manbalarda Buxoro vohasining ichki hududlari, jumladan, Romitan, Varaxsha, Poykent va boshqa markazlar haqida ma’lumotlar uchraydi. Shuningdek, manbalarda vohani o‘rab turgan mudofaa devori va uning ichidagi ma’muriy hududlar haqida ham ma’lumotlar mavjud.Tarixiy-geografik tadqiqotlarda Buxoro vohasining tabiiy-geografik muhiti va sug‘orish tizimini o‘rganish alohida ahamiyatga ega. Bu borada A.R. Muhammadjonovning Zarafshon quyi oqimi va Buxoro vohasining sug‘orish tarixiga bag‘ishlangan tadqiqotlari muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi. Olim yozma, gidrologik va arxeologik manbalarni birgalikda tahlil qilib, Zarafshon daryosi o‘zanlarining o‘zgarishi, qadimgi kanallar va sug‘oriladigan yerlarning kengayishi bilan vohaning iqtisodiy taraqqiyoti o‘rtasidagi bog‘liqlikni ko‘rsatib bergan. Ushbu tadqiqotlar Buxoro vohasining tarixiy geografiyasini faqat siyosiy chegaralar doirasida emas, balki suv va yer resurslaridan foydalanish jarayoni bilan bog‘liq holda o‘rganish imkonini beradi[8].

Buxoro vohasining ilk o‘rta asrlar tarixiy geografiyasini o‘rganishda arxeologik tadqiqotlar ham muhim o‘rin egallaydi. Varaxsha, Poykent va Buxoro shahri hududlarida olib borilgan qazishmalar natijasida turli davrlarga oid shaharsozlik qoldiqlari, mudofaa inshootlari, saroy majmualari, sopol buyumlar, tangalar va boshqa moddiy manbalar aniqlangan. Xususan, Varaxshadagi saroy majmuasining o‘rganilishi Buxoro vohasining ilk o‘rta asrlardagi siyosiy va madaniy hayoti haqida muhim ma’lumotlar beradi. Buxoro shahri hududidagi arxeologik qatlamlar esa shaharning shakllanishi va siyosiy markaz sifatida rivojlanish jarayonlarini aniqlash imkonini beradi. So‘nggi yillarda Buxoro vohasining tarixiy geografiyasini o‘rganishda arxeologiya, geomorfologiya, gidrologiya va tarixiy manbashunoslikni birlashtirgan kompleks yondashuv kuchaymoqda. Xususan, Buxoro vohasining Zarafshon deltasi bilan bog‘liq tabiiy-geografik jarayonlarini o‘rganishga qaratilgan tadqiqotlarda daryo o‘zanlarining o‘zgarishi aholi manzilgohlari, qishloq xo‘jaligi va savdo yo‘llarining rivojlanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatgani ta’kidlanadi. Arxeologik ma’lumotlarga ko‘ra, milodiy IV–VI asrlarga kelib Buxoro shahri vohaning muhim siyosiy markazlaridan

biriga aylangan, sug‘orish tarmoqlarining rivojlanishi esa qishloq hududlarida aholi manzilgohlarining ko‘payishiga olib kelgan[16].

Tadqiqot metodologiyasi. Buxoro vohasining tarixiy geografiyasiga bag‘ishlangan zamonaviy tadqiqotlarda toponimika masalasiga ham katta e’tibor qaratilmoqda. Qadimgi va o‘rta asr yozma manbalarida qayd etilgan joy nomlarini hozirgi geografik obyektlar bilan qiyoslash orqali tarixiy hududlarning chegaralari, sug‘orish tarmoqlari va aholi manzilgohlarining joylashuvini aniqlash imkoniyati kengaymoqda. Zamonaviy ilmiy loyihalarda tarixiy hujjatlar, yozma manbalar va arxeologik ma’lumotlarni birlashtirish orqali Buxoro vohasining toponimik, gidrografik va ma’muriy xaritasini qayta tiklashga alohida e’tibor berilmoqda.Umuman olganda, mavjud adabiyotlar Buxoro vohasining ilk o‘rta asrlar tarixiy geografiyasini turli yo‘nalishlarda o‘rganish uchun yetarlicha boy manbaviy asos mavjudligini ko‘rsatadi. Biroq vohaning hududiy chegaralari, qadimgi shahar va qishloqlarning o‘zaro joylashuvi, sug‘orish tarmoqlarining tarixiy dinamikasi hamda siyosiy-ma’muriy hududlarning o‘zgarishi masalalarini kompleks tarzda tadqiq etish zarur. Shu sababli yozma manbalar ma’lumotlarini arxeologik, numizmatik, kartografik va tabiiy-geografik materiallar bilan qiyosiy tahlil qilish Buxoro vohasining ilk o‘rta asrlardagi tarixiy-geografik qiyofasini yanada aniqroq tiklash imkonini beradi[18].

Olingan natijalar va ularning tahlili. “Buxoro vohasining ilk o‘rta asrlar tarixiy geografiyasi” mavzusidagi tadqiqotning asosiy maqsadi — ilk o‘rta asrlarda Buxoro vohasining tarixiy-geografik qiyofasini kompleks ravishda tiklash, uning tabiiy-geografik muhiti, hududiy chegaralari, siyosiy-ma’muriy tuzilishi, aholi manzilgohlari, shaharlar tizimi, sug‘orish tarmoqlari va savdo yo‘llarining shakllanishi hamda rivojlanish xususiyatlarini ilmiy jihatdan tahlil qilishdan iborat. Mazkur maqsad Buxoro vohasining Zarafshon daryosi quyi oqimidagi geografik joylashuvi va voha taraqqiyotida suv resurslarining tutgan o‘rnini aniqlashni ham nazarda tutadi. Tadqiqotlarda Buxoro vohasi Zarafshon daryosi deltasi va allyuvial hududi bilan bog‘liq bo‘lgan tarixiy makon sifatida qaraladi; sug‘orish tizimlari esa vohaning aholi joylashuvi, dehqonchilik va shaharlar rivojiga bevosita ta’sir ko‘rsatgan. Shuningdek, tadqiqotning maqsadi ilk o‘rta asrlarda Buxoro vohasida mavjud bo‘lgan Buxoro, Varaxsha, Poykent, Romitan, Vardona kabi yirik markazlarning tarixiy-geografik o‘rnini aniqlash, ularning o‘zaro hududiy va iqtisodiy aloqalarini ochib berish hamda vohaning Movarounnahrdagi siyosiy, iqtisodiy va madaniy jarayonlardagi ahamiyatini asoslashdan iborat. Yozma manbalarda vohaning bir qator shaharlari va hududlari qayd etilgan bo‘lib, ularning joylashuvini arxeologik ma’lumotlar bilan qiyoslash tarixiy makonni qayta tiklashda muhim imkoniyat yaratadi.

Muhokama. Buxoro vohasining ilk o‘rta asrlar tarixiy geografiyasini tadqiq etish Markaziy Osiyo tarixining muhim va murakkab masalalaridan biridir. Mazkur muammoning dolzarbligi, avvalo, ilk o‘rta asrlarda Buxoro vohasining siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy jarayonlarda muhim o‘rin egallagani, shuningdek, vohaning tabiiy-geografik muhiti va sug‘orish tizimi uning tarixiy taraqqiyotini belgilab bergani bilan izohlanadi. Biroq ushbu davrga oid yozma manbalar ma’lumotlarining cheklanganligi, qadimgi geografik nomlarning keyingi davrlarda o‘zgarib borishi va arxeologik yodgorliklarning voha hududida notekis o‘rganilgani tarixiy-geografik makonni to‘liq tiklashda qator muammolarni yuzaga keltiradi.

Ilmiy muammoning asosiy jihatlaridan biri — ilk o‘rta asrlarda Buxoro vohasining tarixiy hududiy chegaralarini aniqlash masalasidir. Yozma manbalarda Buxoro va uning atrofidagi hududlar, qishloqlar, shaharlar hamda ma’muriy birliklar haqida turli ma’lumotlar uchraydi. Ammo mazkur nomlarning ayrimlarini hozirgi geografik obyektlar bilan to‘liq identifikatsiya qilish murakkab. Shu sababli qadimgi toponimlarni tarixiy, arxeologik va geografik ma’lumotlar asosida qiyoslash hamda ularning joylashuvini aniqlash muhim ilmiy vazifa hisoblanadi.

Ikkinchi muhim muammo — Buxoro vohasining tabiiy-geografik muhiti va sug‘orish tizimining tarixiy taraqqiyotga ta’sirini aniqlashdir. Vohaning Zarafshon daryosining quyi oqimi va deltaga yaqin hududda joylashgani aholi hayoti va xo‘jalik faoliyatining suv resurslariga bevosita bog‘liqligini belgilagan. Sug‘orish kanallari, suv inshootlari va qadimgi o‘zanlarning joylashuvi vohaning qishloq xo‘jaligi, aholi zichligi va shaharlar rivojlanishida muhim omil bo‘lgan. Shu bois tarixiy geografiyani o‘rganishda siyosiy chegaralar bilan bir qatorda suv va sug‘orish tarmoqlarining tarixiy dinamikasini ham hisobga olish talab etiladi.

Ilmiy muammoning yana bir muhim yo‘nalishi shahar va qishloq manzilgohlarining hududiy joylashuvi hamda urbanizatsiya jarayonlarini aniqlash bilan bog‘liq. Buxoro, Varaxsha, Poykent, Romitan, Vardona va boshqa manzilgohlar vohaning tarixiy-geografik tizimida turli funksiyalarni bajargan. Ularning siyosiy markaz, hunarmandchilik va savdo markazi yoki qishloq xo‘jaligi hududi sifatidagi o‘rni vaqt o‘tishi bilan o‘zgarib borgan. Mazkur manzilgohlarning o‘zaro hududiy aloqalarini aniqlash Buxoro vohasida ilk o‘rta asr urbanizatsiyasining o‘ziga xos xususiyatlarini ochib berishga imkon beradi.

Shuningdek, Buxoro vohasining siyosiy-ma’muriy tuzilishi ham yetarlicha murakkab ilmiy masalalardan biridir. Ilk o‘rta asrlarda vohada mahalliy hukmdorlar va siyosiy markazlar faoliyat yuritgan bo‘lib, ularning hududiy chegaralari va o‘zaro munosabatlarini aniq belgilash manbalarning turlicha xarakteri sababli qiyinchilik tug‘diradi. Ayniqsa, Buxorxudotlar davridagi siyosiy boshqaruv, mahalliy hokimliklarning hududiy tuzilishi va Buxoro shahrining siyosiy markaz sifatidagi mavqei tarixiy-geografik jihatdan chuqurroq tadqiq etishni talab qiladi.Muammoning navbatdagi jihati savdo yo‘llari va Buxoro vohasining mintaqalararo aloqalardagi o‘rnini aniqlashdir. Buxoro vohasi geografik jihatdan Sharq va G‘arbni bog‘lovchi qadimgi savdo yo‘llari tizimida joylashgan bo‘lib, vohadagi shaharlarning iqtisodiy rivojlanishida savdo muhim rol o‘ynagan. Ayniqsa, Poykent kabi markazlarning savdo-iqtisodiy aloqalardagi o‘rnini aniqlash vohaning tarixiy geografik mavqeini yanada to‘liqroq tushunish imkonini beradi.Mazkur mavzuni tadqiq etishdagi asosiy metodologik muammolardan biri — yozma manbalar va arxeologik materiallarni o‘zaro muvofiqlashtirish masalasidir. Yozma manbalarda qayd etilgan shahar, qishloq, kanal yoki hudud nomlarining arxeologik yodgorliklar bilan mosligini aniqlash tarixiy geografik rekonstruksiyaning muhim shartidir. Bunda Narshaxiy, Istaxriy, Ibn Havqal, Muqaddasiy kabi mualliflarning ma’lumotlarini arxeologik qazishmalar, numizmatik topilmalar, paleogeografik ma’lumotlar va zamonaviy kartografik materiallar bilan qiyosiy tahlil qilish zarur. Shunday qilib, Buxoro vohasining ilk o‘rta asrlar tarixiy geografiyasiga oid ilmiy muammoning mohiyati vohaning tarixiy hududiy chegaralari, tabiiy-geografik sharoiti, suv va sug‘orish tizimi, aholi manzilgohlari, shaharlar tarmog‘i, siyosiy-ma’muriy tuzilishi va savdo yo‘llarining o‘zaro bog‘liqligini yagona tarixiy makon doirasida tiklashdan iborat. Mavjud tadqiqotlarda ushbu masalalarning ayrim jihatlari yoritilgan bo‘lsa-da, ularni kompleks tarixiy-geografik yondashuv asosida bir tizimga keltirish dolzarb ilmiy vazifa bo‘lib qolmoqda.

Mazkur ilmiy muammoni hal etish uchun yozma manbalarni tanqidiy tahlil qilish, arxeologik ma’lumotlarni tarixiy manbalar bilan qiyoslash, qadimgi toponimlarning geografik joylashuvini aniqlash, paleogeografik va gidrologik ma’lumotlardan foydalanish hamda tarixiy kartografiya usullarini qo‘llash muhim ahamiyatga ega. Ana shunday kompleks yondashuv Buxoro vohasining ilk o‘rta asrlardagi tarixiy-geografik qiyofasini imkon qadar aniq va ilmiy asosda qayta tiklashga xizmat qiladi.

Xulosa. Buxoro vohasining ilk o‘rta asrlar tarixiy geografiyasini o‘rganish vohaning siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy taraqqiyotini hududiy jihatdan anglash imkonini beradi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ilk o‘rta asrlarda Buxoro vohasi Movarounnahrning muhim tarixiy-madaniy va iqtisodiy markazlaridan biri bo‘lib, uning geografik o‘rni voha hayotining barcha jabhalariga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan.

Vohaning rivojlanishida Zarafshon daryosi va uning tarmoqlari asosiy tabiiy omil bo‘lgan. Suv manbalarining mavjudligi sug‘orma dehqonchilikning keng taraqqiy etishiga, aholi manzilgohlarining shakllanishiga va vohada o‘troq hayot tarzining mustahkamlanishiga zamin yaratgan. Shu bilan birga, vohaning cho‘l va dasht hududlari bilan tutashligi chorvachilik hamda savdo aloqalarining rivojlanishiga imkon bergan.Ilk o‘rta asrlarda Buxoro vohasida shaharlar, qishloqlar, qal’alar va qo‘rg‘onlardan iborat murakkab aholi joylashuvi tizimi shakllangan. Buxoro shahri vohaning siyosiy, iqtisodiy va madaniy markazi sifatida alohida mavqega ega bo‘lgan. Uning atrofidagi qishloq va dehqonchilik hududlari shahar taraqqiyotining iqtisodiy asosini tashkil etgan. Mudofaa inshootlari va qal’alar esa hududning siyosiy beqarorlik sharoitida strategik ahamiyatini namoyon etgan.Mazkur davr tarixiy geografiyasini aniqlashda arxeologik yodgorliklar, yozma manbalar, numizmatik materiallar, toponimik ma’lumotlar va qadimgi sug‘orish inshootlari muhim manba vazifasini bajaradi. Ushbu manbalarni o‘zaro qiyosiy tahlil qilish orqali Buxoro vohasining hududiy chegaralari, aholi manzilgohlari, sug‘orish tarmoqlari, savdo yo‘llari va siyosiy-ma’muriy tuzilishi haqida muayyan tasavvur hosil qilish mumkin.

ADABIYOTLAR:

1. Narshaxiy, Muhammad ibn Ja’far. The History of Bukhara / Tarixi Buxoro. — Cambridge, Massachusetts: Mediaeval Academy of America, 1954. — 178 b. Tarjima va tahrir: Richard N. Frye.

2. Narshaxiy, Muhammad ibn Ja’far. Tarixi Buxoro. — Dushanbe: Donish, 1979. — Tojik tilidagi nashr.

4. Narshaxiy, Muhammad ibn Ja’far. Tarixi Buxoro. — Toshkent: Fan, o‘zbek tilidagi nashrlar.

Bartold, V. V. Turkestan Down to the Mongol Invasion. — 3-nashr. — London: Luzac, 1968. — 573 b.

5. Мухамеджанов, А. Р. История орошения Бухарского оазиса: с древнейших времен до начала XX в. — Ташкент: Фан, 1978. — 294 с.

6. Муминов, И. М. (ред.). История Бухары с древнейших времён до наших дней. — Ташкент: Фан, 1976. — 383 с.

7. Бартольд, В. В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. — Москва: Наука, 1963. — Asarning "Сочинения" to'plamidagi nashri.

8. Шишкин, В. А. Варахша. — Ташкент: Фан, 1963.

9. Гулямов, Я. Г. История орошения Хорезма с древнейших времён до наших дней. — Ташкент: Фан, 1957.

10.Гулямов, Я. Г. Из истории водоснабжения древнего Пайкенда. — Toshkent: Fan, 1966.
Мухамеджанов, А. Р. Древние гидротехнические сооружения Узбекистана. — Ташкент: Фан, 1997. — 88 с.

11.Мухамеджанов, А. Р. Населённые пункты Бухарского эмирата. Материалы к исторической географии Средней Азии. — Ташкент: Фан, 2001. — 414 с.

12.Бабаев, С. Т. Историческая гидрография Западного Согда (по археолого-топографическим данным и на основе сведений из книги Мухаммада ан-Наршахи «Тарих-и Бухоро»). — Археология Узбекистана, № 2/3, 2011. — Б. 27–52.

14.История Бухары с древнейших времён до наших дней. / Mas'ul muharrir I. M. Mo'minov. — Toshkent: Fan, 1976. — 383 b.

15.Ўзбекистон тарихи. — Toshkent: Fan, 1994. — 320 b.

17.Пугаченкова, Г. А.; Ртveладзе, Э. В. Северная Бактрия — Тохаристан: очерки истории и культуры (древность и средневековье). — Ташкент: Фан, 1990

18.Bukhara and the Dīvār-i Kanpīrak – a bibliographical sketch. — New York University, Institute for the Study of the Ancient World.

UO‘K 94(575.1):338.43

SAMARQAND VILOYATIDA KOLXOZ VA SOVXOZLAR FAOLIYATI: TRANSFORMATSIYA JARAYONLARI VA ULARNING OQIBATLARI (1991-1997-YILLAR)

Eshkulova Gulmira Shokirovna,
Navoiy davlat universiteti Tarix fakulteti
Tarix kafedrasi o‘qituvchisi
eshkulovagulmira531@gmail.com

Annotatsiya. *Maqolada mustaqilligimizning dastlabki yillarida Samarqand viloyati qishloq xo‘jaligida yuz bergan tub o‘zgarishlar, jumladan, Sobiq Ittifoqdan meros qolgan ma’muriy-buyruqbozlikka asoslangan kolxoz va sovxozlar tizimining inqirozi hamda uni bozor munosabatlariga o‘tkazish jarayonlari tahlil qilingan. Shuningdek, davlat mulkini xususiylashtirish, sovxozlarni shirkat xo‘jaliklariga aylantirish, tomorqa va shaxsiy yordamchi xo‘jaliklarning rivojlanishi, dastlabki fermer xo‘jaliklarining shakllanishi hamda agrar islohotlar jarayonida yuzaga kelgan iqtisodiy va tashkiliy muammolar tahlil etiladi. Maqolada Samarqand viloyatining agrar sohasidagi o‘zgarishlar arxiv hujjatlari, statistik ma’lumotlar va tarixiy manbalar asosida ochib berilib, islohotlarning qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishi, mulkchilik munosabatlari va qishloq aholisining ijtimoiy-iqtisodiy hayotiga ta’siri ko‘rsatib berilgan.*

Kalit so‘zlar: *Mustaqillik, O‘zbekiston, Samarqand viloyati, qishloq xo‘jaligi, agrar soha, agrar islohotlar, kolxoz, sovxoz, shirkat xo‘jaligi, dehqon xo‘jaligi, fermer xo‘jaligi, tomorqa xo‘jaligi, shaxsiy yordamchi xo‘jalik, xususiylashtirish, davlat mulki, mulkchilik munosabatlari, bozor iqtisodiyoti, bozor munosabatlari, iqtisodiy transformatsiya, agrar transformatsiya, qishloq xo‘jaligini isloh qilish, xo‘jalik yuritish shakllari, yer munosabatlari, yer islohoti, iqtisodiy mustaqillik, ma’muriy-buyruqbozlik tizimi, bozor mexanizmlari.*

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КОЛХОЗОВ И СОВХОЗОВ В САМАРКАНДСКОЙ ОБЛАСТИ: ПРОЦЕССЫ ТРАНСФОРМАЦИИ И ИХ ПОСЛЕДСТВИЯ (1991-1997 гг.)

Аннотация. *В статье анализируются коренные изменения, произошедшие в сельском хозяйстве Самаркандской области в первые годы независимости Республики Узбекистан, в частности кризис системы колхозов и совхозов, основанной на административно-командных принципах и унаследованной от бывшего Советского Союза, а также процессы её постепенного перехода к рыночным отношениям. Особое внимание уделяется приватизации государственной собственности, преобразованию совхозов в ширкатные хозяйства, развитию приусадебных и личных подсобных хозяйств, становлению первых фермерских хозяйств, а также экономическим и организационным проблемам, возникшим в процессе проведения аграрных реформ. В статье изменения в аграрной сфере Самаркандской области рассматриваются на основе архивных документов, статистических данных и исторических источников. Показано влияние проводимых реформ на сельскохозяйственное производство, отношения собственности и социально-экономическое положение сельского населения.*

Ключевые слова: *независимость, Узбекистан, Самаркандская область, сельское хозяйство, аграрная сфера, аграрные реформы, колхоз, совхоз, ширкатное хозяйство, дехканское хозяйство, фермерское хозяйство, приусадебное хозяйство, личное подсобное хозяйство, приватизация, государственная собственность, отношения собственности, рыночная экономика, рыночные отношения, экономическая трансформация, аграрная трансформация, реформирование сельского хозяйства, формы хозяйствования, земельные отношения, земельная реформа, экономическая независимость, административно-командная система, рыночные механизмы.*

THE ACTIVITIES OF KOLKHOZES AND SOVKHOZES IN SAMARKAND PROVINCE: TRANSFORMATION PROCESSES AND THEIR CONSEQUENCES (1991-1997)

Abstract. *This article analyzes the fundamental changes that took place in the agricultural sector of the Samarkand Region during the early years of the independence of the Republic of Uzbekistan, particularly the crisis of the collective and state farm system based on administrative-command principles and inherited from the former Soviet Union, as well as the processes of its gradual transition to market relations.*

Particular attention is paid to the privatization of state property, the transformation of state farms into shirkat (cooperative) farms, the development of household plots and private subsidiary farms, the establishment of the first peasant farms, as well as the economic and organizational problems that emerged during the implementation of agrarian reforms. The article examines the changes in the agricultural sector of the Samarkand Region on the basis of archival documents, statistical data, and historical sources. It demonstrates the impact of the reforms on agricultural production, property relations, and the socio-economic conditions of the rural population.

Keywords: *independence, Uzbekistan, Samarkand Region, agriculture, agricultural sector, agrarian reforms, collective farm, state farm, shirkat farm, peasant farm, farmer farm, household plot, private subsidiary farm, privatization, state property, property relations, market economy, market relations, economic transformation, agrarian transformation, agricultural reform, forms of economic management, land relations, land reform, economic independence, administrative-command system, market mechanisms.*

Kirish. Qishloq xo‘jaligi tarmog‘i aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan hamda sanoatning ayrim sohalarini xomashyo bilan ta’minlashda muhim ahamiyatga egadir. Endilikda aholi soni va ehtiyojlarining o‘sishi hamda qayta ishlash sanoati quvvatlarining yuksalishi qishloq xo‘jalik mahsulotlarini yetishtirish hajmini yanada ko‘paytirishni taqozo etmoqda. Shuning uchun ham mazkur tarmoqni rivojlantirish va samaradorligini oshirish zarur. Samarqand viloyati o‘zining qulay iqlimi va resurs salohiyati bilan O‘zbekiston agrar sektorining eng muhim bog‘lovchi tizimlaridan biri hisoblanadi. Mustaqillikning dastlabki yillaridan boshlab sohada davlat nazoratini kamaytirish va xususiy mulkchilikni rivojlantirishga qaratilgan fundamental o‘zgarishlar boshlandi. Transformatsiyaning asosiy maqsadi agrar sektorni samarali bozor mexanizmlariga o‘tkazish va eksport salohiyatini oshirishdan iboratdir. Shu maqsadda mamlakatda qishloq xo‘jaligini barqarorlashtirishni ta’minlash va rejali iqtisodiyotdan bozor iqtisodiyotiga o‘tishning birlamchi asoslari yaratildi.

Mavzuning dolzarbligi. Sovet davridan qolgan markazlashgan rejalashtirish tizimining barbod bo‘lishi va resurslar taqchilligi qishloq xo‘jaligini tubdan isloh qilishni talab etdi. Respublikada oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash, qishloq mehnatkashlarini iqtisodiy jihatdan rag‘batlantirish hamda yerga bo‘lgan munosabatni o‘zgartirish davr talabi edi. Samarqand viloyati misolida kolxoz va sovxozlarning tugatilishi, ularning o‘rnida shirkat, dehqon va fermer xo‘jaliklarining tashkil topishi jarayonlarini o‘rganish o‘tish davridagi iqtisodiy-ijtimoiy muammolarni va ularning yechimlarini chuqur tushunishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Muhokama va natijalar. Samarqand viloyatida 1991-yilda qishloq xo‘jaligi korxonalarining soni 400 taga yaqin bo‘lgan. Shundan kolxozlar (jamoa xo‘jaliklari) 257 ta, sovxozlar (davlat xo‘jaliklari) 142 ta. Sovxozlar asosan chorvachilik, bog‘dordchilik va urug‘chilikka ixtisoslashtirilgan bo‘lib, davlat mulki hisoblangan. Kolxozlar ko‘pincha jamoaga tegishli mulk bo‘lgan. 1992-yildan boshlab sovxozlarni xususiylashtirish va ularni kolxozlarga yoki jamoa xo‘jaliklariga aylantirish jarayoni boshlandi. Kolxozlar soni 1991-yil 257 ta, 1994-yil 310 ta tashkil etdi. Sovxozlar esa 1991-yil 142 ta, 1994-yil 45 ta tashkil etdi. Shirkat xo‘jaliklari 1994-yil 20 ta, 1998-yil 380 tadan oshdi.[**1**]

Bozor munosabatlariga o‘tish davrida mulkni davlat tassarrufidan chiqarish va xususiylashtirish tufayli qator davlat sanoat korxonalari, transport, qurilish, maishiy xizmat va savdo korxonalari xususiylashtirildi. Mintaqada eng avvalo viloyatning markazi Samarqand shahri, ikkinchi Kattaqo‘rg‘on shahri hamda boshqa tumanlar viloyatning rivojlanishida muhim rol o‘ynaydi.

Samarqand viloyatidagi kolxoz va sovxozlar faoliyati bir qancha qiyinchiliklar va o‘zgarishlar bilan xarakterlanadi:

Jumladan: Iqtisodiy inqiroz va rejaviy tizimning yemirilishi. Mustaqillikning dastlabki yillarida sobiq ittifoq miqyosidagi iqtisodiy aloqalarning uzilishi Samarqand viloyati qishloq xo‘jaligiga jiddiy zarba berdi. Buning natijasida texnika va resurslar tanqisligi yuzaga keldi. Kolxoz va sovxozlar ilgari Markaz (Moskva) tomonidan ta’minlanadigan mineral o‘g‘itlar, yoqilg‘i-moylash materiallari va qishloq xo‘jaligi texnikalaridan uzilib qoldi. Yillar davomida iqtisodiyotning bir tomonlama rivojlanish natijasida zavod va fabrikalarda ishlab chiqarilgan tayyor xalq iste’moli mollari salmog‘i umumiy mahsulot hajmiga nisbatan juda oz bo‘lib, aholi talabini mutlaqo qondirmas edi. Chunki, aholi uchun zarur bo‘lgan oziq-ovqat, xalq iste’moli mollari asosan Ittifoqning boshqa respublikalaridan keltirilardi. Masalan, 1991 yil o‘rtalarida aholiga sotiladigan 1,9 mlrd. so‘mlik xalq iste’moli mollaridan 875 mln. so‘mligi tashqaridan keltirilardi.[**2**]

Moliyaviy qiyinchiliklar: Inflyatsiyaning yuqoriligi va mablag‘ yetishmasligi sababli jamoa xo‘jaliklari a’zolariga oylik ish haqlarini vaqtida berish imkoni bo‘lmadi. Bu esa ishchi kuchining rag‘batini pasaytirdi. Ilk kunlaridanoq davlat mulkini xususiylashtirish siyosati boshlandi. Bu jarayon birinchi navbatda

samarasiz ishlayotgan sovxozlar uchun tegishli bo‘ldi. Samarqand viloyatidagi ko‘plab sovxozlar (davlat xo‘jaliklari) tugatilib, ular kolxozlar, jamoa korxonalari yoki aksiyadorlik jamiyatlariga aylantirildi.

Bunday o‘zgarishlar avvalo xo‘jaliklarni davlat qaramog‘idan chiqarish va ularga mustaqil iqtisodiy faoliyat yuritish huquqini berishdan iborat edi. Viloyatdagi kolxoz va sovxozlarda paxta maydonlari qisqartirilib, oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash uchun g‘alla (bug‘doy) maydonlari kengaytirildi. Samarqandning tog‘oldi va lalmikor hududlaridagi xo‘jaliklar g‘allachilik va chorvachilikka ixtisoslashtirildi. Zarafshon vodiysi qismidagi xo‘jaliklar esa bog‘dorchilik, uzumchilik va sabzavotchilikni rivojlantira boshladi. Kolxoz va sovxozlar ixtiyoridagi minglab gektar unumdor yerlar qishloq aholisiga berildi. Natijada, viloyatda go‘sht, sut, sabzavot va meva yetishtirishning asosiy qismi sekin-asta samarasiz kolxozlardan effekti yuqori bo‘lgan shaxsiy tomorqa xo‘jaliklariga ko‘chdi. 1992-yilda “Dehqon xo‘jaligi to‘g‘risida” va “Fermer xo‘jaligi to‘g‘risida”gi Qonunlarning qabul qilinishi bilan Samarqand viloyatida ham dastlabki fermer xo‘jaliklari tashkil etila boshladi. mustaqillikning ilk yillarida Samarqand viloyatidagi kolxoz va sovxozlar tizimi chuqur iqtisodiy inqirozni boshdan kechirdi. Bu davr ma’muriy-buyruqbozlikka asoslangan eski sovet tizimidan bozor iqtisodiyotiga (fermerlik va xususiy mulkchilikka) o‘tildi.[**3**]

“O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 1991-yil 11-yanvar 124-sonli “Kolxozlar, sovxozlar ishchilari va qishloq joylarida yashovchi boshqa fuqarolarni shaxsiy tamorqalarini rivojlantirish bo‘yicha qo‘shimcha tadbirlar” to‘g‘risidagi farmonga binoan har bir viloyat tumanlarida, jumladan, Kattaqo‘rg‘on tumanida uy-joy qurish uchun 1983 kishiga 266 gektar yer va 3782 kishiga 328 gektar yer qo‘shimcha tamorqa uchun ajratilgan. Mana shu 328 gektar yer hisobiga 52 gektar yerga sabzovot, 47 gektar yerga poliz, 50 gektar yerga kartoshka, 60 gektar yerga makkajo‘xori, 84 gektar yerga don, 30 gektarga qulupnay, 2 gektarga no‘xat, 3 gektarga kungaboqar va shunga o‘xshash xo‘jalik ekinlari ekilgan.[**4**]

Kolxoz odatda kichik yakka tartibdagi fermer xo‘jaliklarini kooperativ tuzilmasida birlashtirish orqali yaratilgan bo‘lsa-da, sovxoz davlat tomonidan sobiq yirik mulklardan musodara qilingan yerlarda tashkil etiladi. Sovxoz xodimlariga tartibga solinadigan ish haqi to‘langan. Qishloq xo‘jaligini rivojlantirish davlat oldida turgan asosiy masalalardan biri bo‘lib, dehqon oilalariga qo‘shimcha yerlar ajratib berilgan. Kolxozlar, sovxozlar, ijara jamoalari va boshqa qishloq xo‘jaligi korxonalarining paxta xomashyosi va pilla yetishtirishni ko‘paytirish hamda xarid qilishdan manfaatdorligini oshirish, bozor munosabatlariga o‘tish uchun shart-sharoitlar yaratish maqsadida ko‘rsatib o‘tilgan mahsulotlarni sotishning mavjud tartibini qisman o‘zgartirib, 1991 va keyingi yillar uchun belgilangan topshiriqdagi paxta tolasi va pillaning 5 foizi hamda belgilangan hajmdan ortiqcha olingan mazkur mahsulotlarning hammasi mamlakat ichkarisida ham va undan tashqarida ham kolxozlar, sovxozlar, ijara jamoalari va boshqa qishloq xo‘jaligi korxonalari tomonidan ixtiyoriy ravishda sotildi. [**5**]

1991- yil yakunlariga ko‘ra Samarqand viloyati agrosanoat uyushmasi tarkibidagi xo‘jaliklar tomonidan davlat miqyosidagi xarid rejalari diversifikatsiyalashgan ko‘rsatkichlarda bajarilgan. Xususan:

Viloyat agrosanoat uyushmasi xo‘jaliklari 1991-yilda davlatga 12654 tonna go‘sht, 69903 tonna sut, 4358 ming dona tuxum, 5,9 tonna jun va 629 dona qorakol teri sotib, yillik go‘sht sotish rejasi 106 foiz, sut 99 foiz, tuxum 87 foiz, jun 37 foiz va qorakul terisi 2 barobar ortig‘i bilan bajarildi. O‘tgan yilga nisbatan sigirlar soni 1007 boshga, qo‘ylar 856, yilqilar 77 va cho‘chqalar esa 383 boshga ko‘paydi. Qoramollar soni 110,3 ming bosh bo‘lib, o‘tgan yilga nisbatan 8,6 ming bosh kamaydi. Bir bosh sigirdan o‘rtacha 2419 kg. sut sog‘ib olindi yoki o‘tgan yilga nisbatan 39 kg. va rejadadan 97 kg. kam. Bir tovuqdan 68 dona tuxum olindi, o‘tgan yildigan 7 dona va rekadan 38 dona kam. Jami 29075 bosh buzok olindi, bu rejadan 372 bosh ko‘p yoki o‘tgan yildigan 1302 bosh kamdir. Qo‘zi 6474 bosh olindi, o‘tgan yildigan 266 bosh kam yoki rejadan 841 bosh ko‘p. O‘rtacha 100 bosh urg‘ochi qoramollardan 84 bosh buzok olindi yoki o‘tgan yilga nisbatan 6 bosh ko‘p.

Go‘shtga topshirilgan qoramollar o‘rtacha tirik vazni 414 kg. bo‘ldi yoki o‘tgan yilga nisbatan 16 kg. ko‘p. Xo‘jalikda qoramollar o‘rtacha tirik vazni 188 kg.dan so‘yildi, o‘tgan yildigan 6 kg ko‘p. O‘lgan qoramollar soni 1390 bosh bo‘lib, o‘tgan yildigan 142 bosh kam. Jami 36204 bosh urg‘ochi qoramol urug‘lantirildi, o‘tgan yilgidan 814 bosh kam. Ayrim tuman va xo‘jaliklarda, jamoat chorvasi uchun yetarli darajada ozuqa bazasi yaratilmaganligi va mehnat intizomi pasayib ketganligi natijasida belgilangan rejalarning bajarilishi barbod bo‘ldi. Siyob tumani xo‘jaliklari davlatga 150 tonna go‘sht, 196 tonna sut, Kattaqo‘rg‘on tumani 183 tonna go‘sht, 375 ming dona tuxum, Payariq tumani 46 tonna go‘sht, 171 tonna sut va 74 ming dona tuxum, Xatirchi tumani 285 tonna go‘sht, 216 tonna sut va 54 ming dona tuxum rejaga nisbatan kam sotdilar. [**6**]

Kolxoz va sovxozlar inqirozi fonida aholini ochlik va ijtimoiy portlashdan asrab qolgan eng asosiy omil-tomorqa (shaxsiy yordamchi xo‘jalik) yerlarining kengaytirilishi bo‘ldi.1989-1990-yillarda boshlangan tomorqa yerlarini tarqatish jarayoni 1991–1992-yillarda Samarqand viloyatida ham yuqori sur’atda davom

ettirildi. Viloyat bo‘yicha kolxoz va savxozlarning unumdor yer fondidan 40 ming gektardan ortiq maydon aholiga tomorqa va uy-joy qurish uchun ajratildi. [**7**]

Bu jarayon kolxozlarning markazlashgan ishchi kuchini parchalab yubordi. Kolxozchilar jamoa dalasida deyarli bepul (yoki inflatsiya tufayli qadrsizlangan kupon-so‘mda) ishlashdan ko‘ra, o‘z tomorqasida mahsulot yetishtirishni afzal ko‘rdilar. Natijada, 1994-yilga kelib viloyatda yetishtiriladigan jami kartoshka, sabzavot va poliz mahsulotlarining 75-80% dan ortig‘i aynan mana shu xususiy sektor ulushiga to‘g‘ri keldi. [8]

1995-yilga kelib an’anaviy sovet tipidagi kolxoz va savxozlar tizimi iqtisodiy jihatdan butkul defolt holatiga keldi. Ularning davlat banklari va ta’minotchi korxonalar oldidagi qarzdorligi bir necha milliard so‘mni tashkil etdi. Ushbu muammoni hal qilish uchun keyingi bosqichda (asosan 1995–1998-yillar) kolxozlar o‘rnida hissadorlik tamoyiliga asoslangan shirkat xo‘jaliklari tuzila boshlandi.

O‘zbekiston Respublikasi birinchi Prezidentining 1994-yil 21-yanvarda qabul qilingan “Iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirish, xususiy mulkni himoya qilish va tadbirkorlikni rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi va 1994-yil 15-martdagi “O‘zbekiston Respublikasida mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish jarayonini yanada rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlari to‘g‘risida”gi farmonlari iqtisodiyotdagi chuqur tarkibiy o‘zgarishlarga asos soldi. Bu birinchi navbatda, viloyatda xususiylashtirish jarayonining boshlanishi bilan ko‘p ukladli iqtisodiyotning shakllanishi va bozor infratuzilmasining yuzaga kelishiga olib keldi. 1992 yildan “kichik” va “katta” xususiylashtirish”ning olib borilishi natijasida 1996-yil o‘rtalariga kelib viloyatda 13 mingdan ortiq korxona va tashkilotlar mulkchilikning nodavlat shakliga o‘tkazildi. Xususan 400 ta aksionerlik jamiyatlari bo‘lib, ularning 382 tasi ochiq turda tashkil etildi. Viloyatda kichik va o‘rta biznesni rivojlantirishga ham katta e’tibor qaratilgan bo‘lib, shu davrgacha 3290 ta shaxsiy, 1534 ta kichik korxonalar tashkil etildi.[**9**].

Samarqand viloyati xalq xo‘jaligining muhim tarmog‘i hisoblangan agrar sohasi haqida to‘xtalib, O‘zbekistonni iqtisodiy jihatdan yuksaltirishda uning agrar sohadagi yutug‘i nihoyatda muhimligini ta’kidlaydi. Va bu haqda Prezident I.A. Karimovning quyidagi fikriga to‘xtaladi: “Hozirgi vaqtda aynan iqtisodiyotning agrar sektorida katta-katta zaxiralar mavjud. Ularni ishga solish yaqin vaqt ichidayoq sezilarli natijalar berishi mumkin. Butun iqtisodiy o‘zgarishlarning yakuni, barqarorlik va xalq farovonligi ko‘p jihatdan tub o‘zgarishlar jarayonlari agrar sektorni qanchalik keng qamrab olishiga, qishloqda islohotlar qanchalik chuqur borishiga bog‘liq bo‘ladi”[**10**].

Sobiq sovxozlar shirkat xo‘jaliklariga aylana boshladi. Jamoa xo‘jaliklarini qayta qurish davrida fermer xo‘jaliklarini tashkil etish uchun yerlar qayta tashkil etilgan xo‘jaliklar yerlaridan ajratildi. Bug‘doy va paxtadan tashqari barcha turdagi qishloq xo‘jaligi mahsulotlariga davlat buyurtmalari bekor qilindi, Yer kodeksi qabul qilindi. Hukumat ishlab chiqaruvchilarning uchta toifasi mavjudligini rasman belgilab berdi. Jumladan dehqon xo‘jaliklari (tomorqadagi qishloq xo‘jaligi mahsulotlariga asoslangan), shirkatlar (qishloq xo‘jaligi korxonalari) va fermer xo‘jaliklari, ularning har biri yer hajmi,yer uchastkasi va undan foydalanish shakllari, mehnat shartnomalari va ishlab chiqarish ixtisoslashuvi turi bo‘yicha farqlanadi. Bu o‘zgartirishlar “Qishloq xo‘jaligi kooperativi (shirkat) to‘g‘risida”, “Fermer xo‘jaligi to‘g‘risida”, “Dehqon xo‘jaligi to‘g‘risida”gi Qonunlarda mustahkamlab qo‘yildi. Kolxozlar o‘z mehnatkashlari o‘rtasida mulklarga xususiy mulk bo‘lgan a’zolik ulushlarini chiqarish va taqsimlash hamda qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarish shartnomalarini bajarish uchun aksiyadorlarga dalalar ajratish yo‘li bilan shirkatga aylandi.[**11**]

Xulosa. Samarqand viloyati qishloq xo‘jaligida mustaqillikning dastlabki yillarida kechgan murakkab jarayonlar eski ma’muriy-buyruqbozlik tizimidan voz kechib, bozor munosabatlariga asoslangan yangi iqtisodiy munosabatlarni o‘rnatishning muqarrar bosqichi bo‘ldi. Kolxoz va sovxozlar faoliyatining inqirozi sharoitida davlat tomonidan tomorqa yerlarini aholiga bo‘lib berilishi va xususiy mulkchilikka yo‘l ochilishi mintaqada oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlashda hal qiluvchi rol o‘ynadi. Sovxozlarning tugatilishi, shirkat va dastlabki fermer xo‘jaliklarining tashkil etilishi qishloq xo‘jaligini tubdan yangilash, yerga egalik qilish tuyg‘usini shakllantirish hamda agrar sektorni yanada rivojlantirish uchun mustahkam poydevor yaratdi. Bundan tashqari oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlashda davlat xo‘jaliklariga emas, balki shaxsiy yordamchi xo‘jaliklarga (tomorqalarga) tayanish strategiyasi o‘zini to‘liq oqladi. Bu nafaqat aholini qashshoqlik va ochlikdan saqlab qoldi, balki qishloq aholisida yerga bo‘lgan egalik hissini va tadbirkorlik tashabbusini uyg‘otdi. Shaxsiy tomorqa sovet tizimidagi “kollektivizm”dan xususiy manfaatdorlikka o‘tishning ilk qadami bo‘ldi.

Kolxoz va sovxozlarning shirkatlarga, keyinchalik esa fermer xo‘jaliklariga aylantirilishi murakkab, ba’zan esa og‘riqli jarayon edi. Bu jarayon yerning haqiqiy egasini topish va qishloq xo‘jaligini “davlat qaramog‘i”dan chiqarib, uni o‘zini-o‘zi moliyalashtiradigan erkin iqtisodiy subyektga aylantirish uchun kurash davri bo‘lgan. Samarqand viloyati tajribasi shuni ko‘rsatadiki, har qanday fundamental islohotlar qanchalik zarur bo‘lmasin, ular yetarli infratuzilma va huquqiy baza bilan ta’minlanishi shart. 1991–1995-

yillardagi qiyinchiliklar, xususan, moddiy-texnik ta’minotning izdan chiqishi, iqtisodiy erkinlik uchun ijtimoiy-huquqiy kafolatlarning dastlabki bosqichda yetishmaganligi ham qishloq xo‘jaligi rivojida o‘z aksini topdi.

ADABIYOTLAR:

1. *Samarqand viloyati davlat arxivi (SVDA), 47-fond, 1-ro‘yxat, 127-ish, 24-varaq.*
2. *SVDA.74-Fond 1-ro‘yxat, 14349-ish, 77-varaq*
3. *SVDA, 1262-fond, 1-ro‘yxat, 45-ish, B. 12-18.*
4. *SVDA, 47-fond, 1-ro‘yxat, 133-ish, 6-bet.*
5. *O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Kolxozlar, sovxozlar va boshqa qishloq xo‘jaligi korxonalari tomonidan paxta tolasi va pillani sotish masalalari to‘g‘risida”gi 1991-yil 4-oktabrdagi PF-268-son Farmoni.*
6. *SVDA, 47-fond, 1-ro‘yxat, 133-ish, 16-bet.*
7. *Abdullayev M. Mustaqillikning dastlabki yillarida O‘zbekistonda agrar islohotlar va ularning ijtimoiy oqibatlari: tarix fanlari nomzodi ... dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent, 2004. – B. 20–22.*
8. *Olimjonov O.O. va boshq. O‘zbekiston hududlari mustaqillik yillarida. – Toshkent: Sharq, 1996. – B. 81.*
9. *Karimov I. A. Xavfsizlik va barqaror taraqqiyot yo‘lida. T. 6. – T., 1998. – B. 172.*
10. *O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi arxiv fondi, 7-bo‘lim, 1994-yil yakunlari, B. 44-48*
11. *Nurmatov N. Qishloq xo‘jaligida amalga oshirilgan asosiy islohotlarning chorvachilik tarmog‘i rivojlanishiga ta’sirining asosiy xususiyatlari // Экономика и социум. – 2024. – № 2(117)-1. – B. 512.*

UO‘K 711.4:94(575.1)

BUXORO VOHASIDA SHAHARSOZLIK VA URBANIZATSIYA JARAYONLARI: A.R. MUHAMMADJONOV TADQIQOTLARINING TAHLILI

Sultonova Aziza Uktamovna,
Buxoro davlat universiteti
maqsadli tayanch doktoranti (PhD)
Buxoro shahri, O‘zbekiston
sultonovaaziza97@gmail.com

Annotatsiya. *Maqolada Buxoro vohasida qadimgi va o‘rta asr shaharsozligi hamda urbanizatsiya jarayonlari akademik Abdulahad Rahimjonovich Muhammadjonovning tadqiqotlari, xususan uning Sh.T. Adilov, D.K. Mirzaahmedov va G.L. Semenov bilan hammualliflikda yozgan «Городище Пайкенд. К проблеме изучения средневекового города Средней Азии» (1988) nomli monografiyasi asosida tahlil qilinadi. Voha shaharsozligining Zarafshon daryosi irrigatsiya tizimi rivojlanishi bilan uzviy bog‘liqligi, Poykent shahrining o‘ziga xos ijtimoiy-siyosiy tuzilishi, shuningdek voha aholi punktlari tarmog‘ining XV–XVI asrlargacha bo‘lgan tarixiy dinamikasi ko‘rib chiqiladi. Tahlil natijalari Muhammadjonovning shaharsozlik yo‘nalishidagi ilmiy merosi uning irrigatsiya tarixi konsepsiyasining mantiqiy davomi ekanini, biroq hammuallifli asar tufayli uning shaxsiy ilmiy hissasini aniq ajratishning murakkabligini ko‘rsatadi. Yakunda arxiv manbalari va GIS-texnologiyalari asosida qo‘shimcha tadqiqotlar olib borish tavsiya etiladi.*

Kalit so‘zlar: *Buxoro vohasi, shaharsozlik, urbanizatsiya, irrigatsiya tarixi, Poykent, Varaxsha, Vardona, arxeologiya, o‘rta asr shahri, A.R. Muhammadjonov.*

ГРАДОСТРОИТЕЛЬНЫЕ И УРБАНИЗАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ В БУХАРСКОМ ОАЗИСЕ: АНАЛИЗ ИССЛЕДОВАНИЙ А.Р. МУХАММЕДЖАНОВА

Аннотация. *В статье анализируются процессы древнего и средневекового градостроительства и урбанизации в Бухарском оазисе на основе исследований академика Абдулахада Рахимджановича Мухаммеджанова, в частности его монографии «Городище Пайкенд. К проблеме изучения средневекового города Средней Азии» (1988), написанной в соавторстве с Ш.Т. Адыловым, Д.К. Мирзаахмедовым и Г.Л. Семёновым. Рассматривается неразрывная связь градостроительства оазиса с развитием ирригационной системы Зарафшана, своеобразие социально-политического устройства города Пайкенд, а также историческая динамика сети населённых пунктов вплоть до XV–XVI веков. Результаты показывают, что исследования Мухамеджанова по градостроительству являются логическим продолжением его концепции истории орошения, однако коллективный характер данной работы затрудняет чёткое выделение его личного научного вклада. Рекомендуется дальнейшее изучение архивных материалов и применение ГИС-технологий.*

Ключевые слова: *Бухарский оазис, градостроительство, урбанизация, история орошения, Пайкенд, Варахша, Вардана, археология, средневековый город, А.Р. Мухаммеджанов.*

URBAN PLANNING AND URBANIZATION PROCESSES IN THE BUKHARA OASIS: ANALYSIS OF THE RESEARCH OF A.R. MUHAMMADJONOV

Abstract. *This article analyzes the processes of ancient and medieval urban development and urbanization in the Bukhara oasis based on the research of Academician Abdulahad Rahimjonovich Muhammadjonov, in particular his monograph The Site of Paykand: On the Problem of Studying a Medieval City of Central Asia (1988), co-authored with Sh.T. Adilov, D.K. Mirzaahmedov, and G.L. Semenov. It examines the inseparable connection between the oasis's urban development and the growth of the Zarafshan irrigation system, the distinctive socio-political structure of the city of Paykand, and the historical dynamics of the settlement network up to the fifteenth and sixteenth centuries. The findings show that Muhammadjonov's urban-studies research is a logical continuation of his irrigation-history concept, although the collaborative nature of the work complicates the precise isolation of his individual scholarly contribution. Further study using archival sources and GIS technologies is recommended.*

Key words: *Bukhara oasis, urban development, urbanization, history of irrigation, Paykand, Varakhsha, Vardana, archaeology, medieval city, A.R. Muhammadjonov.*

Kirish. Buxoro vohasi Markaziy Osiyoning eng zich shaharsozlik an’anasiga ega hududlaridan biri bo‘lib, uning hududida hozirgi kunga qadar qariyb uch yuzga yaqin qadimgi shahar-qishloq qoldig‘i (gorodishche) qayd etilgan, ular orasida Varaxsha, Vardona va Poykent kabi yirik markazlar alohida ilmiy e’tiborga sazovor bo‘lgan [1]. Bunday zich shaharsozlik tarmog‘ining shakllanishi tasodifiy hodisa emas — u vohaning tabiiy-gidrologik xususiyatlari, xususan Zarafshon daryosi asosidagi sug‘orish tizimining tarixiy rivojlanishi bilan chambarchas bog‘liq holda kechgan. Zamonaviy paleogidrologik tadqiqotlar, jumladan Buxoro vohasida Fransiya-O‘zbekiston qo‘shma arxeologik missiyasi (MAFOUB) tomonidan olib borilgan ishlar, Zarafshonning voha hududidagi sakkizta qadimiy o‘zanini aniqlagan, bu esa daryo yo‘nalishining tarixiy o‘zgarishi voha shaharsozligi geografiyasiga bevosita ta’sir ko‘rsatganini tasdiqlaydi [1].

Ushbu murakkab jarayonni o‘rganishda akademik Abdulahad Rahimjonovich Muhammadjonov (1928–2016) nafaqat irrigatsiya tarixchisi, balki bevosita shahar arxeologiyasi tadqiqotchisi sifatida ham faol ishtirok etgan; xususan, u 1975 va 1978-yillarda Buxoro arxeologik otryadiga rahbarlik qilib, voha bo‘ylab tizimli qidiruv-razvedka ishlarini olib borgan [6; 7]. Uning Sh.T. Adilov, D.K. Mirzaahmedov va G.L. Semenov bilan hammualliflikda yaratgan «Городище Пайкенд. К проблеме изучения средневекового города Средней Азии» (Toshkent, «Fan», 1988) nomli monografiyasi [2] Buxoro vohasi shaharsozlik tarixini o‘rganishga bag‘ishlangan asosiy manbalardan biri hisoblanadi. Shunga qaramay, mavjud tarixshunoslikda ushbu yo‘nalish alohida tahlil predmeti sifatida deyarli ko‘rib chiqilmagan. Mazkur maqolaning maqsadi — olimning shaharsozlik va urbanizatsiya masalalariga oid ilmiy hissasini uning umumiy irrigatsiya-tarix konsepsiyasi kontekstida tahlil qilish, bu yo‘nalishning zamonaviy tarixshunoslikdagi o‘rnini aniqlash hamda hammuallifli asarlarda shaxsiy ilmiy hissani ajratish muammosini ko‘rsatishdan iborat.

Tadqiqot obyekti va metodlari. Tadqiqotning obyekti — akademik A.R. Muhammadjonovning Buxoro vohasi shaharsozligi va urbanizatsiya jarayonlariga oid ilmiy merosi, birinchi navbatda uning hammuallif sifatida ishtirok etgan Poykent monografiyasi [2] hisoblanadi. Tadqiqot predmeti sifatida ushbu merosning olimning umumiy irrigatsiya-tarix konsepsiyasi bilan mantiqiy bog‘liqligi va uning zamonaviy tarixshunoslikdagi o‘rni belgilangan.

Maqolada tarixiy-qiyosiy tahlil, tarixiy-arxeologik tahlil, manbashunoslik tanqidi hamda kontent-tahlil metodlaridan foydalanildi. A.R. Muhammadjonov ishtirokidagi shaharsozlikka oid tadqiqotlar xronologik tartibda tizimlashtirildi, ularning umumiy irrigatsiya-tarix konsepsiyasi bilan bog‘liqligi aniqlandi, shuningdek hammuallifli asardagi atributsiya (mualliflik ulushini aniqlash) muammosi alohida ko‘rib chiqildi. Manba sifatida 1988-yilgi monografiya matni, olimning irrigatsiya tarixiga oid 1978-yilgi monografiyasi [5], zamonaviy arxeologik ekspeditsiyalarning nashr etilgan hisobotlari [9; 10] hamda ikkilamchi tarixshunoslik manbalari jalb qilindi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Markaziy Osiyo shaharlari tarixini o‘rganish, xususan Buyuk ipak yo‘li bo‘ylab joylashgan savdo-hunarmandchilik markazlarining ijtimoiy-siyosiy tuzilishini tahlil qilish jahon tarix fanida faol rivojlanayotgan yo‘nalish hisoblanadi. Xususan, K. Silvi Antonini tomonidan ishlab chiqilgan va MAFOUB tadqiqotchilari tomonidan soddalashtirilgan to‘rt bosqichli tipologiya (sitadel, shahriston va rabodli shaharlar; sitadel va shahristonli, ammo rabodsiz shaharlar; alohida tepalik ko‘rinishidagi obyektlar — tegirmon, karvonsaroy va h.k.; ochiq turdagi manzilgohlar) voha aholi punktlari tarmog‘ini tipologik tahlil qilish uchun muhim metodologik asos hisoblanadi [1]. Poykent kabi shaharlar o‘zining o‘ziga xos boshqaruv tizimi — hukmdorsiz, savdogarlar jamoasi tomonidan boshqariladigan "burjua shahar kommunasi" xarakteri — bilan jahon shaharsozlik tarixida alohida e’tiborga loyiq hodisa sifatida baholanadi [3].

Poykent shahri arxeologiyasi bo‘yicha tadqiqotlar A.R. Muhammadjonov davridan keyin ham davom etgan: 1981-yildan boshlab Ermitaj va O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Arxeologiya institutining qo‘shma Buxoro arxeologik ekspeditsiyasi shaharchada tizimli qazishma ishlarini olib borgan [3], 2014–2017-yillarda o‘zbek-fransuz, 2015–2016-yillarda esa o‘zbek-rossiya qo‘shma arxeologik ekspeditsiyalari natijalari D.K. Mirzaahmedov va uning hamkasblari tomonidan nashr etilgan [9; 10]. Bu holat 1988-yilgi monografiyaning shahar arxeologiyasi sohasida uzoq muddatli ilmiy dastur asosini tashkil etganini ko‘rsatadi.

Shunga qaramay, mavjud tarixshunoslikda A.R. Muhammadjonovning aynan shaharsozlik yo‘nalishidagi hissasi ko‘pincha uning irrigatsiya tarixi bo‘yicha tadqiqotlari soyasida qolib ketadi. Bundan tashqari, 1988-yilgi monografiyaning to‘rt muallif hamkorligida yaratilgani sababli, undagi aniq qaysi qism yoki xulosalar bevosita Muhammadjonovga tegishli ekanini aniqlash o‘z-o‘zidan alohida manbashunoslik muammosini tashkil etadi. Aynan shu ikki omil — uning shaharsozlik sohasidagi hissasining yetarli baholanmaganligi va hammuallifli asardagi shaxsiy hissani aniqlash murakkabligi — mazkur tadqiqotning dolzarbligini belgilaydi.

Muhokama. Olingan ma’lumotlarni tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, A.R. Muhammadjonovning shaharsozlikka oid tadqiqotlarini baholashda ikki qarama-qarshi yondashuv mavjud bo‘lishi mumkin. Birinchi yondashuvga ko‘ra, olimning bu sohadagi ishtiroki uning irrigatsiya tarixi bo‘yicha asosiy yo‘nalishiga nisbatan ikkinchi darajali, yordamchi xarakterga ega, chunki u bu mavzuga faqat bitta yirik hammuallifli asar orqali murojaat qilgan. Ikkinchi yondashuvga ko‘ra esa, aynan irrigatsiya va shaharsozlik masalalarining organik bog‘liqligi — voha aholi punktlari tarmog‘ining suv ta’minotiga qarab shakllanishi va yo‘qolishi — Muhammadjonov konsepsiyasining yaxlitligini isbotlaydi va uning shaharsozlikka oid ishlarini alohida emas, balki umumiy tizim qismi sifatida ko‘rish zarurligini ko‘rsatadi. Mazkur tadqiqot ikkinchi yondashuvni asoslangan deb hisoblaydi, biroq birinchi yondashuvning ham metodologik ahamiyatga ega ekanini e’tirof etadi.

Shu bilan birga, tadqiqot jarayonida muhim manbashunoslik cheklovi ham aniqlandi: to‘rt muallif hamkorligida yaratilgan 1988-yilgi monografiyaning aniq qaysi boblari yoki xulosalari bevosita Muhammadjonovning shaxsiy tadqiqot natijasi ekanini ajratib ko‘rsatish mavjud ochiq manbalar asosida imkonsiz bo‘lib qoldi. Bu holat nafaqat mazkur olim, balki umuman sovet va postsovet davri ko‘p mualliflikka ega arxeologik nashrlarni tarixshunoslik nuqtayi nazaridan tahlil qilishning umumiy metodologik muammosini aks ettiradi. Shuningdek, tadqiqotda foydalanilgan dastlabki manbalar tarkibida ensiklopedik va ommabop nashrlar ham mavjudligini alohida qayd etish lozim; ular boshlang‘ich faktik ma’lumot sifatida foydali bo‘lsa-da, ularni A.R. Muhammadjonovning arxiv fondlari, ekspeditsiya hisobotlari va originalь ilmiy nashrlari bilan qo‘shimcha tekshirish maqsadga muvofiqdir. Bu — kelgusi tadqiqotlar uchun aniq metodologik yo‘nalish belgilaydi.

Natijalar va ularning tahlili. Buxoro vohasida urbanizatsiya jarayoni, mavjud arxeologik ma’lumotlarga ko‘ra, milodiy I–III asrlarda jadal tarzda kechgan: eng qadimgi aholi punktlari ushbu davrda arklar (sitadel) va shahristonlar bilan mustahkamlangan, ularning atrofida esa ko‘plab kichikroq qishloq turdagi manzilgohlar paydo bo‘lgan [1]. Bu jarayonning asosiy sababi sifatida Sog‘diyona va Chochning Qang‘ davlati vassalligidan chiqib, mustaqil kuchga aylanishi ko‘rsatiladi — Buxoro vohasi aynan Sog‘diyona tarkibiga kirgan [1]. Shu davrga kelib Buxoro shahri vohaning bosh aholi punktiga aylangan, VIII asr boshigacha esa voha aholisi eksponensial tarzda o‘sib borgan, bunga vohaning Buyuk ipak yo‘lining shimoli-sharqiy qismida joylashgani va shu tufayli kuchli migratsiya jarayonlarining kechgani sabab bo‘lgan [1].

Aynan shu urbanizatsiya to‘lqinining yorqin namunasi — Buxorodan 60 km janubi-g‘arbda, Zarafshonning quyi oqimida joylashgan Poykent shahri bo‘lib, u Zarafshon daryosi hozirgi o‘zaniga o‘tgach, miloddan avvalgi III asrda alohida-alohida manzilgohlar tarzida vujudga kelib, keyinchalik mudofaa inshootlariga ega yaxlit shaharga aylangan [3; 4]. Poykentning o‘ziga xosligi shundaki, uni Attabariy, Ibn Xurdodbeh va Ibn al-Faqih kabi arab tarixchilari, shuningdek Наршахий "Мадинат ат-туджар" — "savdogarlar shahri" deb atagan va u, Yevropa ma’nosidagi burjua shahar kommunasiga o‘xshab, alohida hukmdorsiz, savdogarlar jamoasi tomonidan boshqarilgan [3; 8]. Shahar hayoti XI asr boshlarida, ehtimol, suv ta’minoti yetishmasligi tufayli so‘na boshlagan, biroq u qisman XV asrgacha mavjud bo‘lgan [3]. Aynan ushbu shaharni o‘rganish A.R. Muhammadjonov, Sh.T. Adilov, D.K. Mirzaahmedov va G.L. Semenov tomonidan 1988-yilda nashr etilgan yirik monografik tadqiqotning predmetini tashkil etadi [2], bu asar O‘rta Osiyo o‘rta asr shahri muammosini o‘rganishning metodologik namunasi sifatida baholanadi.

Muhimi, Muhammadjonovning shaharsozlikka oid tadqiqotlari uning irrigatsiya tarixi bo‘yicha asosiy konsepsiyasidan ajralgan holda emas, balki uning mantiqiy davomi sifatida shakllangan. Buni voha aholi punktlari tarmog‘ining tarixiy dinamikasi yaqqol tasdiqlaydi: ma’lumotlarga ko‘ra, aholi punktlari sonining tebranishi XV–XVI asrlarda yakunlangan — aynan shu davrda suv manbalariga to‘g‘ridan-to‘g‘ri kirish imkoniyatiga ega bo‘lmagan manzilgohlar (jumladan Kakishtuvan, Barkad, Pinjan, Iskijkat kabilar) butunlay aholidan xoli bo‘lib qolgan, Buxoro, G‘ijduvon va Vobkentning eski tepalari esa keyinchalik yangi qurilishlar ostida qolib ketgan [1]. Bu dalil shaharsozlik va irrigatsiya tarixi o‘rtasidagi bevosita bog‘liqlikni — ya’ni shaharning yashash yoki yo‘qolish taqdiri, oxir-oqibat, suv ta’minoti barqarorligiga bog‘liq bo‘lganini — ishonchli tarzda ko‘rsatadi. Shu ma’noda, Muhammadjonovning 1978-yilgi irrigatsiya tarixi monografiyasi [5] va 1988-yilgi Poykent monografiyasi [2] bir-birini to‘ldiruvchi, yaxlit ilmiy konsepsiyaning ikki tomoni sifatida baholanishi mumkin.

Poykentdan tashqari, Muhammadjonov ilmiy faoliyati Varaxsha va Vardona kabi boshqa yirik shahar markazlarini ham qamrab olgan — bu, ilgari aniqlangan ma’lumotlarga ko‘ra, uning 1975 va 1978-yillardagi arxeologik ekspeditsiyalari doirasida amalga oshirilgan [6]. Har uch shahar — Poykent, Varaxsha va Vardona — Buxoro vohasi shaharsozlik tizimining turli funksional bug‘inlarini (savdo markazi, hukmdor qarorgohi, mahalliy ma’muriy markaz) ifodalagani bois, ularni birgalikda o‘rganish voha urbanizatsiya jarayonining to‘liq manzarasini yaratish imkonini bergan. Bu yondashuv, MAFOUB tadqiqotchilari

tomonidan qo‘llanilgan to‘rt bosqichli tipologiya nuqtayi nazaridan qaralganda, uch shaharning turli tipologik toifalarga mansubligini (mos ravishda rabodli yirik shahar, hukmdor qarorgohi va mahalliy markaz) yanada aniq belgilash imkonini beradi [1].

Muhammadjonov va uning hamkasblari boshlagan Poykent tadqiqotlari olimning vafotidan keyin ham davom ettirilgan. Xususan, 2014–2017-yillarda o‘zbek-fransuz, 2015–2016-yillarda esa o‘zbek-rossiya qo‘shma arxeologik ekspeditsiyalari Poykent shahar-qal’a majmuasida tadqiqotlar olib borgan, ularning natijalari D.K. Mirzaahmedovning davomchi hamkasblari tomonidan nashr etilgan [9; 10]. Bu holat 1988-yilgi monografiyaning shahar arxeologiyasi sohasida uzoq muddatli ilmiy dastur asosini tashkil etganini ko‘rsatadi.

Xulosa. A.R. Muhammadjonovning Buxoro vohasi shaharsozligi va urbanizatsiyasiga oid tadqiqotlari, xususan Poykent shahriga bag‘ishlangan hammuallifli monografiyasi, uning irrigatsiya tarixi bo‘yicha asosiy ilmiy konsepsiyasining mantiqiy va organik davomi sifatida baholanishi lozim. Voha shaharsozlik tarmog‘ining tarixiy taqdiri suv ta’minoti barqarorligi bilan bevosita bog‘liq bo‘lgani uning tadqiqotlari orqali ishonchli tarzda isbotlangan. Shu bilan birga, hammuallifli asardagi Muhammadjonovning shaxsiy ilmiy hissasini aniq ajratib ko‘rsatishning imkonsizligi olim merosini to‘liq baholashga to‘sqinlik qiluvchi ob’yektiv manbashunoslik muammosi sifatida alohida qayd etilishi zarur.

Kelgusi tadqiqotlarda quyidagi yo‘nalishlar dolzarb ilmiy vazifa bo‘lib qolmoqda: birinchidan, 1988-yilgi monografiyaning har bir muallifga tegishli qismini arxiv materiallari (qo‘lyozmalar, ishchi daftarlar, muallif hisobotlari) asosida aniqlashtirish; ikkinchidan, Poykent, Varaxsha va Vardona kabi shaharlarning irrigatsiya tarmog‘iga nisbatan geografik joylashuvini zamonaviy GIS-texnologiyalari yordamida xaritalashtirish; uchinchidan, MAFOUB tomonidan ishlab chiqilgan to‘rt bosqichli tipologik model asosida voha bo‘ylab aniqlangan barcha gorodishchelarni qayta tasniflash. Ushbu yo‘nalishlar voha urbanizatsiya jarayonining to‘liq fazoviy va tipologik modelini yaratish, shuningdek A.R. Muhammadjonovning ilmiy merosini yanada obyektiv baholash imkonini beradi.

ADABIYOTLAR:

1. Бухарский оазис // Википедия [Электронный ресурс]. — Режим доступа: URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Бухарский_оазис (дата обращения: 02.09.2026).

2. Мухамеджанов А.Р., Адылов Ш.Т., Мирзаахмедов Д.К., Семенов Г.Л. Городище Пайкенд. К проблеме изучения средневекового города Средней Азии. — Ташкент: Фан, 1988.

3. Пайкенд // Википедия [Электронный ресурс]. — Режим доступа: URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Пайкенд (дата обращения: 02.09.2026).

4. Городище Пайкенд. Бухара // Архитектурные памятники Узбекистана [Электронный ресурс]. — Режим доступа: URL: https://www.centralasia-travel.com/ru/countries/uzbekistan/places/bukhara/paikend (дата обращения: 02.09.2026).

5. Мухамеджанов А.Р. История орошения Бухарского оазиса (с древнейших времён до начала XX в.) / Отв. ред. Я.Г. Гулямов. — Ташкент: Фан, 1978. — 296 с.

6. Abdulahad Muhammadjonov // Vikipediya [Электрон манба]. — Kirish rejimi: URL: https://uz.wikipedia.org/wiki/Abdulahad_Muhammadjonov (murojaat sanasi: 02.09.2026).

7. Akademik Abdulahad Muhammadjonov 85 yoshida vafot etdi // Daryo.uz, 2016, 6 aprel [Электрон манба]. — Kirish rejimi: URL: https://daryo.uz/2016/04/06/akademik-abdulahad-muhammadjonov-85-yoshida-vafot-etdi (murojaat sanasi: 02.09.2026).

8. Наршахий Абу Бакр. Бухоро тарихи. — Тошкент, 1966.

9. Омельченко А.В., Торгоев А.И., Кулакова Л.С. и др. Археологические исследования Узбекско-Российской экспедиции на городище Пайкенд в 2015–2016 гг. // Материалы Бухарской археологической экспедиции. Вып. I. — Санкт-Петербург, 2021.

10. Мирзаахмедов Д.К. Археологические исследования узбекско-французской археологической экспедиции в Бухарском оазисе в 2014–2017 гг. // Материалы Бухарской археологической экспедиции. Вып. I. — Санкт-Петербург, 2021.

UO‘K 94(575.141)"1949/1984"(092)

TOSHPO‘LAT HAMIDOV FAOLIYATINING QISQACHA TARIXI

Obloqulov Doston O‘ktam o‘g‘li,
Buxoro davlat texnika universiteti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. *Maqolada Toshpo‘lat Hamidovning 1949–1984-yillardagi xizmat faoliyati bosqichma-bosqich tahlil qilinib, uning ta’lim-maorif tizimidan ijodiy uyushma rahbarligi, viloyat matbuoti boshqaruvi hamda partiyaviy-mafkuraviy boshqaruv darajasigacha bo‘lgan kasbiy trayektoriyasi ochib beriladi. Tadqiqotda shaxsiy biografiya oddiy lavozimlar ro‘yxati sifatida emas, balki sovet davrida mahalliy ziyolilarni davlat boshqaruvi va madaniy-mafkuraviy tizimga jalb etish amaliyotining bir ko‘rinishi sifatida talqin qilinadi. Ayniqsa, 1955–1970-yillarda ijodiy uyushma rahbari, 1970–1979 va 1983–1984-yillarda “Buxoro haqiqati” gazetasi bosh muharriri, 1979–1983-yillarda esa viloyat partiya qo‘mitasining mafkura kotibi sifatidagi faoliyati o‘zaro bog‘liq yaxlit jarayon sifatida ko‘rib chiqiladi. Arxiv hujjatlari va nashr etilgan manbalar asosida Toshpo‘lat Hamidovning xizmat pog‘onalari, kasbiy tayyorgarligi, matbuot va madaniyat sohasidagi boshqaruv tajribasi hamda uning viloyat ijtimoiy-ma’naviy hayotida tutgan o‘rni umumlashtiriladi.*

Kalit so‘zlar: *Toshpo‘lat Hamidov, Buxoro, mahalliy ziyolilar, nomenklatura, mafkura, partiya qo‘mitasi, matbuot, “Buxoro haqiqati”, Yozuvchilar uyushmasi, kadrlar siyosati, madaniy boshqaruv.*

КРАТКАЯ ИСТОРИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ТОШПУЛАТА ХАМИДОВА

Аннотация. *В статье поэтапно исследуется служебная деятельность Тошпулата Хамидова в 1949–1984 годах, раскрывается его профессиональная траектория от системы народного образования к руководству творческим объединением, областной печатью и идеологическим направлением работы партийного комитета. Личная биография интерпретируется не как простой перечень должностей, а как одно из проявлений практики вовлечения местной интеллигенции в систему государственного и культурно-идеологического управления в советский период. Особое внимание уделяется взаимосвязи между руководством областным отделением Союза писателей в 1955–1970 годах, редакторской работой в газете «Buxoro haqiqati» в 1970–1979 и 1983–1984 годах и деятельностью на посту секретаря обкома по идеологии в 1979–1983 годах. На основе архивных и опубликованных материалов обобщаются служебные ступени, профессиональная подготовка и управленческий опыт Хамидова, а также его роль в общественно-духовной жизни области.*

Ключевые слова: *Тошпулат Хамидов, Бухара, местная интеллигенция, номенклатура, идеология, партийный комитет, печать, «Buxoro haqiqati», Союз писателей, кадровая политика, культурное управление.*

A BRIEF HISTORY OF TASHPULAT KHAMIDOV'S CAREER

Abstract. *The article examines the professional career of Toshpo‘lat Hamidov between 1949 and 1984, tracing the successive stages of his work in education, creative-union management, the regional press and ideological administration. His career is interpreted not merely as a sequence of official appointments but as one manifestation of the Soviet practice of drawing local intellectuals into the machinery of state and cultural-ideological governance. Particular attention is paid to the interrelation between his leadership of the regional branch of the Writers’ Union in 1955–1970, his editorship of the newspaper “Buxoro haqiqati” in 1970–1979 and 1983–1984, and his service as secretary for ideology of the regional party committee in 1979–1983. Drawing on archival records and published works, the study generalises his career ladder, professional training, managerial experience and his place in the social and spiritual life of the province.*

Keywords: *Toshpo‘lat Hamidov, Bukhara, local intellectuals, nomenklatura, ideology, party committee, press, “Buxoro haqiqati”, Writers’ Union, cadre policy, cultural administration.*

Kirish. Sovet davrida O‘zbekiston hududlarida ijtimoiy-madaniy jarayonlarning rivojlanishini o‘rganishda mahalliy ziyolilarning davlat va partiya boshqaruvi bilan munosabatlari alohida ahamiyat kasb etadi. Bu munosabatlarni faqat ikki qarama-qarshi holat – tizimga to‘liq bo‘ysunish yoki unga ochiq qarshilik ko‘rsatish – orqali izohlash tarixiy voqelikning murakkabligini to‘la ifodalamaydi. Amalda adabiyot, maorif, matbuot va ma’muriy boshqaruv sohalari bir-biri bilan uzviy bog‘langan bo‘lib, ayrim ziyolilar bir necha

kasbiy maydonda navbatma-navbat faoliyat yuritgan. Shu nuqtayi nazardan Toshpo‘lat Hamidovning xizmat faoliyati Buxoro viloyatida madaniyat va mafkura sohasida kadrlar shakllanishi jarayonini anglash uchun muhim biografik material hisoblanadi.

Toshpo‘lat Hamidovning hayoti va faoliyatiga oid ma’lumotlar turli xarakterdagi manbalarda tarqoq holda uchraydi. Uning tarjimai holi, ilmiy darajaga erishishi, adabiy muhitdagi mavqei, matbuot va partiyaviy boshqaruvdagi lavozimlari ayrim nashrlarda qayd etilgan [1; 2; 3]. Biroq mazkur ma’lumotlarni bir tizimga keltirib, xizmat pog‘onalarining o‘zaro bog‘liqligi va ularning Buxoro viloyatidagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlar bilan munosabatini tarixiy nuqtayi nazardan tahlil qilish zarurati saqlanib qolmoqda.

Maqolaning maqsadi – Toshpo‘lat Hamidovning xizmat yo‘lini xronologik izchillikda tiklash, uning turli lavozimlarda to‘plangan kasbiy tajribasi keyingi boshqaruv bosqichlariga qanday zamin yaratganini ko‘rsatish hamda madaniyat, matbuot va partiyaviy-mafkuraviy boshqaruv o‘rtasidagi institutsional aloqalarni ochib berishdan iborat. Bunda shaxsning ijodiy merosidan ko‘ra uning lavozimiy harakati, boshqaruv tajribasi va rasmiy xizmat vazifalari tadqiqot markaziga qo‘yiladi.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundaki, unda Toshpo‘lat Hamidovning xizmat faoliyati tarqoq manbalar asosida yaxlit traektoriya sifatida qayta tiklanadi va viloyat miqyosidagi madaniy-mafkuraviy boshqaruv tizimida kadrlar harakatining amaliy modeli aniqlanadi.

Mavzuning o‘rganilganlik darajasi va manbaviy asosi. Toshpo‘lat Hamidov haqidagi mavjud adabiyotlar orasida Q.Rajabov va S.Inoyatovning Buxoro tarixiga bag‘ishlangan umumlashtiruvchi tadqiqoti [2], T.Qorayevning asarlari [1] hamda O.Safarovning Buxoro adabiy harakatchiligi tarixiga oid ishlari [3] muhim o‘rin tutadi. Mazkur nashrlarda uning turli davrlarda egallagan lavozimlari, ilmiy va adabiy faoliyati, zamondoshlari orasidagi mavqeyi haqida ma’lumotlar berilgan. Shu bilan birga, ularda lavozimlar ko‘p hollarda alohida-alohida qayd etilib, xizmat trayektoriyasining ichki mantig‘i maxsus tahlil obyektiga aylantirilmagan.

Maqolaning asosiy manbaviy qatlamini O‘zbekiston Markaziy davlat arxivi va Buxoro viloyat davlat arxivida saqlanayotgan hujjatlar tashkil etadi. Foydalanilgan materiallar orasida R-2356-fond va 1198-fondga mansub ish jildlari, shuningdek, Toshpo‘lat Hamidovning xizmat faoliyati, matbuotdagi vazifalari va xizmat safarlariga doir hujjatlar mavjud [4; 5;]. Ular uning lavozimlari va xizmat vazifalarini davriy jihatdan aniq belgilash imkonini beradi.

Manbalarni qiyosiy o‘rganish Toshpo‘lat Hamidov faoliyatini bitta manbadagi ma’lumot bilan cheklanmagan holda talqin qilishga imkon beradi. Ayniqsa, 1979–1983-yillardagi mafkura kotibligi davri tarixiy nuqtayi nazardan muhimdir. Mavjud materiallarda bu lavozim uning xizmat yo‘lining eng yuqori ma’muriy bosqichi sifatida baholanadi; ayni paytda mazkur vazifaning aniq vakolat doirasini to‘liqroq yoritish uchun partiya qo‘mitasining byuro bayonnomalari, qarorlari va ma’ruzalarini qo‘shimcha jalb etish zarurligi ko‘rinib turadi [4]. Bu borada tadqiqotchi sifatida Respublika va viloyat arxivida izlanishlar olib bormoqdaman.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda tarixiylik va xolislik tamoyillariga tayangan holda biografik, xronologik va prosopografik yondashuv elementlaridan foydalanildi. Biografik usul Toshpo‘lat Hamidovning shaxsiy kasbiy yo‘lini tiklashga xizmat qilsa, xronologik yondashuv lavozimlar almashinuvining vaqt va izchillik jihatlarini aniqlash imkonini beradi. Prosopografik yondashuv esa uning faoliyatini faqat bir shaxs taqdiri sifatida emas, balki muayyan davrdagi mahalliy ziyolilar qatlamining boshqaruv tizimi bilan munosabati kontekstida ko‘rib chiqishga imkon yaratadi. Shuningdek, arxiv hujjatlarini nashr etilgan manbalar bilan solishtirishda qiyosiy-tarixiy metod qo‘llanildi. Maqolada har bir bosqich ikki omil – shaxsning kasbiy imkoniyatlari va tizimning kadrlarga bo‘lgan ehtiyoji – kesishmasida tahlil qilindi.

Tahlil va natijalar. ***Xizmat faoliyatining dastlabki bosqichi.*** Toshpo‘lat Hamidov 1927-yil 12-dekabrda Qiziltepa tumanining Bo‘ston qishlog‘ida Abdulhamid Hakim o‘g‘li va Hamro buvi Shirin qizi oilasida tug‘ilgan. U 1949-yilda Buxoro davlat pedagogika institutini tamomlagan [3].

1949–1955-yillar Toshpo‘lat Hamidovning kasbiy shakllanishida ta’lim-maorif bosqichi sifatida ajralib turadi. U dastlab Shofirkon tumanida maktab o‘qituvchisi sifatida mehnat qilgan, keyinchalik Qiziltepa tuman xalq maorifi bo‘limi mudiri vazifasiga ko‘tarilgan [3]. Shu tariqa uning faoliyati sinfxonadagi pedagogik mehnatdan tuman miqyosidagi ma’muriy boshqaruvga ko‘chgan. Bu o‘zgarish keyingi lavozimlar uchun zarur bo‘lgan boshqaruv tajribasini shakllantirgan.

Mazkur davrni baholashda ehtiyotkorlik zarur, chunki manbalarda uning ushbu lavozimlarga tayinlanish jarayonining barcha sabablari batafsil ochib berilmagan. Biroq olti yillik faoliyat davomida o‘qituvchilikdan tuman miqyosidagi rahbarlikkacha bo‘lgan yo‘l bosib o‘tilgani aniq. Bu holat uning ma’muriy vazifalarni bajarish qobiliyatiga ega kadr sifatida namoyon bo‘lganini ko‘rsatadi.

Ijodiy uyushma rahbarligi: adabiyot va boshqaruv kesishgan nuqta. 1955-yil Yozuvchilar uyushmasining Buxoro, Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarini qamrab olgan bo‘limi tashkil etilgan va 28 yoshli Toshpo‘lat Hamidov mazkur tuzilmaga rahbar etib tayinlangan [4]. Bu tayinlov uning kasbiy biografiyasida yangi bosqichni boshlab bergan. E’tiborli jihati shundaki, u ushbu vazifaga adabiy maydondagi faolligi bilan bir qatorda ma’muriy ish tajribasiga ham ega mutaxassis sifatida kelgan.

Ijodiy uyushma rahbarligi uning faoliyatida ikki xil vazifaning birlashganini ko‘rsatadi. Bir tomondan, uyushma adabiyot va ijod ahlini birlashtiruvchi madaniy institut vazifasini bajargan bo‘lsa, ikkinchi tomondan, uning ishini tashkil etish, ijodkorlar bilan munosabat o‘rnatish va yuqori tashkilotlar bilan aloqani ta’minlash kabi boshqaruv vazifalari ham mavjud edi. Shu ma’noda Toshpo‘lat Hamidovning maorif sohasida to‘plagan avvalgi tajribasi yangi lavozimdagi faoliyati uchun amaliy poydevor bo‘lgan.

1955–1970-yillar oralig‘idagi mazkur bosqichni keyingi matbuot va partiyaviy boshqaruv lavozimlariga tayyorgarlik jarayoni sifatida ham qarash mumkin. Biroq buni oldindan belgilangan mansab yo‘li sifatida emas, balki turli sohalarda orttirilgan tajribalarning keyingi lavozimlarda birlashishi sifatida baholash maqbulroq. Manbalarda uning 1960–1962-yillarda Moskvada oliy adabiy kursda tahsil olgani qayd etiladi. Keyinchalik u Buxoro davlat pedagogika institutida dars berish bilan birga “Asqad Muxtorning poetik mahorati” mavzusida dissertatsiya himoya qilgan va filologiya fanlari nomzodi ilmiy darajasiga erishgan [1; 3].

Ilmiy tayyorgarlikning kuchayishi uning kasbiy salohiyatida muhim o‘zgarish yasagan. Agar dastlabki bosqichda pedagogik va ma’muriy tajriba ustuvor bo‘lgan bo‘lsa, keyingi davrda unga adabiy-nazariy bilim hamda ilmiy malaka ham qo‘shildi. Natijada u ta’lim, adabiyot, boshqaruv va matbuot kabi o‘zaro yaqin sohalarda faoliyat yuritish uchun kengroq kasbiy imkoniyatga ega bo‘ldi.

Viloyat matbuoti rahbarligi va jurnalistik boshqaruv. Toshpo‘lat Hamidov xizmat yo‘lining navbatdagi bosqichi “Buxoro haqiqati” gazetasi bilan bog‘liq. Manbalarda uning mazkur nashrda avval bo‘lim boshlig‘i, keyin muharrir o‘rinbosari va bosh muharrir lavozimlarida ishlagani qayd etilgan; bosh muharrirlik davri 1970–1979 hamda 1983–1984-yillarni qamrab olgan [5].

Bu yerda lavozimlar ketma-ketligi muhim ahamiyatga ega. Bo‘lim boshqaruvidan muharrir o‘rinbosarligiga, undan bosh muharrirlikkacha bo‘lgan harakat uning matbuot tizimidagi amaliy tajribasi bosqichma-bosqich kengayganini anglatadi. Bosh muharrirning vazifasi faqat maqolalarni tanlash va tahrir qilish bilan cheklanmagan; viloyat gazetasi ijtimoiy-siyosiy axborot tarkibining muhim qismi bo‘lgani uchun ushbu lavozim umumiy siyosiy-ma’rifiy vazifalar bilan ham bog‘liq edi.

Manbada viloyat gazetasi bosh muharriri viloyat partiya qo‘mitasi nomenklaturasiga kiruvchi lavozim sifatida tavsiflangan [5]. Shu sababli mazkur vazifani sof jurnalistik faoliyat doirasida talqin qilish yetarli emas. U matbuot orqali jamoatchilikka axborot yetkazish bilan birga, davrning rasmiy siyosiy va mafkuraviy kun tartibini shakllantirishda ham muayyan institutsional o‘rin tutgan.

Shu nuqtayi nazardan Toshpo‘lat Hamidovning jurnalistik faoliyati uning keyingi mafkuraviy rahbarlik lavozimi bilan mantiqan bog‘lanadi. Matbuot sohasidagi ish jarayonida viloyat ijtimoiy hayoti, madaniyat, ta’lim va jamoatchilik bilan bog‘liq masalalarni muntazam kuzatish imkoniyati mavjud edi. Bu esa uning keyinchalik viloyat miqyosidagi ijtimoiy-ma’naviy sohalar uchun mas’ul lavozimga tayinlanishida ahamiyatli kasbiy omil bo‘lgan. Mazkur fikr manbalardagi lavozimlar izchilligiga asoslangan tahliliy xulosa bo‘lib, tayinlovning barcha ichki sabablarini aniqlash uchun qo‘shimcha partiya hujjatlari talab etiladi.

1979–1983-yillarda mafkura kotibi: xizmat yo‘lining yuqori bosqichi. Toshpo‘lat Hamidovning xizmat faoliyatida eng yuqori ma’muriy bosqich 1979–1983-yillarda viloyat partiya qo‘mitasining mafkura kotibi lavozimida ishlagan davri bilan bog‘liq [5]. Ushbu vazifa uning avvalgi kasbiy tajribasini yangi siyosiy-ma’muriy darajaga olib chiqqan.

Mafkura kotibining mas’uliyat doirasi fan, maorif, madaniyat, matbuot va diniy masalalar kabi ijtimoiy-ma’naviy sohalarni qamrab olgan. Shuning uchun mazkur lavozimni faqat partiya apparatidagi navbatdagi xizmat o‘rni sifatida baholash bir tomonlama bo‘lar edi. U viloyatning ma’naviy va madaniy hayotini boshqarish mexanizmlarining yuqori bo‘g‘inida turgan. Toshpo‘lat Hamidovning aynan ijodiy uyushma va matbuot sohasidagi tajribadan keyin ushbu vazifaga kelishi madaniyat sohasi mutaxassisining siyosiy boshqaruv tizimiga o‘tishi jarayonini ko‘rsatuvchi muhim misoldir.

Bu davrda uning oldingi kasbiy bosqichlari bir-biri bilan uzviy tutashganini ko‘rish mumkin. Maorif sohasidagi dastlabki boshqaruv tajribasi, ijodiy uyushma rahbarligi orqali shakllangan madaniy aloqalar, ilmiy tayyorgarlik va viloyat matbuotidagi rahbarlik amaliyoti mafkuraviy boshqaruv vazifalari uchun yaqin sohalardagi tajriba majmuasini hosil qilgan. Demak, uning 1979-yildagi lavozimi biografiyada alohida paydo bo‘lgan holat emas, balki oldingi kasbiy faoliyatlar yig‘indisi bilan bog‘liq bosqich sifatida namoyon bo‘ladi.

Mafkura kotibligidan keyin Toshpo‘lat Hamidovning yana “Buxoro haqiqati” gazetasi bosh muharrirligiga qaytgani ham diqqatga sazovor [5]. Bu holat viloyat miqyosida matbuot va mafkuraviy

boshqaruv vazifalari o‘rtasida kadrlar almashinuvi mavjud bo‘lganini, shuningdek, uning xizmat trayektoriyasida boshqaruvning ma’muriy va madaniy-axborot yo‘nalishlari bir-biridan uzilmaganini ko‘rsatadi.

Xizmat faoliyatining jadalligi va rasmiy e’tirof. Toshpo‘lat Hamidovning xizmat faoliyati faqat asosiy lavozimlar bilan cheklanib qolmagan. Kadrlar hujjatlarida uning 1967-yilda Toshkent shahrida o‘tkazilgan bir qator yirik tadbirlarda ishtirok etgani qayd etilgan. Ular qatorida ijod ahli yig‘ilishi, ijodkorlar konferensiyasi va Abdulla Qahhorning 60 yilligiga bag‘ishlangan tadbirlar, shuningdek, mehnat ta’tili davrida Oktabr to‘ntarishining 50 yilligi hamda M.Gorkiy yubileyiga oid tadbirlarda qatnashish holatlari keltiriladi [4].

Bunday xizmat safarlari va rasmiy tadbirlarda ishtirok etish uning viloyat doirasidagi faoliyati markaziy madaniy jarayonlar bilan ham bog‘langanini ko‘rsatadi. Biroq ularning har biri Toshpo‘lat Hamidovning shaxsiy tashabbusi yoki siyosiy pozitsiyasini anglatadi, degan qat’iy xulosa chiqarish uchun mavjud manbalar yetarli emas. Ular, avvalo, uning xizmat vazifalari doirasidagi faolligini tasdiqlovchi hujjatli dalil sifatida qaralishi lozim.

Xizmat faoliyatining yuqori darajadagi rasmiy e’tirofi 1978-yilda unga “O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan madaniyat xodimi” faxriy unvoni berilgani bilan ifodalanadi. Zamondoshlari uni “Zarafshon vohasining xushxon bulbuli” deya e’tirof etganlari ham manbalarda qayd etilgan [3, 333-b.; 1, 353-b.]. Bu ma’lumotlar uning adabiy-madaniy muhitda muayyan obro‘ga ega bo‘lganini ko‘rsatadi.

Toshpo‘lat Hamidov 1984-yil 9-fevralda vafot etgan va Buxoroda dafn qilingan [1, 353-b.]. Uning hayot yo‘li shu bilan yakunlangan bo‘lsa-da, kasbiy trayektoriyasi Buxoro viloyatida sovet davri madaniy boshqaruvi, matbuoti va mahalliy ziyolilar tarixini o‘rganish uchun muhim biografik material sifatida ahamiyatini saqlab qoladi.

Muhokama. Xizmat yo‘lining umumiy mantig‘i. Toshpo‘lat Hamidovning xizmat faoliyatini yaxlit holda qaraganda, uni shartli ravishda to‘rt asosiy bosqichga ajratish mumkin: 1949–1955-yillarda ta’lim-maorif sohasi; 1955–1970-yillarda ijodiy uyushma rahbarligi; 1970–1979 hamda 1983–1984-yillarda matbuot rahbarligi; 1979–1983-yillarda viloyat partiya qo‘mitasining mafkura kotibligi [1; 3;9]. Bu davrlar bir-biridan keskin uzilgan emas, balki umumiy kasbiy tajribaning yangi institutlarda qo‘llanishi sifatida ko‘rinadi.

Birinchi bosqichda u pedagog va tuman maorifi boshqaruvchisi sifatida shakllangan bo‘lsa, ikkinchi bosqichda adabiy-madaniy tashkilot rahbari sifatida faoliyat olib bordi. Uchinchi bosqichda matbuot tizimida rahbarlik tajribasini orttirdi. To‘rtinchi bosqich esa mazkur sohalarda to‘plangan tajribani viloyat partiyaviy-mafkuraviy boshqaruvi darajasida qo‘llash imkonini bergan. Shu ma’noda lavozimlar almashinuvi tasodifiy ketma-ketlikdan ko‘ra, bir-birini to‘ldiruvchi kasbiy kompetensiyalar yig‘indisi sifatida talqin qilinishi mumkin.

Mazkur holat sovet davrida madaniyat sohasi kadrlarining shakllanish mexanizmlarini o‘rganish uchun ham ahamiyatlidir. Manbalarda ijodiy faoliyatning o‘zi mustaqil kasbiy mezon bo‘lib qolmagani, boshqaruv tajribasi va tizim talablariga moslik ham muhim o‘rin tutgani ko‘rinadi [4]. Bu xulosani Toshpo‘lat Hamidovning biografiyasi orqali empirik jihatdan kuzatish mumkin.

Shu bilan birga, uning faoliyatini faqat “nomenklatura vakili” degan bir yoqlama tushuncha bilan cheklash metodologik jihatdan to‘g‘ri emas. Uning kasbiy yo‘lida pedagogik mehnat, ilmiy izlanish, adabiy uyushma rahbarligi, jurnalistika va partiyaviy boshqaruv bir nuqtada tutashgan. Demak, uning biografiyasi sovet davrida ziyolining bir nechta institutsional muhit o‘rtasida harakatlana olganini ham ko‘rsatadi. Bu jihat Buxoro adabiy va madaniy muhitining ichki tuzilishini anglashda qo‘shimcha material beradi.

Xulosa va takliflar. Tadqiqot natijalarini umumlashtirish Toshpo‘lat Hamidovning xizmat faoliyatini shaxsiy biografiyaning oddiy xronologiyasi doirasidan chiqarib, Buxoro viloyatida mahalliy ziyolilar va ma’muriy-siyosiy institutlar o‘rtasidagi munosabatlarni o‘rganish kontekstida baholash imkonini beradi. Uning 1949-yildan boshlangan kasbiy faoliyati avval ta’lim-maorif sohasida, keyin ijodiy uyushma va matbuot tizimida davom etgan, 1979–1983-yillarda esa partiyaviy-mafkuraviy boshqaruvning viloyat miqyosidagi yuqori darajasiga ko‘tarilgan.

Toshpo‘lat Hamidovning 1955-yilda Yozuvchilar uyushmasi bo‘limi rahbarligiga tayinlanishi uning ma’muriy va madaniy tajribasi birlashganini ko‘rsatsa, 1970-yildan boshlab “Buxoro haqiqati” gazetasidagi rahbarlik faoliyati matbuotning viloyat ijtimoiy-siyosiy tizimidagi o‘rnini namoyon etadi. 1979–1983-yillardagi mafkura kotibligi esa uning kasbiy trayektoriyasida madaniyat va axborot sohasidagi tajriba siyosiy-ma’muriy boshqaruv bilan tutashgan nuqta bo‘lgan.

Shunday qilib, Toshpo‘lat Hamidov xizmat yo‘lining asosiy xususiyati turli lavozimlarning bir-birini davom ettirishida namoyon bo‘ladi. Ta’lim sohasidagi boshqaruv ko‘nikmalari, ijodiy uyushmadagi tashkiliy tajriba, ilmiy tayyorgarlik, matbuot rahbarligi va mafkuraviy boshqaruv bir shaxsning kasbiy portretida

mujassamlashgan. Bu holat Buxoro viloyatida sovet davri madaniy-siyosiy elitasi shakllanishining ayrim mexanizmlarini ochib berishga xizmat qiladi.

Tadqiqotni yanada chuqurlashtirish uchun quyidagilar taklif etiladi: 1979–1983-yillardagi Buxoro viloyati partiya qo‘mitasi hujjatlarini, xususan byuro yig‘ilishlari bayonnomalari, qarorlar, ma’ruzalar va kadrlar masalasiga oid materiallarni keng qamrovda o‘rganish; “Buxoro haqiqati” gazetasining 1970–1984-yillardagi sonlarini kontent-tahlil usulida tadqiq etish; viloyat miqyosidagi madaniy-mafkuraviy kadrlar bo‘yicha prosopografik ma’lumotlar bazasini shakllantirish. Bu yo‘nalishlar Toshpo‘lat Hamidovning mafkura kotibi sifatidagi aniq vakolatlari, qaror qabul qilishdagi ishtiroki va viloyat madaniy siyosatiga ta’sir doirasini yanada oydinlashtirishi mumkin.

ADABIYOTLAR:

1. Qorayev T. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Navro‘z, 2019. – 372 b.
2. Rajabov Q., Inoyatov S. Buxoro tarixi. – Toshkent: Tafakkur, 2016. – 372 b.
3. Safarov O. Buxoro adabiy harakatchiligi tarixidan lavhalar. – Buxoro: Durdona, 2015. – 317 b.
4. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy davlat arxivi (O‘zR MDA).
5. Buxoro viloyat davlat arxivi (BVDA).

UO‘K 394

O‘ZBEK VA TOJIK NIKOH TO‘YI MAROSIMLARIDA OTIN OYI: TARIXIY-ETNOGRAFIK VA IJTIMOIY-ANTROPOLOGIK TAHLIL

Shamsiyeva Zilola Askarovna,
Buxoro davlat universiteti Arxeologiya va Buxoro tarixi kafedrasi assistent o‘qituvchisi, tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Buxoro vohasi tojiklarining nikoh to‘yi marosimlarida muhim o‘rin tutuvchi otinoyi instituti (toj. «oyamullo») va uning marosimiy vazifalari tarixiy-etnografik va ijtimoiy-antropologik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Tadqiqotda oyamulloning, ayniqsa, chimildiq marosimi jarayonidagi ishtiroki, kelin-kuyovni go‘shangaga olib kirishda «salomnoma» aytishdagi o‘ziga xos roli, shuningdek, marosim ishtirokchilarining unga «Hazor alik» tarzida jo‘r bo‘lish an’anasi dala materiallari asosida yoritiladi. Oyamulloning faoliyati orqali voha nikoh marosimlaridagi diniy, folkloriy va an’anaviy qarashlarning o‘zaro uyg‘unlashuvi ochib beriladi. Natijalar oyamulloning nafaqat diniy marosim ijrochisi, balki nikoh marosimining an’anaviy tartibini boshqaruvchi va jamoaviy marosimiy muhitni shakllantiruvchi shaxs ekanligini asoslaydi.*

Kalit so‘zlar: *otin oyi, otin, oyamullo, xalfa, ayollar diniy ta’limi, nikoh to‘yi, salomnoma, gender va islom, diniy ta’lim, Markaziy Osiyo islomi.*

ОТИН ОЙИ В СВАДЕБНЫХ ОБРЯДАХ УЗБЕКОВ И ТАДЖИКОВ: ИСТОРИКО-ЭТНОГРАФИЧЕСКИЙ И СОЦИАЛЬНО-АНТРОПОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Аннотация. *В данной статье анализируется институт отинойи (тадж. оямулло) и его обрядовые функции в свадебных церемониях таджиков Бухарского оазиса. В исследовании освещается участие оямулло, особенно в обряде чимилдик, её роль в сопровождении жениха и невесты в свадебный шатёр (гушанга) посредством исполнения «салямнома», а также традиция участия присутствующих в исполнении в форме «Хазор алик». На примере деятельности оямулло раскрывается взаимосвязь религиозных, фольклорных и традиционных представлений в свадебной обрядности. На основе полевых исследований обосновывается роль оямулло не только как исполнительницы религиозных обрядов, но и как лица, регулирующего традиционный порядок свадебной церемонии, выражающего благопожелания и молитвы, а также формирующего коллективную обрядовую атмосферу.*

Ключевые слова: *отинойи, отин, оямулло, халфа, женская религиозность, свадебная церемония, салямнома, гендер и ислам, религиозное образование, ислам Центральной Азии.*

OTIN OYI IN THE WEDDING CEREMONIES OF UZBEKS AND TAJIKS: A HISTORICAL-ETHNOGRAPHIC AND SOCIO-ANTHROPOLOGICAL ANALYSIS

Abstract. *This article analyzes the institution of otynoyi (Tajik: oyamullo) and its ritual functions in the wedding ceremonies of the Tajiks of the Bukhara oasis. The study examines the oyamullo’s role in the chimildiq ritual, her recitation of the «Salomnoma» while accompanying the bride and groom into the wedding chamber, and the tradition of participants joining her in the «Hazor alik» refrain. Her activities reveal the integration of religious, folkloric, and traditional beliefs. Based on field research, the article demonstrates that the oyamullo is not merely a religious performer but a figure who regulates ceremonial order and shapes the collective ritual atmosphere.*

Key words: *otinoyi, otin, oyamullo, khalfa, women’s religiosity, wedding ceremony, Salomnoma, gender and Islam, religious education, Islam in Central Asia.*

Kirish. Buxoro vohasi tojiklari orasida nikoh to‘yi marosimlarida ishtirok etuvchi diniy-ma’rifiy shaxs – otinoyi «oyamullo» yoki «oymullo» deb ataladi. Oyamulloning marosimdagi asosiy vazifalaridan biri kelin-kuyovni nikoh to‘yining muhim bosqichlaridan hisoblangan chimildiq marosimiga olib kirish va ushbu jarayonni «salomnoma» aytimlari orqali marosimiy jihatdan boshqarishdan iborat. Shu jihatdan oyamullo nafaqat diniy bilimga ega bo‘lgan ayol, balki marosimning muayyan tartibini biladigan, uning ramziy mazmunini tushunadigan va jamoa oldida marosimiy nutqni amalga oshiradigan shaxs sifatida namoyon bo‘ladi.

Buxoro vohasida kelin uyida o‘tkaziladigan chimildiq marosimida odatda kelin va kuyov birgalikda chimildiqqa kiritiladi, kuyovning uyida tashkil etiladigan chimildiqda esa, odatda, faqat kelin ishtirok etadi. Kelin va kuyovning chimildiqqa kirib borishi oyamullo tomonidan ijro etiladigan «salomnoma» bilan

hamohang tarzda amalga oshiriladi, ya’ni oyamullo marosimning faol ishtirokchisi sifatida kelin-kuyovni birin-ketin go‘shangaga kuzatib boradi [1]. Bu jarayonda uning ovoz orqali ijro etayotgan salomi, duosi va ezgu tilaklari marosimning asosiy verbal komponentini tashkil etadi.

Vohada oyamulloning (o‘zb. «otinoyi») marosimdagi yana bir muhim vazifasi – «salomnoma» ijro etishdir. Buxoro vohasi tojiklari orasida «salomnoma» nikoh to‘yining an’anaviy aytimlaridan biri bo‘lib, u oddiy qo‘shiq yoki folklor namunasi emas, balki marosimning diniy, axloqiy va ijtimoiy mazmunini o‘zida mujassamlashtirgan og‘zaki janr sifatida namoyon bo‘ladi. Salomnoma ijrochilari Buxoro vohasida «oyamullo» yoki «bibi oymullo» deb yuritilgan. Uning ijrosi davomida kuyov navkarlari – tojikcha «dommotjo‘ra»lar hamda marosimda qatnashayotgan ayollar oyamulloga «Hazor alik» tarzida jo‘r bo‘lib turishlari kuzatiladi [2]. Bu holat marosimda individual ijro bilan jamoaviy ishtirokning uyg‘unlashganini ko‘rsatadi.

Oyamulloning marosimdagi mavqeyi uning ayollar diniyligi bilan bog‘liq jihatlarini ham ko‘rsatadi. An’anaviy mahalliy jamiyatda ayollar o‘rtasida diniy bilimlarni yetkazish, Qur’on va diniy duolarni o‘rgatish, marosimlarda diniy mazmundagi aytim va duolarni bajarish kabi vazifalarda otinoyilar muhim rol o‘ynagan. Nikoh marosimida esa ushbu faoliyat yanada kengayib, diniy bilim bilan bir qatorda folklor, marosimiy nutq, duo va xalqona tilaklarni birlashtirgan. Shu sababli oyamullo institutini Buxoro vohasidagi norasmiy diniy ta’lim va ayollar o‘rtasidagi diniy-madaniy merosning uzatilish mexanizmlaridan biri sifatida ham baholash mumkin.

Adabiyotlar tahlili. Otin institutiga oid dastlabki ilmiy qaydlar sovet davri islomshunosligiga borib taqaladi: O.A. Suxareva [3] mahalliy islomning norasmiy, ayollar orasidagi shakllarini tilga olgan, biroq bu davr ateistik metodologiyasi otin faoliyatini mustaqil ijtimoiy institut sifatida chuqur tahlil qilishga imkon bermagan.

Otinoyi institutini G‘arb ilmiy jamoatchiligiga birinchilardan bo‘lib tanitgan tadqiqotchi – Habiba Fathi. Uning «Otines: The Unknown Women Clerics of Central Asian Islam» maqolasi [4] mavzuni birinchi marta mustaqil tadqiqot predmeti sifatida ko‘targan bo‘lsa, «Central Asian Survey» jurnalidagi keyingi maqolasi [5] otin oyilarning mustaqillik davridagi jamoat-diniy hayotdagi rolini, ularning «pastdan islomlashtirish» (reislamisation par le bas) jarayonidagi o‘rnini keng tahlil qildi. S. Kleinmichelning tadqiqoti [6] esa mintaqaviy terminologik farqlarni – Xorazmda «xalfa», Farg‘ona vodiysida «atin-ayi» atamalarining qo‘llanilishini — o‘rgangan, bu esa institutning yagona emas, balki mintaqaviy jihatdan xilma-xil shakllarga ega ekanligini ko‘rsatadi. D. Kandiyoti va N. Azimovaning tadqiqoti [7] otin oyi faoliyatini ayollar marosim olami (women’s ritual worlds) kontekstida o‘rganib, uni ayollarning umumiy diniy-ijtimoiy tarmog‘i ichida tushunish imkonini beradi. M. Kampning og‘zaki tarix metodiga asoslangan tadqiqoti [8] bitta otinning sovet davridagi taqdiri orqali institutning tarixiy sinovlarini yoritadi.

Shu bilan birga, xalqaro gender-antropologiya va islomshunoslik adabiyotida otin (ingliz tilidagi adabiyotda «otin-oyi» yoki «otine» deb yuritiladi) muhim mustaqil tadqiqot predmetiga aylangan. Mazkur maqolaning maqsadi – mahalliy etnografik ma’lumotlar bilan ushbu xalqaro adabiyotni birlashtirib, otin oyi institutining nikoh to‘yi marosimidagi o‘rnini kengroq tarixiy-ijtimoiy kontekstda tushunishdir.

Mahalliy o‘zbek etnografiyasida esa otin oyi ko‘pincha marosim tavsifi ichida funksional unsur sifatida qayd etiladi: A.A. Ashirov o‘zbek xalqining qadimiy e’tiqodlariga bag‘ishlangan tadqiqotida [9] otinlarning diniy og‘zaki janrlar ijrochisi sifatidagi rolini tilga oladi. Etnolog M.B. Qurbonovaning «Sallabandon marosimining tarixiy-etnologik tahlili xususida» nomli tadqiqotida o‘zbek nikoh to‘yi marosimlaridagi sallabandon an’anasining tarixiy-etnologik xususiyatlari yoritilgan. Muallifning qayd etishicha, sallabandon marosimida kelinning boshiga salla o‘rash jarayonida marosimdagi mavqeiga qarab turli kishilar ishtirok etishi mumkin; jumladan, ayrim hollarda otinoyi ham ayolga salla bog‘lovchi shaxs sifatida ishtirok etadi. Bu holat otinoyining nafaqat diniy-ma’rifiy, balki nikoh to‘yi marosimlarida muayyan marosimiy vazifalarni bajaruvchi shaxs sifatidagi o‘rnini ham ko‘rsatadi [10].

Shu bilan birga, otinoyining salla bog‘lashi marosimning diniy mazmuni bilan an’anaviy urf-odatlarning o‘zaro uyg‘unlashganini ko‘rsatuvchi holatlardan biri sifatida baholanishi mumkin. Bunda salla nafaqat kiyim elementi, balki ayolning nikohdan keyingi maqomi, oilaviy hayotga kirib borishi va jamoadagi ijtimoiy mavqeyi bilan bog‘liq ramziy ma’nolarni ham ifodalaydi. Shu nuqtayi nazardan, sallabandon marosimida otinoyining ishtiroki Buxoro vohasi aholisining nikoh marosimlarida islomiy qarashlar va an’anaviy etnografik elementlarning uyg‘unlashuvini ko‘rsatuvchi muhim jihatlardan biri hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda Buxoro vohasi o‘zbek va tojiklarining nikoh to‘yi marosimlarida otin oyi (toj. oyamullo) institutining o‘rni, marosimiy vazifalari va uning zamonaviy transformatsiyasi tarixiy-etnografik hamda ijtimoiy-antropologik yondashuvlar asosida o‘rganildi. Tadqiqotning metodologik asosini marosimlarning tarixiy shakllanishi, funksional mazmuni va zamonaviy jamiyatdagi o‘zgarishlarini kompleks tahlil qilish tamoyili tashkil etadi.

Tadqiqot jarayonida, avvalo, dala tadqiqotlari (field research) metodidan foydalanildi: Buxoro vohasining o‘zbek va tojik aholisi orasida nikoh to‘yi marosimlari, xususan, chimildiq, «salomnoma», non va sham bilan bog‘liq urf-odatlar hamda otin oyining marosimdagi faoliyati kuzatildi, marosim ishtirokchilarining xatti-harakatlari, marosimiy nutq va aytimlar, ramziy harakatlar hamda ishtirokchilar o‘rtasidagi munosabatlar qayd etildi. Shuningdek, etnografik suhbat va yarim strukturaviy intervyu usullaridan foydalanilib, otin oyilar, keksa avlod vakillari, kelin-kuyov qarindoshlari va marosim ishtirokchilaridan ma’lumotlar olindi; suhbatlar orqali «oyamullo» atamasining mahalliy mazmuni, otin oyining vazifalari va «salomnoma»ning ijro etilish tartibi aniqlandi.

Tadqiqotda qiyosiy-tarixiy metod ham muhim o‘rin egallaydi: Buxoro vohasi o‘zbek va tojiklarining nikoh marosimlarida otin oyining faoliyati, «salomnoma» aytimlari va marosimiy ramzlarning o‘xshash hamda farqli jihatlari qiyosiy tahlil qilindi, shu orqali umumiy mintaqaviy xususiyatlar bilan bir qatorda etnik va mahalliy marosimiy an’analarning o‘ziga xosligi aniqlashga harakat qilindi. Strukturaviy-funksional yondashuv asosida otin oyining marosimdagi alohida vazifalari – kelin-kuyovni chimildiqqa olib kirish, «salomnoma» ijro etish, duo va ezgu tilaklarni bildirish, marosim tartibini boshqarish hamda jamoaviy marosimiy muhitni shakllantirish funksiyalari tahlil qilindi.

Shuningdek, tadqiqotda diniy-antropologik va interpretativ yondashuv qo‘llanib, marosim elementlarining ishtirokchilar tomonidan qanday ma’nolantirilishi o‘rganildi: nonning baraka va farovonlik ramzi sifatidagi talqini, shamning marosimiy mazmuni, «salomnoma»dagi islomiy obrazlar va duo-murojaatlar hamda ularning xalqona tasavvurlar bilan uyg‘unlashuvi tahlil qilindi. «Salomnoma» matnlarini o‘rganishda folklorshunoslik va matnshunoslik tahlili elementlaridan foydalanildi – diniy murojaatlar, salomlashuv shakllari, duo va olqishlar, kelin-kuyovga bildiriladigan ezgu tilaklar hamda jamoaviy ijro xususiyatlari tahlil qilindi. «Salomnoma»larning o‘zbek va tojik tillarida ijro etilishi vohada marosimiy madaniyatning ikki tilli xususiyatini ochib beruvchi muhim manba sifatida baholandi.

Natijalar va muhokama. Tadqiqot natijalari Buxoro vohasi o‘zbek va tojiklarining nikoh to‘yi marosimlarida otin oyi instituti muhim diniy, marosimiy va ijtimoiy-madaniy funksiyalarni bajarishini ko‘rsatdi. Ayniqsa, tojik aholisi orasida otin oyi «oyamullo» yoki «oymullo» nomlari bilan yuritilib, uning faoliyati chimildiq marosimi va «salomnoma» ijrosi bilan bevosita bog‘liqligi aniqlandi.

Buxoro vohasi tojiklarida chimildiq marosimida kelin uyida o‘tkazilganda kelin va kuyov birgalikda, kuyov uyida o‘tkazilganda esa faqat kelin chimildiqqa kiritiladi; bu jarayon otinoyi (toj. «oyamullo» yoki «oymullo»)ning salomnomaxonligi ostida amalga oshiriladi. An’anaga muvofiq, kelin va kuyov boshi ustida uning ammasi, xolasi yoki opasi bir juft non tutib turadi (toj. «noni sari kelinu-dommot») – bu udumda xalqning «nondek hamisha aziz bo‘lsin» degan qarashi mujassamlashgan. Patnisda kelin qarindoshlaridan biri yoqilgan ikki dona shamni tutib boradi, kuyov va kelin qarindoshlari esa «salomnoma»xonligi uchun otinoyiga patnisga pul qo‘yishadi. Buxoro vohasi tojiklari tomonidan aytiladigan «salomnoma»larni folklorshunoslik nuqtayi nazaridan olim S.S. Boboyev o‘rgangan [11]; uning ta’kidlashicha, «salomnoma» Buxoro nikoh to‘yining an’anaviy aytimlaridan hajman biroz kattaroq ko‘rinishda bo‘lib, uning ijrochilari Buxoroda «oyamullo», «bibi oymullo» deb yuritiladi, kuyov navkarlari (toj. «dommotjo‘ra») va marosim ayol ishtirokchilari esa otinoyiga «Hazor alik» deya jo‘r bo‘lib turishadi [11].

Dala tadqiqotlari asosida otinoyining asosiy vazifasi kelin-kuyovni chimildiqqa olib kirish, marosim jarayonini «salomnoma» orqali boshqarish, duo va ezgu tilaklarni ifodalashdan iborat ekanligi aniqlandi. Shu bilan birga, uning faoliyati faqat diniy marosim ijrochiligi bilan cheklanmay, marosim tartibini saqlash, ishtirokchilarni birlashtirish va jamoaviy marosimiy muhitni shakllantirish kabi ijtimoiy funksiyalarni ham qamrab oladi. Olib borilgan dala tadqiqotlari «salomnoma»larning vohada o‘zbek va tojik tillarida ijro etilishini ko‘rsatdi. Tojiklar orasidagi salomnoma variantlari mazmun va ijro shaklining xilma-xilligi bilan ajralib turadi; ularning tarkibida Allohga, jamiki payg‘ambarlarga, shu jumladan Muhammad Mustafo (s.a.v.)ga, avliyo-yu anbiyolarga, jamoatning o‘tgan ajdodlariga, bobo-buvisiga, ota-onasiga va ustozlariga salom yo‘llash, shuningdek, kelin-kuyovga baxt, farovonlik, totuvlik va uzoq umr tilash kabi mazmunlar mujassamlashgan [12]. Bu esa salomnomaning diniy va folkloriy unsurlarni birlashtiruvchi marosimiy janr ekanligini ko‘rsatadi.

Natijalar shuni ko‘rsatdiki, salomnoma ijrosidagi «Hazor alik» an’anasi – kuyov navkarlari va ayollarning otin oyiga jo‘r bo‘lishi – marosimni individual ijrodan jamoaviy ishtirokka o‘tkazadi, bu esa nikoh marosimini butun jamoaga daxldor ijtimoiy hodisaga aylantiradi. Tadqiqot natijalari, shuningdek, otin oyi institutining ayollar diniyligi va diniy-madaniy merosni avloddan-avlodga yetkazishdagi ahamiyatini ko‘rsatdi: otinoyilar orqali diniy bilimlar, duo va salomlar, marosimiy aytimlar, axloqiy qadriyatlar hamda oilaviy hayotga oid an’anaviy tasavvurlar yosh avlodga uzatiladi. Shu jihatdan otin oyi nafaqat marosim ijrochisi, balki mahalliy diniy va madaniy xotiraning tashuvchisi sifatida ham baholanishi mumkin.

Otin oyi institutining tahlili diniy sinkretizm masalasiga yangi qirra qo‘shadi: sinkretizm odatda marosim unsurlarining (islomiy va islomgacha) aralashuvi sifatida ko‘rilsa-da, otin oyi figurasining o‘zi ham shunday sinkretik maqomga ega — u rasmiy islom bilimi va mahalliy marosim an’analarining bir vaqtdagi tashuvchisi sifatida ikki qatlamli diniy tizimning «jonli ko‘prigi» rolini o‘ynaydi. Gender nuqtayi nazaridan otin oyi instituti alohida ahamiyatga ega: u rasmiy, erkaklar tomonidan boshqariladigan diniy ierarxiyadan (imom, mudarris) tashqarida, ayollar jamoasi ichida mustaqil shakllangan, ayollarning o‘ziga xos diniy avtoritet tizimini tashkil etadi. Kandiyoti va Azimova ko‘rsatganidek [7], bu tizim ayollarning diniy hayoti va bir-biri bilan ijtimoiy aloqalarini shakllantiruvchi muhim tarmoq vazifasini bajaradi. Biroq bu maqomni mutlaq avtonom kuch sifatida baholash noto‘g‘ri bo‘lar edi: institut kengroq patriarxal ijtimoiy tuzilma doirasida faoliyat yuritadi va uning avtoriteti ko‘pincha an’anaviy gender rollarini mustahkamlash orqali legitimlashadi.

Xulosa. O‘tkazilgan tadqiqot Buxoro vohasi o‘zbek va tojiklarining nikoh to‘yi marosimlarida otin oyi (oyamullo) instituti diniy, folkloriy, ijtimoiy va ramziy funksiyalarni birlashtiruvchi muhim ijtimoiy-madaniy institut ekanligini ko‘rsatdi. Uning faoliyati orqali nikoh marosimining diniy mazmuni, folkloriy an’analari va mahalliy urf-odatlari bir butun marosimiy tizimga birlashadi.

Birinchidan, otin oyining marosimdagi asosiy vazifasi kelin-kuyovni chimildiqqa olib kirish va bu jarayonni «salomnoma» orqali boshqarishdan iborat bo‘lib, uning faoliyati diniy marosim ijrochiligi bilan cheklanmay, marosim tartibini saqlash va jamoaviy marosimiy muhitni shakllantirish kabi ijtimoiy funksiyalarni ham qamrab oladi. Ikkinchidan, «salomnoma» janri va «Hazor alik» jo‘r bo‘lish an’anasi diniy va folkloriy unsurlarni birlashtiruvchi, individual ijrodan jamoaviy ishtirokka o‘tishni ta’minlovchi marosimiy mexanizm sifatida namoyon bo‘ladi. Uchinchidan, otin oyi instituti ayollar diniyligi va diniy-madaniy merosning avloddan-avlodga uzatilishida muhim vositachi vazifasini bajaradi hamda rasmiy, erkaklar boshqaradigan diniy ierarxiyadan tashqarida shakllangan mustaqil ayollar avtoritet tizimini ifodalaydi, biroq bu avtoritet kengroq patriarxal ijtimoiy tuzilma doirasida va ko‘pincha an’anaviy gender rollarini mustahkamlash orqali legitimlashadi.

To‘rtinchidan, zamonaviy davrda diniy qarashlar, turmush tarzi va marosimlarning soddalashuvi ta’sirida ayrim an’anaviy elementlarning qisqarishi yoki qayta talqin qilinishi kuzatilmoqda; bu jarayon otin oyi institutining mutlaq yo‘qolishiga emas, balki yangi ijtimoiy va diniy sharoitlarga moslashib, funksional jihatdan transformatsiyalanishiga olib kelmoqda. Shunday qilib, oyamullo faoliyatini o‘rganish Buxoro vohasi nikoh marosimlarini, shuningdek, islomiy qadriyatlar, xalqona e’tiqodlar va tarixiy-madaniy an’analarning o‘zaro munosabatini chuqurroq anglash imkonini beradi.

ADABIYOTLAR:

1. Dala ma’lumotlari: Buxoro shahri, Afshormahalla MFY, 2026-yil.

2. Dala ma’lumotlari: Buxoro shahri, Mehtar Anbar MFY, 2026-yil.

3. Сухарева О.А. Ислам в Узбекистане. – Ташкент: Издательство Академии наук Узбекской ССР, 1960. – 86 с.

4. Fathi H. Otines: The Unknown Women Clerics of Central Asian Islam // Central Asian Survey. – 1997. – Vol. 16, No. 1. – P. 27–43.

5. Fathi H. Gender, Islam, and Social Change in Uzbekistan // Central Asian Survey. – 2006. – Vol. 25, No. 3. – P. 303–317.

6. Kleinmichel S. Halpa in Chorezm und Atin Ayi in Ferghana: Zur Geschichte des Lesens in Uzbekistan. – Berlin: Verlag Das Arabische Buch, 2001.

7. Kandiyoti D., Azimova N. The Communal and the Sacred: Women’s Worlds of Ritual in Uzbekistan // The Journal of the Royal Anthropological Institute. – 2004. – Vol. 10, No. 2. – P. 327–349.

8. Kamp M.R. Three Lives of Saodat: Communist, Uzbek, Survivor // The Oral History Review. – 2001. – Vol. 28, No. 2. – P. 21–58.

9. Ashirov A. O‘zbek xalqining qadimiy e’tiqod va marosimlari. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2007. – 272 b.

10. Қурбонова М. Саллабандон маросимининг тарихий-этнологик таҳлили хусусида // Ўзбекистон этнологиясининг долзарб муаммолари. – Т.: Адабиёт учқунлари, 2017. – Б. 263.

11. Бобоев С.С. Устная поэзия на свадебных обрядах таджиков Бухары: автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата филологических наук. – Душанбе, 1997. – 24 с.

12. Dala ma’lumotlari: Buxoro shahri, Sherbudin MFY, 2026-yil.

UO‘K 930.2:908(575.146) “19/20”

BUXORODA TARIXIY O‘LKASHUNOSLIK SOHASIDAGI TADQIQOTLAR TARIXSHUNOSLIGI (XX ASR VA XXI ASR BOSHLARI)

Boltayev A’zam Homidovich,
Buxoro davlat universiteti
Arxeologiya va Buxoro tarixi kafedrasi dotsenti,
tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
azam.boltaev.2015@mail.ru

Annotatsiya. *Mazkur maqolada Buxoroda tarixiy o‘lkashunoslik shakllanish va rivojlanishiga doir tadqiqotlar haqida fikr yuritilgan bo‘lib, mazkur tadqiqotlar tahlili Buxoroda ilmiy jamiyat, o‘lkashunoslik muzeyining tashkil topishi va uning maqsad-vazifalari, o‘lkashunoslik muzeylarining ilmiy faoliyati, maktab bilan hamkorligi, mahalliy kolleksionerlar va o‘lkashunoslarning ilmiy faoliyati bilan bog‘liq masalalar to‘laqonli o‘z aksini topmaganligini ko‘rish mumkin. Arxeolog-o‘lkashunoslarning o‘lka tarixiga doir ilmiy faoliyatlari birmuncha yoritilgan bo‘lishiga qaramay, ularning o‘lka tarixida muhim o‘ringa ega ekanligi va tarixiy o‘lkashunoslikning asosiy sohasi ekanligi ta’kidlanadi. Tarixiy o‘lkashunoslikning uch turga, ya’ni ilmiy – davlat o‘lkashunosligi, jamoat o‘lkashunosligi va maktab o‘lkashunosligiga bo‘linishi hamda bu uch tur o‘zaro aloqador bo‘lib, ular bir-birini to‘ldirishi bu sohaning nechog‘lik zarurligini bildiradi. Tadqiqotlar natijasida olingan xulosalarga asoslanib yana bir turni qo‘shish taklifini kiritmoqdamiz, ya’ni yakka, alohida (individual) o‘lkashunoslikdir. Mazkur to‘rt turning Buxoro tarixiy o‘lkashunoslik yo‘nalishlariga xosligi va shu yo‘nalishlarda tadqiqotlarning olib borilishi bu sohaning rivojlanayotganligidan dalolat. Shularni hisobga olib Buxoroda tarixiy o‘lkashunoslikning shakllanishi va rivojlanishiga oid maxsus ilmiy tadqiqot yaratishga harakat qilindi.*

ИСТОРИОГРАФИЯ КРАЕВЕДЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ В БУХАРЕ (XX ВЕК И НАЧАЛО XXI ВЕКА)

Аннотация. *В данной статье рассматриваются исследования, посвящённые формированию и развитию исторического краеведения в Бухаре. Анализ этих исследований показывает, что вопросы создания научного общества, организации краеведческого музея и его целей и задач, научной деятельности краеведческих музеев, их сотрудничества со школами, а также научной деятельности местных коллекционеров и краеведов не получили полного отражения. Несмотря на то, что научная деятельность археологов-краеведов, связанная с историей региона, освещена в определённой степени, подчёркивается их важная роль в изучении истории края и значение исторического краеведения как одной из основных отраслей. Отмечается, что историческое краеведение делится на три вида: научное (государственное), общественное и школьное краеведение. На основе выводов, полученных в результате исследований, мы предлагаем ввести ещё один тип – индивидуального (личного) краеведа. Наличие этих четырёх типов, характерных для историко-краеведческих направлений Бухары, а также проведение исследований в данных направлениях свидетельствуют о развитии данной области. В связи с этим была предпринята попытка создания специального научного исследования, посвящённого формированию и развитию исторического краеведения в Бухаре.*

HISTORIOGRAPHY OF LOCAL HISTORY STUDIES IN BUKHARA (XX CENTURY AND THE BEGINNING OF THE XXI CENTURY)

Abstract. *This article examines studies devoted to the formation and development of historical local studies (regional studies) in Bukhara. The analysis of these studies shows that issues such as the establishment of a scientific society, the organization of a local history museum and its goals and objectives, the scientific activities of local history museums, their cooperation with schools, as well as the scholarly work of local collectors and regional researchers have not been fully covered. Although the scientific activities of archaeologist-local historians related to the history of the region have been addressed to some extent, their important role in studying the region’s history and the significance of historical local studies as one of the main fields are emphasized. It is noted that historical local studies can be divided into three types: scientific (state), public, and school local studies. Based on the conclusions obtained from the research, we*

propose introducing an additional type – the individual (personal) local historian. The presence of these four types, characteristic of the historical and local history studies of Bukhara, as well as the conduct of research in these areas, indicates the development of this field.Therefore, an attempt has been made to create a specialized scientific study dedicated to the formation and development of historical local studies in Bukhara.

Kirish. O‘lkamizdagi tarixiy, madaniy va me’morchilik yodgorliklari jahon madaniy merosi namunalaridan sanalib, dunyo tarixida o‘zining alohida o‘rniga ega. Shunday muhim, nodir va qimmatli ahamiyatga ega moddiy va ma’naviy yodgorliklarni har tomonlama ilmiy va amaliy jihatdan o‘rganadigan hamda tahlil qiladigan soha “Tarixiy o‘lkashunoslik” deb nomlanadi. O‘lkashunoslikning turlari ko‘p bo‘lib, ular ichiga geografik, iqtisodiy, demografik, ekologik va boshqalar kiradi.

Ma’lumki, tarix fanining tarkibiy qismi bo‘lgan tarixiy o‘lkashunoslikning asosiy vazifasi jamiyat rivoji umumiy qonuniyatlarini o‘rganish asnosida hududiy o‘ziga xoslik va xilma-xillikni aniqlashdan iboratdir.

Tarixiy o‘lkashunoslik ijtimoiy madaniy sohaning ko‘rinishi sifatida esa yana bir qator ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lgan vazifalarni ham bajaradi:

- o‘lkashunoslikning ilmiy-tadqiqotchilik vazifasi tabiiy, tarix va madaniyat sohalarida ilmiy tadqiqotlarni tashkil qilish va amalga oshirishga yo‘naltirilgan;

- hujjatlashtirish va yodgorliklarni asrash vazifasi ularni aniqlash, asrash, muzey va arxiv fondlarini, o‘lka tarixi va madaniyatining turli masalalariga oid ma’lumotlar bankini shakllantirish:

- ma’rifiy-tarbiyaviy vazifasi esa ta’lim va tarbiya sohasida muhim rol o‘ynab, tarixiy ongni shakllantirish, vatanparvarlik hissini tarbiyalash;

- tashkiliy vazifasi esa insonlarni birlashtirish, ularning e’tiborlarini o‘zlari yashab turgan hudud tarixini bilishga qaratish va ijodiy qiziqishlarini rag‘batlantirishdan iborat.

Tarixiy o‘lkashunoslik mahalliy tarixiy tajribaning o‘zlashtirilishi bilan bir paytda, madaniy, ma’naviy va tabiiy merosni o‘rganish, asrashga yo‘naltirilgan muhim faoliyatdir. Tarixiy o‘lkashunoslikning asosiy vazifalari esa uning tashkiliy jihatlari va shaklida, ya’ni o‘lkashunoslik jamiyatlari va muassasalari mavjudligida, ilmiy-tadqiqot faoliyat va amaliy ish yo‘nalishlari rivojida namoyon bo‘ladi. Shu o‘rinda tarixiy o‘lkashunoslikni 3 turga, ya’ni

1) ilmiy – davlat o‘lkashunosligi;

2) jamoat o‘lkashunosligi;

3) maktab o‘lkashunosligiga bo‘linishini qayd qilish mumkin[1].

Tarixiy o‘lkashunoslikning bu uch turi o‘zaro aloqador bo‘lib, ular bir – birini to‘ldiradi.

Shu o‘rinda olib borilgan tadqiqotlar natijasida biz yana bir turni qo‘shish kerakligi taklifini bermoqchimiz bu yakka, alohida (individual) o‘lkashunoslikdir.

Davlat o‘lkashunosligi bilan Respublika tarixiy va madaniy yodgorliklarni muhofaza qilish hamda ulardan foydalanish qo‘mitasi, muzeylar, Respublika Fanlar akademiyasi Tarix, Arxeologik tadqiqotlar instituti va markazi shug‘ullanadi [2].

Jamoat o‘lkashunosligi qishloq, ovul, tuman, shahar va viloyat hududidagi tarixiy obidalarni saqlash va asrash ishlariga boshchilik qilish bilan birga joylarda istiqomat qilayotgan xalqlarning kelib chiqishi, turmush tarzi, urf-odati kabi masalalarni o‘rganadi. Jamoat o‘lkashunosligiga havaskor arxeologlar, kolleksionerlar, o‘lka tarixini o‘rganish bilan shug‘ullanuvchi jamiyat va uyushmalar kiradi.

Maktab o‘lkashunosligi esa tarix, geografiya fanlari o‘qituvchilarining bevosita rahbarligida tashkil qilinadi. Maktab o‘lkashunosligi a’zolari eng faol o‘quvchilar orasidan tanlab olinadi. Ular o‘lka tarixiga doir arxeologik, etnografik, toponimik, numizmatik materiallarni to‘plash bilan shug‘ullanib, maktabda o‘lkashunoslik burchagini tashkil etishda tashabbuskor bo‘ladilar.

Yakka, alohida (individual) o‘lkashunoslik bunda o‘zi tug‘ilib o‘sgan qishlog‘i, shahri va o‘lkasining tarixi, toponimikasi hamda topografiyasini mustaqil o‘rganish, o‘z hisobidan dala tadqiqotlari tashkil qilish, olingan ma’lumotlarni ommaviy axborot vositalari va jurnallarda yoritish tashkil qiladi. Bunday insonlar o‘lka tarixi va yodgorliklariga befarq bo‘lmay vatanpavarlik nuqtai nazaridan o‘z o‘lkasini o‘rganadi.

Tarixiy o‘lkashunoslik muammosini o‘rganish tarix fanida shakllangan insonlarning ijtimoiy muhit bilan o‘zaro aloqadorligi, xalq hayotining ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, madaniy va ma’naviy sohalaridagi o‘zgarishlar haqidagi tasavvurlarni kengaytirish imkonini beradi. Shuni ta’kidlash joizki, tarixiy o‘lkashunoslik ijtimoiy gumanitar ta’limning muhim qismi bo‘lib, o‘lka tarixiga oid bilimlarni shakllantiradi. Tarixiy o‘lkashunoslik jamiyat taqdirida uning tarixiy xotirasini, ajdodlar merosiga hurmat tuyg‘ularini shakllantirishda beqiyos o‘rin tutadi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Tarixiy o‘lkashunoslik tarixiga nazar tashlasak bu atama uzoq o‘tmishga borib taqaladi. Manbalarda qayd qilishinicha, o‘lkani o‘rganish ishlari bizning o‘lkamizda X-XII

asrda boshlangan bunga misol sifatida Abu Ja'far Muhammad Narshaxiyning "Buxoro tarixi" asarini, Mahmud Qoshg'ariyning "Devoni lug'oti turk" asarini, Abu Rayhon Beruniyning "Osor-ul boqiya" asarini, XVI asrda yaratilgan Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma" va Hofiz Tanish Buxoriyning "Abdullanoma" asarlarini tarixiy o'lkashunoslik sohasiga oid deb ta'kidlash mumkin. O'sha davrda tarixiy o'lkashunoslik sohasi hali taraqqiy etmagan va bu atama hali muomalaga bo'lmagan. Shundan kelib chiqadigan bo'lsak, bu asarlarni tarixiy o'lkashunoslik va o'lka tarixini targ'ib qiluvchi manbalar sifatida e'tirof etish mumkin.

O'lkamiz tarixi va o'lkashunoslik sohasidagi ishlar XIX asr va XX asr boshlarida ham davom etgan buni shu davrda yozilgan asarlarda ko'rish mumkin. Masalan, Ahmad Donishning "Navodir-ul vaqoe", "Risolai muxtasare az tarixi saltanati xonadoni mang'itiya" asari, Muhammad Ali Baljuvoniyning "Tarixi nofeiy" asari, Abdurauf Fitratning "Hind sayyohi" qissasi, Mirza Salimbekning "Kashkuli Salimiy" asari, Sadriddin Ayniyning "Buxoro mang'it amirligining tarixi" va boshqa asarlarida o'lka tarixi hamda Buxoroning ijtimoiy-siyosiy hayoti ifodalangan. Shuningdek, shu davrda nashr qilingan gazetalar "Buxoro ahbori", "Ozod Buxoro", "Turkiston", "Oyina", "Najot" va boshqa ro'znomalarda o'lkadagi tarixiy yodgorliklari haqida maqolalar nashr qilingan

XX asrning 20-yillarida nashr qilingan "Maorif va o'qituvchi" jurnalida Buxoro tarixiy yodgorliklari, eski binolari, shahar topografiyasi kabi masalalarga oid Muso Saidjonov, Sadriddin Ayniy maqolalari va Sh. Rahimiyning o'lkashunoslik darslari haqidagi maqolalari nashr qilinadi[3]. Shuningdek, bu davrda Buxoroda muzey tashkil qilinadi va osori-atiqalar jamlana boshlandi hamda bu soha o'lkashunoslik yoki tarixiy o'lkashunoslik deya atala boshlandi.

Buxoroda tarixiy o'lkashunoslik holati, shakllanishi, rivoji va uning turli jihatlari qariyb bir asr davomida yaratilgan katta hajmdagi tadqiqotlar – maqolalar, risolalar va monografiyalarda o'z aksini topdi. Adabiyotlar obzorida bunday xronologik doiralarning belgilanishi O'zbekistonning mustaqillikka erishuvi bilan ijtimoiy-siyosiy, g'oyaviy, shart-sharoitlarning tadqiqotlar mazmuniga ta'siri va metodologik paradigmalarning o'zgarishi bilan izohlanadi.

Tarixiy o'lkashunoslikning turli yo'nalishlariga oid ilmiy tadqiqotlar, adabiyotlarning vujudga kelishi bevosita bu sohaning shakllanishi va rivojlanishi jarayonida, uning amaliy natijasi sifatida kechdi. Buxoroda 1920-1930-yillari o'lka xalqlari tarixi, madaniyati va etnografiyasiga oid tarixiy bilimlarning to'plana borishi turli ilmiy jamiyatlar faoliyatini o'rganilishi[1], muammolar doirasining belgilanishi bilan tavsiflanadi.

Buxoroning tarixiy topografiyasi[4] masalasi, tarixiy obidalar holati va ajdodlarga yetkazishda amalga oshirilishi lozim bo'lgan ishlar, o'lkashunoslikdagi ahamiyati bevosita bu sohaga aloqador bo'lgan shaxslar va tashkilotchilar qalamiga mansub bo'lgan maqolalarda[5] mujassamlashdi. Shuningdek moddiy madaniyat yodgorliklarini saqlash ishini tashkil etilishida Buxkomstarisning tajribasi V.A.Shishkinning[6] maqolasida tahlil qilinadi. Buxoro vohasining arxeologik o'rganilishini o'lkashunoslik rivojida tutgan o'rni bu tadqiqotchining amaliy faoliyati natijasi sifatida yana bir qator maqolalarida[7] o'z aksini topdi.

Buxoroda o'lkashunoslik ishining tashkil etilishida katta o'rin tutgan Buxoro muzeyi faoliyatiga oid P.E.Kornilovning maqolalari bu soha tarixini o'rganishda alohida ahamiyatga ega[8]. Bu muallifning Buxoro hunarmandchiligi tarixiga doir bir qator maqolalari [9] mavzuni yoritishda ma'lum xilma xillikni ta'minlaydi.

Ikkinchi jahon urushi davrida Buxoroni tarixiy o'rganish ancha susayganini kuzatishimiz mumkin. Urush sharoiti bilan bog'liq bo'lgan moddiy qiyinchiliklar ushbu mavzuga oid tadqiqotlar keskin kamayganligida ko'rinadi.

Bu masalaga e'tibor urushdan keyin yana ortdi va buni o'lkashunos olim T.F. Gelax faoliyati misolida ko'ramiz. 1940-yillarning 2-yarmida T.F. Gelaxning "Krasnaya Buxara" va "Buxoro haqiqati" gazetasi sahifalarida Buxorodagi tarixiy obidalar holati va ularga sovet davlatining munosabati haqidagi turkum maqolalari[10] e'lon qilindi.

1940-yillar oxirida O'rta Osiyo tarixiy yodgorliklari haqidagi umumlashma asar[11] nashr etildi va unda Buxoro obidalariga alohida e'tibor qaratildi. G.A.Pugachenkova va L.I. Rempel risolasi[12] hajmining kichikligiga qaramay ma'lumotlarning tizimlashtirilgani va Buxoro tarixiga oid ilk maxsus tadqiqot ekanligi bilan diqqatga sazovordir.

1950-yillarning 2-yarmidan o'lka tarixiga oid ilmiy tadqiqotlar jonlanganligining natijalarini 1960-yillarga kelib qator maqolalar, risola va monografik asarlar shaklida nashr qilinganligida ko'rish mumkin.

Bunga misol qilib, Buxoroda madaniy qurilishning amalga oshirilishi tarixiga bag'ishlangan maxsus dissertatsion tadqiqotda tarixiy o'lkashunoslikka doir masalalar ham o'rganildi[13]. Buxoro arxitektura yodgorliklari haqidagi jiddiy tadqiqotlar vujudga keldi[14]. Buxoro shahri tarixiy topografiyasini o'rganishga qiziqish ortdi[15]. Shuningdek, o'lka tarixiga oid bir qator asarlarning yaratilishi bunga dalildir.

[1] Bu yerda gap 1921-yilda tuzilgan "Tarixi anjuman" jamiyati haqida ketyapti.

Tadqiqot metodologiyasi. Buxoroda tarixiy o‘lkashunoslik sohasi rivojida muhim o‘rin tutgan muzeylar faoliyati[16] va muzeyshunoslik yo‘nalishidagi asarlarning[17] yaratilishi o‘rganilayotgan soha muammolarini yoritishda o‘z hissani qo‘shdi.

O‘zbekistonda tarixiy o‘lkashunoslik rivojiga katta hissa qo‘shgan arxeolog, numizmat va kolleksionerlar faoliyatining tadqiqotlar doirasidan joy olishi soha rivojidan dalolat beradi[18]. Bu yo‘nalishda B.V.Luninning ishlari alohida diqqatga sazovordir[19]. Buxoro tarixiy o‘lkashunosligining o‘rganilishida tarixchi olim, davlat arbobi M.Saidjonov faoliyati, uning nomi oqlanganidan so‘ng tadqiqotchilar izlanishlari mavzusi bo‘ldi[20].

1970-yillarda Buxoroning yoshini aniqlash munosabati bilan arxeologik qazuv ishlari yangilanib, uning natijasi o‘laroq bir qator maqolalar e’lon qilindi[21].

Buxoro tarixini o‘rganishda O.A.Suxaryeva ilmiy faoliyati alohida e’tiborga sazovordir. Uning asarlari Buxoro xonligi shaharlari, undagi maishiy hayot, hunarmandchilik, etnografiyasi, san’at tarixini yoritishda salmoqli hissa qo‘shgan tadqiqotlardandir[22].

Buxoro tarixining sotsialistik davriga doir tadqiqotda[23] tarixiy o‘lkashunoslikka maxsus e’tibor qaratilgan bo‘lmasa-da undagi ma’lumotlar sohani o‘rganishda ahamiyat kasb etadi.

1960-1980-yillarning xususiyati shundaki, Buxoro tarixiga doir jiddiy monografik tadqiqotlar vujudga kelib, ularda o‘lkashunoslikning turli jihatlari qamrab olindi.

Ayni paytda shuni ta’kidlash joizki, sovet tarix fanida O‘zbekistonda o‘lkashunoslik tarixini yaxlit tarzda yorituvchi tadqiqot yaratilmagan edi. 1974-yilda B. Jabborovning nomzodlik dissertatsiyasi [24] bu masalaga doir maxsus tadqiqot ekanligini ta’kidlagan holda, uning xronologik doirasi 1918-1932-yillarni qamrab olib, keyingi jarayon haqida ma’lumot beruvchi boshqa ishlar mavjud emas. Bu bo‘shliqni ma’lum ma’noda tarixiy o‘lkashunoslik rivoji haqida umumiy tushunchalarni beruvchi R. Nabiyevning oliy o‘quv yurtlari uchun mo‘ljallangan darsligi [25] o‘ldirdi.

Sovet tarix fanida Buxoro tarixi, arxeologiyasi, yodgorliklari, toponimikasiga oid turli mazmundagi ilmiy, ilmiy-ommabop asarlar yaratilganiga qaramay, uning o‘lkashunosligi haqida yaxlit tasavvur hosil qiluvchi maxsus tadqiqot amalga oshirilmadi. Bu davr faniga xos bo‘lgan g‘oyaviy ko‘rsatmalar ham ushbu mavzudagi tadqiqotlar mazmunida aks etdi.

O‘zbekiston mustaqillikka erishgach jamiyat hayotining barcha jabhalarida bo‘lganidek tarix fani va tarixiy tadqiqotlar mazmunini ham tubdan o‘zgartirdi. Yangi tarixiy sharoitda tarixchilar hamjamiyati oldiga tadqiqotlar metodologik asosini yangilash, o‘zbek xalqining haqqoniy tarixini yaratish kabi muhim vazifalar qo‘yildi [26]. Tarix fani nazariy-metodologik muammolari [27], sohalari rivojiga doir tadqiqotlarda tarixiy o‘lkashunoslik masalalariga ham e’tibor qaratildi [28]. Fanning holati, uning tarkibiy qismi bo‘lgan tarixiy o‘lkashunoslik tarixini tahlil qilish orqali, uning zamonaviy bosqichdagi vazifalariga doir mulohazalar taqdim qilindi [29]. Tarixiy o‘lkashunoslik rivojida etnografik tadqiqotlarning ahamiyati va o‘rni ko‘rsatildi[30].

Mustaqillik yillarida jahon sivilizatsiyasi tarixida alohida o‘rin tutgan shaharlar tarixini o‘rganish ustuvor mavzulardan biriga aylandi. Qadimiy shaharlar yubileylarini nishonlash va bu bilan bog‘liq bo‘lgan xalqaro ilmiy anjumanlarning o‘tkazilishi ilmiy tadqiqotlar rivojida o‘ziga xos rag‘batlantiruvchi omil bo‘ldi. Dunyo ilmiy jamoatchiligi e’tiborini tortdi.

1997-yilda Buxoroning 2500 yillik yubileyi nishonlanishi ilmiy tadqiqotlarni faollashtirib, yangi natijalarga erishildi. Olimlar Buxoro tarixining turli jihatlarini o‘rganishga yo‘naltirilgan tadqiqotlarni amalga oshirdilar [31]. Bunday faoliyat samarasi natijasida keng ilmiy jamoatchilikka Buxoroning jahon sivilizatsiyasi tizimida tutgan o‘rni, qadimiy tarixiga bag‘ishlangan ilmiy, ilmiy-ommabop mazmundagi ishlar taqdim etildi [32].

Mustaqillik yillarida muzeylar faoliyati, ularning aholi tarixiy ongini shakllantirishdagi ma’rifiy vazifalari, zamonaviy rivojlanishi muammolarini hal qilishda amalga oshirilishi lozim bo‘lgan masalalar tarixchilar izlanishlarida muhim o‘rin oldi. O‘lkashunoslik muzeylarining tarixiy o‘lkashunoslikda ma’rifiy yo‘nalishdagi markaz sifatidagi roliga alohida e’tibor qaratildi [33].

Buxoro muzeylari faoliyatiga doir tadqiqotlar bevosita o‘lkashunoslik sohasining holati haqidagi ma’lumotlarni mujassamlashtirib, mavzu tarixshunosligini boyitishga xizmat qildi [34]. Turli sohalar tarixi muzeylari, uy-muzeylari haqidagi maqolalarda mualliflar [35] bu muassasalar ekspozitsiyalari haqida batafsil bayon qildilar.

Yana bir qator maqolalar va risola[36] muzey ekspozitsiyalarining mavzuviy mazmuni tahliliga bag‘ishlanib, ularda Buxoro o‘lkashunosligi masalalari ham o‘z aksini topdi.

Buxoro arxeologik tadqiqotlar obyekti sifatida doimo olimlar, arxeologlar diqqat e’tiborida bo‘lib kelgan. Bu hududida olib borilgan qazuv ishlarining natijalari bir qator tadqiqotlarda mujassamlashdi. Albatta, bu o‘rinda Y.G. Nekrasovaning [37] ushbu hududda olib borgan ishlari Buxoroning arxeologik

o‘rganilishida alohida o‘rin tutdi. F.H. Qosimov qalamiga mansub bir qator maqolalar [38] Buxoroni arxeologik o‘rganishda, izlanishlarni tashkil etishda darg‘alik qilgan akademik Y.G‘ulomov xizmatlarini yoritishga bag‘ishlandi. Shuningdek Buxoro arxitektura yodgorliklarini o‘rganish ham muhim mavzular qatoridan joy oldi [39]. Qo‘lga kiritilgan natijalar Buxoro tarixiy o‘lkashunosligi tarixini yoritishda salmoqli hissa bo‘lganligini ta’kidlash joizdir.

Mustaqillik yillarida sovet qatag‘on siyosati qurboni bo‘lgan milliy ziyolilar nomining oqlanishi ular ilmiy merosiga bo‘lgan e’tiborni kuchaytirib, faoliyati ahamiyatini ko‘rsatish imkonini berdi. Buxoro tarixini o‘rganishda va uni avlodlarga yetkazishda juda katta xizmat qilgan tarixchi, o‘lkashunos va davlat arbobi M. Saidjonov shaxsi tarix yo‘nalishi tadqiqotlari mavzusi bo‘ldi [40].

Yana bir qator maqolalar va risolada [41] o‘lkashunos olimlarning ilmiy merosi va Buxoroda olib borgan faoliyati bilan bog‘liq masalalar tahlil qilindi. Bu albatta avlodlar tomonidan ularning o‘lkani o‘rganishdagi xizmatlari e’tirofi hisoblanadi.

Buxoro o‘lkashunosligida shu yurt ziyolilari qalamiga mansub ishlar, noyob asarlar to‘plangan kutubxonalarining o‘rni va roli tarixchilar tomonidan o‘rganildi [42]. Tarixiy manbalarni to‘plash, o‘rganish, asrash o‘lka tarixini yoritishdagi ahamiyati kabi masalalar bir qator ishlarda aks etdi[43]. Buxoro amiri Muzaffarning o‘g‘illarini tarix sohasidagi faoliyati ilgari o‘rganilmagan mavzu bo‘lib, tarixchilar bu mavzuni yoritishga qo‘l urdilar [44].

Bir guruh olimlar tomonidan yaratilgan, Buxoroning tarixiy o‘lkashunosligida viloyat va tumanlar tarixiga doir yaratilgan qisqacha ma’lumotnoma turkumi keng kitobxonlar auditoriyasi uchun zarur bo‘lgan tadqiqotligi bilan e’tirofga sazovordir [45].

Shuni alohida ta’kidlash joizki, tarixiy o‘lkashunoslik manbalaridan foydalanish orqali o‘quvchilarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash masalasiga pedagog olimlar maxsus murojaat qildilar [46].

Olingan natijalar va ularning tahlili. Mustaqillik yillarida tarixiy o‘lkashunoslik masalalarining turli jihatlarini yoritishda, unga doir bilimlarni ommalashtirishda davriy nashrlar muhim o‘rin tutdi. Yangi tashkil etilgan “Moziydan sado”, “O‘zbekiston tarixi”, “Buxoro mavjlari” jurnallari sahifalarida tarixchi olimlar tomonidan bu mavzuga doir maqolalar muntazam ravishda chop etildi.

Bu davrning yana bir xususiyati mintaqa tarixini o‘rganishning dolzarblashuvi bo‘ldi. Akademik Ya. G‘ulomov nomidagi “O‘zbek xalqi va uning davlatchiligi” Respublika ilmiy seminarining mavzulari va muntazam ravishda viloyatlarda o‘tkazilishi tarixchilar e’tiborini bevosita o‘lkashunoslik muammolariga tortdi [47]. Buxoro tarixi masalalari(qadimdan to hozirgancha) ilmiy anjumanlari va “Xorazm o‘qishlari”, “Samarqand o‘qishlari”, “Qo‘qon o‘qishlari”ni tashkil etilishi bu hududlar jahon sivilizasiyasi tizimidagi o‘rnini yoritish, arxeologiyasi, etnografiyasi, toponimikasi, ijtimoiy tarixi masalalarini o‘rganishni rag‘batlantirdi. Bu ilmiy anjumanlar tarix fani dolzarb muammolari doirasini aniqlash, tadqiqotlar yo‘nalishlarini belgilashda muhim vazifalarni bajarib kelmoqda.

Katta tarixiy davr mobaynida olib borilgan tadqiqotlar tahlili o‘lkashunoslikning qator jihatlari turli darajada o‘rganilgani, o‘lkashunos, tarixchi, arxeologlar izlanishlari va hamkorliklari natijasida bu soha rivojida ma’lum muvaffaqiyatlar qo‘lga kiritilganini namoyon qildi.

Ta’kidlash joizki, hozirga qadar fundamental fan bilan hududlardagi o‘lkashunoslik harakatining o‘zaro aloqasini yorituvchi, o‘lkashunoslikdagi evolyusion jarayonlar tahliliga bag‘ishlangan yaxlit tadqiqot amalga oshirilgan emas. O‘zbekiston jamiyati hayotida madaniy va ma’naviy an’analar vorisiyligi mavjud ilmiy tajribaga murojaat qilishni yanada chuqurroq taqozo qilib, tarix fani zamonaviy bosqichida hududlar tarixi moddiy, madaniy va ma’naviy qadriyatlar yaxlit majmui sifatida o‘rganilishi o‘lkashunoslik tadqiqotlarining asosiy yo‘nalishlaridan biriga aylanishi lozim.

Tarixiy o‘lkashunoslik fan sifatida yana bir shunday muhim xususiyatga egaki, uni vujudga kelishida va o‘zlashtirishda tadqiqotchi mutaxassislar bilan bir paytda keng omma ishtirok etadi, u mazmun mohiyati bilan ommalashgan soha. Tarixiy o‘lkashunoslik bilan shug‘ullanish jarayonida o‘z yurtiga muhabbat, faxr va g‘urur hissi vujudga kelishi bilan bir paytning o‘zida, odamlarda yashab turgan joyi haqidagi bilimlarga ega bo‘lish imkoni paydo bo‘ladi. Ma’lum ma’noda ularning ishtiroki orqali muzey va arxiv fondlari ham yangi materiallar bilan boyitib boriladi. So‘nggi yillarda mintaqaviy tarixni o‘rganishga e’tiborning kuchaygani munosabati bilan, o‘lkashunoslik tadqiqotlarining ham ahamiyati oshib borayotganligini ta’kidlash joizdir.

Tarixiy o‘lkashunoslikni o‘rganish zarurati uning madaniyat va fanning ajralmas qismi ekanligi bilan belgilanadi. O‘lkashunoslik tadqiqotlari natijalaridan tarixiy mavzulardagi fundamental asarlarda foydalanilgan. O‘lkashunoslik muhim ijtimoiy hodisa bo‘lib uning tarixini o‘rganish bu hodisaning mohiyatini anglash, rivojlantirish, turli ilmiy yo‘nalishlarni ishlab chiqish, muzeylar, maktab va oliy ta’lim muassasalari ta’lim tarbiya ishlari yangi tashkiliy shakllarini yaratishda, jamiyat tarixiy ongi va xotirasini shakllantirishda katta ahamiyatga ega.

Xulosa qilib aytganda, tarixiy o‘lkashunoslik sohasi bizlarda azaldan bo‘lgan, o‘lka tarixi, yodgorliklari, joy nomlari, joylashuv topografiya masalalari qayd qilingan manbalarda o‘z aksini topgan. U davrda bu atama tarixiy o‘lkashunoslik deb aytilmagan. Bu atama XX ming yillik 20-yillaridan keyin o‘lkada muzey sohasi, osori-atiqalar jamlaydigan va o‘rganadigan jamiyatlarning paydo bo‘lishi, arxeologik tadqiqotlarning paydo bo‘lishi bilan hamohang kirib keldi. Shuningdek, Buxoroda ham o‘lka tarixini yozish uni o‘rganish ishlari azaldan bo‘lgan ammo bu ishlar tarixiy o‘lkashunoslik atamasi bilan atalmagan va bu atama o‘tgan asrning 20-yillaridan keyin muomalaga kiritilgan. Bir asr davomida Buxoroda tarixiy o‘lkashunoslik sohasiga oid tadqiqotlar jamlangan.

ADABIYOTLAR:

1. *Набиев Р. Тарихий ўлкашунослик. – Тошкент: Ўқитувчи, 1979. – 156 б;*
2. *Набиев Р. Тарихий ўлкашунослик (Ўлкани ўрганишнинг асосий манбалари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996. – Б. 8.*
3. *Раҳимий Ш. Этнография коллекцияси тўплаш ҳақида // Маориф ва ўқитувчи. 1925. №3.75-б.*
4. *Умняков И.И. К вопросу об исторической топографии средневековой Бухары //Сборник Туркестанского Восточного института в честь проф. Э.А. Шмидта. – Ташкент, 1923. – С.148-157.*
5. *Саиджонов М. Бухоро шаҳри ва эски бинолари // معارف وه اوقوتغوچی (Маориф ва ўқитувчи журнали). 1-қисм. – Тошкент, 1927. - № 3-4. – Б. 30-35; Шу муаллиф. Бухоро шаҳри ва эски бинолари // معارف وه اوقوتغوچی (Маориф ва ўқитувчи журнали). 2-қисм. – Тошкент, 1927. № 9-10. – Б. 52-56; Умняков И.И. Архитектурные памятники Средней Азии. Исследование. Ремонт. Реставрация. 1920-1928 гг. – Ташкент, 1929. – 40 с.;*
6. *Шишкин В.А. Архитектурные памятники Бухары. – Ташкент: Изд-во комитета наук УзССР, 1936. – 100 с.; Ғуломов Я.Ғ. Тарихий обидалар (Самарқанд ва Бухоронинг тарихий меъморчилик обидалари) //Социалистик фан ва турмуш. 1939. №12. – Б.23-25; Шу муаллиф. Ўзбекистонда қадимий обидаларни ўрганиш //Социалистик фан ва турмуш. 1939. №1. – Б. 20-22.*
7. *Шишкин В.А. Из опыта работы Бухкомстариса по охране памятников материальной культуры (1923-1933)//Проблемы истории докапиталистических обществ. – ГАИМК, 1934. – С. 22-45.*
8. *Шишкин В.А. Археологические работы 1937 г. в западной части Бухарского оазиса. – Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1940. – 50 с.; Шу муаллиф. Археологическое изучение Бухарского оазиса /Научная сессия Академии наук УзССР. – Ташкент: Издательство Академии наук, 1947. – С. 401-414.*
9. *Корнилов П.Е. Государственный Бухарский музей // Советский музей. – М., 1931. №4. – С. 92-96; Шу муаллиф. Из новых работ государственного Бухарского музея //Советский музей. – М., 1932. №4. – С. 94; Шу муаллиф. Большой краеведческий музей в Бухаре //Красная Бухара. – Бухара, 1941, 20 март.*
10. *Корнилов П.Е. Изучение искусства Средней Азии. – Бухара, 1932. – 10 с.; Шу муаллиф. Шу муаллиф. Бытовое искусство Средней Азии. – Бухара, 1932. –27 с.; Шу муаллиф. Чеканное производство Бухары. –Бухара, 1932. – 37 с.;*
11. *Гелах Т.Ф. Разрушаются стены Арка //Красная Бухара. 1945, 7 февраль. №22; Шу муаллиф. Медресе Улугбек //Красная Бухара. 1945, 29 июль. №144; Шу муаллиф. Мечеть и медресе Гаукушан //Красная Бухара. 1945, 9 сентябрь. №174; Шу муаллиф. Чашма-Айюб //Красная Бухара. 1945, 17 июня. №116; Шу муаллиф. Сайфиддин Бохарзи памятник XIII века //Красная Бухара. 1945, 27 июня. №123; Шу муаллиф. Баян-Кули-хан //Красная Бухара. 1945, 27 июль. №130; Шу муаллиф. Мири Араб //Красная Бухара. 1945, 15 август. №157; Шу муаллиф. Бухоронинг минори //Бухоро ҳақиқати. 1945, 19 август. №155.*
12. *Засыпкин Б.Н. Архитектура Средней Азии. – М.: Изд. Академии архитектуры СССР, 1948. – 160 с.*
13. *Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. Бухара. – М.: Изд. Академии архитектуры СССР. 1949. – 66 с.*
14. *Рахмонов Н.М. Культурное строительство в Бухаре в 1925-1932 годах. Дисс. ... канд. ист. наук. – Ташкент, 1961. – 285 с.*
15. *Булатов М.С. Построение архитектурной формы мавзолея Саманидов// Искусство зодчих Узбекистана. – Ташкент: Издательство Академии наук Узбекской ССР, 1962. – С. 45-74; Шу муаллиф. Мавзолей Саманидов – жемчужина архитектуры Средней Азии. – Ташкент: Изд.*

литературы и искусства имени Г. Гуляма, 1976. – 128 с.; Шишкин В.А. Варахша. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1963. – 250 с.; Пугаченкова Г.А. Тим ва тоқлар. Бухоронинг архитектура ёдгорликлари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1965. – 8 б.; Андреев М.С., Чехович О.Д. Арк Бухары. – Душанбе: Дониш. 1972. – 164 с.

16. Ремпель Л.И. Из истории градостроительства на Востоке (материалы по планировке старой Бухары) //Искусство зодчих Узбекистана. – Ташкент: Изд. Академии наук Узбекской ССР, 1962. – С. 211-266; Муҳаммаджанов А.Р. "Наводир" муаллифининг нодир харитаси //Фан ва турмуш. 1964. № 8. – Б. 14-16; Шу муаллиф. Историко-топографический план Бухары Ахмада Дониша //Общественные науки в Узбекистане. 1965. № 5. – С. 31-42; Муҳаммаджанов А.Р., Беленицкий А.М., Бентович И.Б., Большаков О.Г. Средневековый город Средней Азии. – Ленинград: Наука, 1973. – С. 232-256; Мирзаахмедов Дж. К изучению исторической топографии Бухары района мавзолея Саманидов //История материальной культуры Узбекистана. Вып. 19. – Ташкент: Наука, 1984. – С. 221-237.

17. Йўлдошев Н. Бухоро музейи //Фан ва турмуш. 1959. №12. – Б. 32; Курбанов Г.Н. Бухарскому краеведческому музею-60 лет //Общественные науки в Узбекистане. 1983. № 1. – С.64-65; Нуруллаев А. Музей истории колхоза //Из истории культурного наследия Бухары. Вып. 1. – Ташкент: Наука, 1989. – С.128-130; Альмеев Р. Из истории Бухарского государственного архитектурно-художественного музей-заповедника //Из истории культурного наследия Бухары. Вып. 1. – Ташкент: Наука, 1989. – С. 3-7; Пўлатова М. Новые материалы к истории БНСР (Из материалов фондов Бухарского государственного архитектурно-художественного музей-заповедника) //Из истории культурного наследия Бухары. – Вып. 1. – Ташкент: Наука, 1989. – С.119-127; Тўраев Х.Три частных коллекции документов, поступившие в Бухарский музей //Тезисы докладов и сообщений Всесоюзной конференции "Бартольдовские чтения-1990". – М.: Наука, 1990. – С.77-78;

18. Жабборов Б. Ўлкашунослик музейи //Совет мактаби. 1970. № 7. – Б.53-54; Садыкова Н.С. Музейное дело в Узбекистане. – Ташкент: Фан. 1975. – С.173; Шу муаллиф. Маданий ёдгорликлар хазинаси. – Тошкент: Фан, 1981. – 270 б.;

19. Чабров Г. Узбеки-археологи дореволюционного Туркестана//Звезда Востока. 1957. №1. – С.144-146.

20. Лунин Б.В. Узбекский археолог-любитель и собиратель древностей Акрам-Палван Аскаров//Известия АН УзССР. Серия общественных наук, Ташкент, 1960. № 6. – С. 66-76; Шу муаллиф. Иван Иванович Умняков как учёный-востоковед и общественный деятель//История материальной культуры Узбекистана. Вып. 3. – Ташкент: Наука, 1962. – С. 158-167; Шу муаллиф. Самарканский любитель старины и собиратель древностей Мирза Бухари //Общественные науки в Узбекистане. 1963. №6. – С. 32-40; Шу муаллиф. О нумизматической коллекции узбекского собирателя древностей Акрама Аскарова (по архивным данным) //История материальной культуры Узбекистана. Вып. 5. – Ташкент: Наука, 1964. – С. 233-246; Шу муаллиф. Самаркандский любитель древностей и каллиграф Абу Са'ид Махзум // История материальной культуры Узбекистана. Вып.7. – Ташкент: Наука, 1966. – С. 176-184; Шу муаллиф. История Узбекистана в источниках, в сообщениях путешественников и ученых (20-80-е гг.. XIX в.). – Ташкент: Фан, 1990. – 188 с.

21. Абдураимов М. М. Саиджоновнинг илмий мероси //Шарқ юлдузи. 1972. № 9. – Б.130-139; Шу муаллиф. Ёш бўлса ҳам бош бўлган эди //Фан ва турмуш. 1974. №4. – Б. 32-33.

22. Ғуломов Я.Ғ. Некоторые итоги археологических работ в Узбекистане в 1967-1978 гг. // История материальной культуры Узбекистана. Вып. 9. – Ташкент: Наука, 1972. – С. 3-10; Мухамеджанов А., Мирзаахмедов Дж. Адылов Ш. Керамика нижних слоев Бухары //История материальной культуры Узбекистана. Вып. 17. – Ташкент: Наука, 1982. – С. 81-96; Мухамеджанов А.Р. Стратиграфический раскоп на цитадели Бухары //История материальной культуры Узбекистана. Вып.18. – Ташкент: Наука, 1983. – С. 60-64.

23. Сухарева О.А. К истории городов Бухарского ханства (историко-этнографические очерки). – Ташкент: Издательство Академии наук Узбекской ССР, 1958. – 150 с.; Шу муаллиф. Позднефеодальный город Бухара XIX – начало XX вв. – Ташкент: 1962. – 195 с.; Шу муаллиф. Бухара XIX-начало XX в. (Позднефеодальный город и его население) – Москва: Наука, 1966. – 329 с.; Шу муаллиф. Очерки по истории среднеазиатских городов// История и культура народов Средней Азии. – Москва: Наука, 1976. – С.132-148.; Шу муаллиф. Квартальная община позднефеодального города Бухары (в связи с историей кварталов). – Москва: Наука, 1976. – 363 с.

24. Авалов М.М. История социалистической Бухары (1946-1975 гг.). Дис. ... канд. ист. наук. – Ташкент, 1981. – 210 с.

25. Джаббаров Б. Возникновение и развитие исторического краеведения в советском Узбекистане (1918-1932 гг.) Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Ташкент, 1974. – 20 с.

26. Набиев Р. Тарихий ўлкашунослик . – Тошкент: Ўқитувчи, 1979. – 156 б.

27. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 27 июлдаги "Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тарих институти фаолиятини такомиллаштириш тўгрисида"ги қарори. https://www.lex.uz

28. Алимова Д. История как история, история как наука. Т. I. Ташкент: Узбекистан, 2008. 277 с.; Шу муаллиф. Концепты истории Узбекистана: теория и гипотезы. Т.III. Ташкент, 2018. 640 с.

29. Горшенина С.М. Становление и развитие системы изучения истории искусств Средней Азии а Узбекистане конец XIX века первая половина XX века (историографические аспекты): Дис. ... канд. ист. наук. – Ташкент, 1996. –198 с.; Дониёров А. Этнографические исследования в Узбекистане в XX веке: основные этапы, проблемы, перспективы развития. Ташкент: Янги аср авлоди, 2005. 331 с.

30. Лунин Б.В. Ўзбекистонда ўлкашунослик тарихи //Ижтимоий фикр. Инсон ҳуқуқлари. 2000. - №1-2 (9-10). –Б.116-122.

31. Джаббаров И. Этнография и историческое краеведение в Узбекистане//Общественные науки в Узбекистане. 1995. №5-6-7-8. С. 156-163.

32. Муҳаммаджонов А. Қадимги Бухоро. –Тошкент: Фан, 1991. – 56 б.; Шу муаллиф. Бухара – город двадцати пяти веков //Общественные науки в Узбекистане. 1997. - № 9-10-11. – С. 3-9.; Бухоро шарқ дурдонаси. (Муаллифлар жамоаси А.Муҳаммаджонов, Э.Ртвеладзе, Б.Кочнев ва б.) – Тошкент: Шарқ, 1997. – 232 б.; Қосимов Ф.Ҳ. Бухоро ва Шарқ цивилизацияси//Инсониятнинг илмий ва маданий мероси – учинчи минг йилликка. Бухоро ва Хива шаҳарларининг 2500 йиллигига бағишланган халқаро симпозиум материаллари тезислари. –Тошкент: Ўзбекистон, 1997. – Б. 30-32.

33. Қосимов Ф.Ҳ. Шу муаллиф. Бухоро – жаҳон тамаддуни ўчоғи //БухДУ Илмий ахборотлари. 2004. №4. – Б. 54-59; Қосимов Ф., Рашидов У. Фохира – мўъжиза шаҳар //Мозийдан садо.2005. –№ 2 (26). – Б. 10-13; Альмеев Р. Дунё ардоғидаги шаҳар //Мозийдан садо. 2002. – № 1 (13). – Б. 8-11; Рашидов У. Бухоро Халқ Республикаси (1920-1924 йиллар). – Бухоро: Бухоро, 2003. –97 б.; Ражабов Қ., Иноятов С. Бухоро тарихи. –Тошкент: Tafakkur, 2016. – 460 б.; Жуманазаров А. Бухоро таълим тизими тарихи. –Тошкент: Akademnashr, 2017. – 592 б.; Мирзақулов Б. Бухоро тарих зарварақларида. 1-китоб. –Тошкент: Lesson press, 2016. – 285 б.; Шу муаллиф. Бухоро тарих зарварақларида. 2-китоб. – Бухоро: Дурдона, 2018. – 210 б.

34. Содиқова Н. Ўрта Осиё музейларини шакллантириш //Мозийдан садо. 1999. – №1-2 (1). – Б.16-23; Ҳабибуллаев Н. Ўзбек музейларининг истиқболи //Мозийдан садо. 1999. – № 1-2. – Б. 12-13; Жабборов И., Раҳимова Д. Замонавий музейшуносликнинг долзарб муаммолари //Мозийдан садо. – 2003. – №1 (17). – Б.10-12; Исмоилова Ж. Музей – тарих кўзгуси //Мозийдан садо. 2003. – № 2 (18). – Б. 17-78; Левтеева Л. Юбилейные выставки в музее истории Узбекистана //Мозийдан садо. 2006. – №2 (30). – С. 34-37; Исмоилова Ж., Левтеева Л. Музейлар ўзгаришлар йўлида //Мозийдан садо. 2007. – №4(36). – Б. 36-37; Альмеев Р. Музей ва маркетинг //Мозийдан садо. 2006. – № 4 (32). – Б. 12-14; Шу муаллиф. Музеи Узбекистана и социально-культурные перспективы их развития. – Ташкент: Издательско-полиграфический творческий дом имени Г. Гуляма, 2007. – 224 с.; Шу муаллиф. Музеи Узбекистана и социально-культурные перспективы их развития (1991-2000): Автореф. дис. ... док. ист. наук. – Ташкент, 2012. – 200 с.; Шу муаллиф. Музей жамғармаларини оптималлаштириш, сақлаш ва кўргазмалаштириш //Мозийдан садо. 2008. – № 2 (38). – Б. 2-3; Курязова Д.Т. Музей иши тарихи ва назарияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 2007. –160 б.; Курязова Д.Т. Ўзбекистон музейлари ва уларнинг мустақиллик давридаги фаолияти (Тарих ва ўлкашунослик музейлари мисолида): Тарих фан. ном. дисс. ... автореф. – Тошкент, 2009. – 30 б.; Исмоилова Ж. Музей педагогикаси: тажриба ва изланишлар //Мозийдан садо. 2014. – №1 (61). – Б.10-12; Мирвалиева Ш. Виртуал музейлар яратишнинг жаҳон тажрибаси ва Ўзбекистонда уларнинг ривожланиш истиқболлари. Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. ... автореф. Тошкент, 2019. б.

35. Альмеев Р. Некоторые вопросы музеефикации памятников древней Бухары //Из истории культурного наследия Бухары. - Вып. 2. – Бухара: Бухоро, 1994. – С. 21-37; Шу муаллиф. Бухарский музей-заповедник как фактор культурного и экономического развития региона. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Москва, 1994. – 17 с.; Ниязова М.И. Из истории деятельности Бухарского музея (1925-1927 гг.) //Из истории культурного наследия Бухары. – Вып. 2. – Бухара: Бухоро, 1994. – С. 38-47; Арслонова Ф. Бухарский музей-заповедник и новые информационные технологии //Из истории культурного наследия Бухары. – Вып. 9. – Бухара: Бухоро, 2004. – 18-20-бетлар; Алиев Р. Бухарский

музей-заповедник и музейная аудитория //Из истории культурного наследия Бухары. – Вып. 9. – Бухара: Бухоро, 2004. – Б. 20-24.

36. Хабибулина М. Музей "История водоснабжения Бухары" //Из истории культурного наследия Бухары. – Вып. 2. – Бухара: Бухоро, 1994. – Б. 54-61; Жумаев Қ. Ситораи Моҳи Хоса халқ амалий санъати музейи //Мозийдан садо. 2003. – №1(17). – Б. 26-28; Тўраев Ҳ. Тасаввуф тарихи музейи //Мозийдан садо. 2005. – № 4 (28). – Б. 8-11; Пўлатова М. Некоторые сведения из истории дома музея Ф. Ходжаева //Из истории культурного наследия Бухары. – Вып. 9. – Бухара: Бухоро, 2004. – Б. 13-17.

37. Альмеев Р. История Бухары и Бухарского оазиса в археологических коллекциях Бухарского музея-заповедника //Из истории культурного наследия Бухары. – Вып. 8. – Бухара: Бухоро, 2002. – С. 103-113; Шу муаллиф. Бухорои Шарифнинг заргарлик санъати //Мозийдан садо. 2002. – № 3 (15). – Б. 6-9; Шу муаллиф. Пойкент етти шамдони //Мозийдан садо. 2010. – № 2-3 (46-47). – Б. 22-23; Қурбонов Ғ. Қадимги Бухоро буюмларида замон жилоси //Мозийдан садо. 2007. – №1 (34). – Б. 22-24; Бухоро музейларидаги қадимги қўлёзма дурдоналар /Нашрга тайёрловчи А.Аҳмедов. – Бухоро: Дурдона, 2017. – 100 б.

38. Некрасова Е.Г. Нижние культурные слои Бухары //Общественные науки в Узбекистане. – Ташкент, 1998. № 4-5. – С.43-51; Шу муаллиф. О нескольких старых планах Бухары //Из истории культурного наследия Бухары. –Вып. 10. – : Бухоро, 2006. – С.17-27; Шу муаллиф. Некрополь Турки Джанди в Бухаре (материалы по исторической, топографии, архитектуре и археологии) //Из истории культурного наследия Бухары. – Вып. 11. – Бухара: Бухоро, 2008. – С. 38-53; Шу муаллиф. Бухара(1) //Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь. – Вып. 5. – М.: Восточная литература, 2012. – С.42-50; Шу муаллиф. Бухара (2) //Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь. –Вып. 5. – М.: Восточная литература, 2012. – С. 50-56;

39. Қосимов Ф.Ҳ. Из истории археологического изучения Бухары //O'zbekiston tarixi. 2003. №3. - С. 50-58; Шу муаллиф. Академик Яҳё Ғуломов ва Бухоро қадимшунослиги //Ўзбекистон тарихи ва археология фанининг долзарб муаммолари. Республика илмий конференцияси материаллари. – Самарқанд, 2003. – Б. 30-31; Шу муаллиф. Ўзбек қадимшунослигининг даргаси //БухДУ Илмий ахборотлари. 2006. №1. – Б. 6-9.

40. Альмеев Р.В. Бухара-город-музей. –Ташкент: Фан, 1999. –128 с.; Жумаев Қ. Шайхул-олам ёдгорлиги //Мозийдан садо. 2002. – №3 (15). – Б. 20-23; Шу муаллиф. Ситораи Моҳи Хоса. – Тошкент: Фан, 2005. – 36 б.; Шу муаллиф. Қоракўл ёдгорликлари //Мозийдан садо. 2009. – № 4 (44). – Б.10-11 ; Левтеева Л. Бухородаги Сайфиддин Боҳарзий хонақоҳи //Мозийдан садо. 2004. – № 3 (23). – Б. 38-40; Некрасова Е.Г. Шу муаллиф. Кош мадраса (1) и Кош мадраса (2) //Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь. – Вып. 5. – М.: Восточная литература, 2012. – С.79-84; Шу муаллиф. Мавзолей Саманидов //Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь. – Вып. 5. – М.: Восточная литература, 2012. – С.87-89; Шу муаллиф. Магак-и' аттари //Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь. –Вып. 5. – М.: Восточная литература, 2012. – С.89-93; Қиличев Р. Кўҳна Бухоро чорбоғлари //Бухоро мавжлари – 2014. №4. – Б. 52-53; Мирзаахмедов Ж. Кампир девор-қадимги Бухоронинг қудратли мудофаа воҳа истеҳкоми//Древнее наследие Бухары (Сборник научных и научно-познавательных статей) – Бухоро: Дурдона, 2016. – Б. 99-104.

41. Эргашев Б.Х., Ходжаев Л.Н. По страницам архивов (Об архиве М.Ю.Саиджанова) //Общественные науки в Узбекистане. 1993. – №11-12. – С. 47-49; Саламова Ф. Архив Мусы Саиджанова: открытия и находка //Бухарские известия. 1993, 23 апрель; Тўраев Ҳ. Мусо Сайиджоновнинг нодир икки асари //Бухоронома. – 2002 йил, 14 август; Шу муаллиф. Мусо Саиджонов //Мозийдан садо. 2014. – №1. – Б. 44-45; Казаков Б. Библиотека ученого (К 100-летию М.Саиджанова) //Бухарские известия. 1994, 9 февраль; Горшенина С.М. Муса Саиджанов-историк, археолог, искусствовед //Общественные науки в Узбекистане. 1995. №5-9. – С. 26-29; Муинов А. Мусо Саиджонов ҳаёти ва ижоди. – Бухоро: Бухоро, 2009. – 23 б.; Муҳамедова С. Мусо Саиджонов ва унинг илмий фаолияти тарихшунослиги //Бухоро мавжлари. – Бухоро, 2009. №2. - Б. 38-39; Шу муаллиф. Мусо Саиджонов //Тарихнинг номаълум саҳифалари (масъул муҳаррирлар: Б.Ҳасанов, Н.Каримов) 3-китоб. – Тошкент: Ўзбекистон, 2012. – Б. 205-213; Шу муаллиф. Мусо Саиджоновнинг Бухоро халқ совет республикасида иқтисодиёт соҳасидаги фаолияти //O'zbekiston tarixi. 2014. – №4. – Б. 82-89; Каримов Н. Семья Саиджановых: расцвет и истребление. //Свидетели репрессий тоталитарного режима в Бухаре: архитектура и люди. Путеводитель (рук. проекта Б.Хасанов). – Ташкент: Fan va texnologiya, 2015. С.43-48; Шу муаллиф. Мусо Саиджонов //Ижтимоий фикр.

Инсон ҳуқуқлари. 2000. - №1-2(9-10). – Б.73-75. Муҳаммедова С. Мусо Саиджоновнинг ижтимоий-сиёсий ва илмий фаолияти. Автореф. дис. Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (RhD). – Тошкент, 2023. – 55 б.

42. Ставицкий Б.Я. Сергей Николаевич Юренев. – Бухара: Бухарский музей, 1996. – 28 с.; Шу муаллиф. Новый штрих к биографии Сергея Николаевича Юренева //Из истории культурного наследия Бухары. – Вып. 9. – Бухара: Бухоро, 2004. – С.141-146; Муродова Д.Ш. Тарас Фёдорович Гелахнинг ҳаёти ва илмий мероси. БухДУ илмий ахборотномаси. 2013. №1. – Б. 98-99; Курбанов Ф. П.Е.Корнилов: годы работы в Бухарском Государственном музее //Актуальные вопросы развития искусствоведения в России, странах СНГ и тюркского мира. – Казань, 2017. – С. 108-111; Холназарова Л. Маҳаллий ўлкашуносларнинг илмий меросида тарихий топография ва меъморий обидалар тарихи. – Бухоро: Бухоро, 2019. –72 б.

43. Тўраев Ҳ. Шу муаллиф. Шарифжон Махдум Садр Зиё //Бухоро мавжлари журнали. 2005. – №1. – Б. 32; Шу муаллиф. Шарифжон Махдум Садр-и Зиё ва унинг илмий мероси //Имом ал-Бухорий сабоқлари. 2008. – №1. – Б.33-34; Вохидов Ш., Чориев З. Садри Зия и его библиотека. –Тошкент: Янги аср авлоди, 2007. – 251 с.; Охунжонов Э. Садри Зиё кутубхонаси //Kutubxona.uz. –Тошкент, 2014. №4 (24).– Б. 29-32; Раззоқов А., Раҳимов К. Мирзо Салимбек қолдирган мерос //Мозийдан садо. 2006. –№ 1 (29). – Б. 42-45; Холназарова Л.С. XIX – XX аср бошларида Бухоро амирлигида китобат ва кутубхоначилик тарихи.: Тарих фан. номзоди дис. ... – Тошкент, 1996. – 126 б.; Шу муаллиф. Бухородаги шахсий кутубхоналар //Мозийдан садо. 2006. – № 1 (29). – Б. 46-48.

44. Остонова Г. Бухородаги қўлёзмалар бозори //Имом ал-Бухорий сабоқлари. 2004. – №3. – Б. 204-206; Шу муаллиф. Аждодлар меросини ўрганиб (тарихий меросимиз тадқиқотчиси) //Имом ал-Бухорий сабоқлари. 2005. – № I. – Б. 53-54; Рахмонов К. "Бухоро ахбори" ва "Озод Бухоро" газеталари–Бухоро Халқ Совет Республикаси тарихини ўрганиш манбаси: Тарих фан. номзоди дис. ... – Тошкент, 2009. – 180 б.

45. Даминова З. Бухоронинг сўнгги тарихчиси //Мозийдан садо. 2003. №2 (18). – Б. 42-43; Масалиева О. Амир Музаффарнинг тарихнавис ўғиллари //Мозийдан садо. 2004. – №4 (24). – Б. 30-31; Зоҳидова С.А. XIX аср охири - XX аср бошларида Бухорода шаҳар маданияти тараққиёти (Носируддин ибн амир Музаффарнинг "Туҳфат уз-зоирийн" асари маълумотлари асосида): Тарих фан. номзоди дис. ... – Тошкент, 2009. – 160 б.; Вохидов Ш.Х. Жизнь, посвященная вечности. О цареевиче Мухаммад Сиддик Хашмате, сыне эмира Музаффар (1864-1932): жизнь и научное наследие //Молодой учёный. – М., 2015. –№15. – С.494-501.

46. Ражабов Қ. Бухоро вилояти тарихи. Қисқача маълумотнома. – Тошкент: Tafakkur, 2015. – 156 б.; Ражабов Қ., Ҳайитов Ш., Содиқов Ф. Бухоро тумани тарихи. Қисқача маълумотнома. – Тошкент: Tafakkur, 2015. – 52 б.; Ражабов Қ., Раҳмонов К. Вобкент тумани тарихи. Қисқача маълумотнома. – Тошкент: Tafakkur, 2015. – 76 б.; Ражабов Қ., Жамолова Д. Когон тумани тарихи. Қисқача маълумотнома. – Тошкент: Tafakkur, 2015. – 48 б.; Ражабов Қ., Қандов Б. Пешкў тумани тарихи. Қисқача маълумотнома. – Тошкент: Tafakkur, 2015. – 48 б.; Ражабов Қ., Муҳамаджонова Л. Ромитан тумани тарихи. Қисқача маълумотнома. –Тошкент: Tafakkur, 2015. – 64 б.; Ражабов Қ., Бобомуродов К. Шофиркон тумани тарихи. Қисқача маълумотнома. –Тошкент: Tafakkur, 2015. – 128 б.; Ражабов Қ., Рашидов У., Рашидов О. Ғиждувон тумани тарихи. Қисқача маълумотнома. – Тошкент: Tafakkur, 2015. – 80 б.;

47. Раҳимов Ж. Ўқувчиларни ватанпарварлик руҳида тарбиялашда тарихий ўлкашунослик манбаларидан фойдаланишнинг педагогик асослари: Педагогика фан. номзоди дис. ... – Тошкент, 2011. – 151 б.

48. Академик Яҳё Ғуломов номидаги Ўзбек халқи ва унинг давлатчилиги тарихи Республика илмий семинари йиғилишлари//Ўзбекистон республикаси Фанлар академияси Тарих институти нашрлари. Тошкент: Адабиёт учқунлари, 2016. Б. 279-287.

UO‘K 316.346.32-053.6(575.1):316.3

O‘ZBEKISTONDA YOSHLAR MILLIY O‘ZLIGINI SHAKLLANTIRISH JARAYONLARI: TARIXIY TARAQQIYOT VA ZAMONAVIY TRANSFORMATSIYALAR

Qayumova Gulhayyo Axtamovna,
Buxoro shahar 8-umumiy ta’lim maktabi Tarbiya fani o‘qituvchisi

Annotatsiya. *Mazkur maqolada O‘zbekistonda yoshlar milliy o‘zligini shakllantirish jarayonlarining tarixiy taraqqiyoti va zamonaviy transformatsiyalari qiyosiy-tarixiy hamda tizimli yondashuv asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda milliy o‘zlik tushunchasining mazmuni, uning tarixiy xotira, ona tiliga munosabat, milliy qadriyatlar, diniy-ma’naviy meros, vatanparvarlik, fuqarolik mas’uliyati va ijtimoiy faollik bilan o‘zaro aloqasi ochib beriladi. O‘zbekistonda yoshlar milliy o‘zligining shakllanish jarayoni shartli ravishda an’anaviy jamiyat davri, jadidchilik va milliy uyg‘onish bosqichi, sovet modernizatsiyasi sharoiti, mustaqillikning dastlabki yillari hamda yangi bosqichdagi institutsional va raqamli transformatsiyalar davrlariga ajratib o‘rganiladi. Ayniqsa, 2016-yildan keyingi davrda yoshlar siyosatining yangi mazmun kasb etishi, yoshlarning milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat, milliy o‘zlikni anglash, vatanparvarlik va mamlakat taraqqiyotiga daxldorlik ruhida tarbiyalanishiga qaratilgan institutsional mexanizmlar tahlil qilinadi. Tadqiqot natijasida milliy o‘zlikni shakllantirish bir martalik ma’naviy-ma’rifiy tadbir emas, balki tarixiy xotira, ta’lim, oila, mahalla, madaniyat, ommaviy axborot vositalari, raqamli makon va fuqarolik ishtirokining uzviy o‘zaro ta’sirida davom etadigan dinamik jarayon ekani asoslanadi.*

Kalit so‘zlar: *yoshlar, milliy o‘zlik, milliy identitet, tarixiy xotira, milliy qadriyatlar, vatanparvarlik, jadidchilik, yoshlar siyosati, ma’naviy meros, raqamli transformatsiya, fuqarolik identiteti.*

ПРОЦЕССЫ ФОРМИРОВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ МОЛОДЁЖИ В УЗБЕКИСТАНЕ: ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ И СОВРЕМЕННЫЕ ТРАНСФОРМАЦИИ

Аннотация. *В статье на основе сравнительно-исторического и системного подходов анализируются процессы формирования национальной идентичности молодёжи Узбекистана в исторической динамике и условиях современных трансформаций. Раскрывается содержание понятия национальной идентичности, а также его взаимосвязь с исторической памятью, родным языком, национальными ценностями, духовным наследием, патриотизмом, гражданской ответственностью и социальной активностью молодёжи. Процесс формирования национальной идентичности условно рассматривается по нескольким историческим этапам: традиционное общество, джадидизм и национальное возрождение, советская модернизация, первые годы независимости и современный этап институциональных и цифровых трансформаций. Особое внимание уделяется изменениям в молодёжной политике после 2016 года, усилению механизмов воспитания молодёжи в духе уважения к национальным и общечеловеческим ценностям, осознания национальной идентичности, патриотизма и ответственности за будущее страны. Обосновывается положение о том, что формирование национальной идентичности молодёжи представляет собой не разовую воспитательную кампанию, а динамический и непрерывный процесс, формирующийся во взаимодействии исторической памяти, образования, семьи, махалли, культуры, средств массовой информации, цифровой среды и гражданского участия.*

Ключевые слова: *молодёжь, национальная идентичность, национальное самосознание, историческая память, национальные ценности, патриотизм, джадидизм, молодёжная политика, духовное наследие, цифровая трансформация, гражданская идентичность.*

PROCESSES OF YOUTH NATIONAL IDENTITY FORMATION IN UZBEKISTAN: HISTORICAL DEVELOPMENT AND MODERN TRANSFORMATIONS

Abstract. *This article analyzes the historical development and contemporary transformations of youth national identity formation in Uzbekistan through comparative-historical and systemic approaches. It examines the concept of national identity and its relationship with historical memory, the native language, national values, spiritual heritage, patriotism, civic responsibility, and social participation. The formation of youth national identity is conditionally divided into several historical stages: the traditional society, Jadidism and national awakening, Soviet modernization, the early years of independence, and the*

contemporary period characterized by institutional and digital transformations. Particular attention is paid to changes in youth policy after 2016 and to institutional mechanisms aimed at developing respect for national and universal values, national self-awareness, patriotism, and a sense of responsibility for the country's future. The study argues that national identity formation should not be regarded as a one-time educational campaign. Rather, it is a dynamic and continuous process shaped by the interaction of historical memory, education, family, mahalla, culture, mass media, the digital environment, and civic participation. The article proposes several methodological and practical approaches to strengthening the historical and cultural components of youth identity in contemporary Uzbekistan.

Keywords: *youth, national identity, national self-awareness, historical memory, national values, patriotism, Jadidism, youth policy, spiritual heritage, digital transformation, civic identity.*

Kirish. XX – XXI asrlar chegarasida jamiyat taraqqiyotining muhim mezonlaridan biri inson, ayniqsa yosh avlodning o‘zligini anglashi, tarixiy ildizlarini bilishi, milliy va fuqarolik mansubligini idrok etishi hamda zamonaviy ijtimoiy jarayonlarda faol ishtirok eta olish qobiliyati bilan belgilanmoqda. Globallashuv, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi, transmilliy madaniy oqimlarning kuchayishi va raqamli ijtimoiy makonning kengayishi sharoitida milliy o‘zlik masalasi faqat tarix yoki ma’naviyat muammosi bo‘lib qolmay, balki jamiyatning ijtimoiy barqarorligi, avlodlar davomiyligi, fuqarolik birdamligi va davlatning uzoq muddatli taraqqiyot strategiyasi bilan bevosita bog‘liq masalaga aylanmoqda.

O‘zbekiston jamiyati uchun mazkur masalaning dolzarbligi, avvalo, mamlakatning boy tarixiy-madaniy merosi, ko‘p asrlik davlatchilik tajribasi, milliy til va madaniyatning o‘ziga xosligi hamda aholining salmoqli qismini yoshlar tashkil etishi bilan belgilanadi. Yosh avlodning milliy o‘zligini anglash darajasi uning o‘z tarixiga munosabati, ajdodlar merosini qabul qilishi, ona tilining ijtimoiy va madaniy ahamiyatini anglashi, milliy urf-odatlarni zamonaviy hayot bilan uyg‘unlashtira olishi, Vatan taraqqiyotiga daxldorlik hissi va fuqarolik pozitsiyasida namoyon bo‘ladi. Shu nuqtayi nazardan, milliy o‘zlikni shakllantirishni faqat ma’naviy-tarbiyaviy faoliyat doirasida izohlash yetarli emas. Mazkur jarayon tarixiy tajriba, siyosiy institutlar, ta’lim tizimi, oila, mahalla, madaniyat, ommaviy kommunikatsiya va yoshlarning shaxsiy ijtimoiy tajribasi bilan chambarchas bog‘liq murakkab hodisadir.

O‘zbekiston tarixida yoshlar milliy o‘zligining shakllanish jarayoni uzoq tarixiy ildizlarga ega. An’anaviy jamiyat sharoitida shaxsning o‘zligini anglash, avvalo, oila, mahalla, diniy-ma’rifiy muhit, kasb-hunar, urug‘-aymoq, hudud va mahalliy jamoaga mansublik orqali shakllangan. Bunda avloddan avlodga o‘tib kelgan urf-odatlar, marosimlar, axloqiy me’yorlar, xalq og‘zaki ijodi, diniy bilimlar va tarixiy xotira muhim ijtimoiy mexanizm vazifasini bajargan. Demak, milliy o‘zlikning dastlabki shakllari zamonaviy “identitet” tushunchasi bilan aynan bir xil bo‘lmagan bo‘lsa-da, keyinchalik milliy ong va milliy o‘zlikning shakllanishi uchun muhim ijtimoiy-madaniy zamin yaratgan.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston hududida yuz bergan ijtimoiy-siyosiy va ma’rifiy jarayonlar milliy o‘zlikning mazmunida yangi bosqichni vujudga keltirdi. Jadidchilik harakati vakillari ta’limni yangilash, ona tilidagi matbuotni rivojlantirish, zamonaviy bilimlarni egallash, tarixiy xotirani tiklash va jamiyatni ma’rifat asosida taraqqiy ettirish masalalarini ilgari surdilar. Shu ma’noda jadidchilikni nafaqat ma’rifiy yoki siyosiy harakat, balki milliy o‘zlikni zamonaviy mazmun bilan boyitgan tarixiy hodisa sifatida ham baholash mumkin. Jadidlar faoliyatida “millat”, “Vatan”, “ilm”, “taraqqiyot”, “ma’rifat” va “mas’uliyat” tushunchalarining o‘zaro bog‘liqligi yosh avlodni tarbiyalash masalasiga alohida ahamiyat berilganini ko‘rsatadi.

XX asrning sovet davrida esa milliy o‘zlik shakllanishi murakkab va ziddiyatli sharoitda kechdi. Bir tomondan, savodxonlik, ommaviy ta’lim, ilm-fan va madaniy institutlarning rivojlanishi yosh avlodning ijtimoiy imkoniyatlarini kengaytirdi. Ikkinchi tomondan, siyosiy-mafkuraviy tizim milliy tarix, diniy meros va milliy qadriyatlarning talqinini qat’iy nazorat qildi. Natijada yoshlarning tarixiy xotirasi va milliy o‘zligini anglash jarayonida uzilishlar ham yuzaga keldi. Shuning uchun mustaqillikdan keyingi davrni milliy o‘zlikni qayta anglash va tarixiy xotirani tiklash jarayonining yangi bosqichi sifatida baholash mumkin.

1991-yilda davlat mustaqilligining qo‘lga kiritilishi O‘zbekistonda milliy o‘zlik masalasini yangi siyosiy-huquqiy va ijtimoiy-madaniy sharoitga olib chiqdi. Milliy davlatlilik, davlat tili, tarixiy shaxslar va ajdodlar merosiga yangicha munosabat, milliy bayram va ramzlarning tiklanishi, ta’lim tizimida O‘zbekiston tarixining mavqeyi, ma’naviy-ma’rifiy ishlarning kengayishi yosh avlodning o‘zligini anglash jarayoniga bevosita ta’sir ko‘rsatdi. Shu bilan birga, mustaqillikning dastlabki davrida milliy o‘zlikni shakllantirish ko‘pincha ma’naviy-ma’rifiy va tarbiyaviy tadbirlar orqali amalga oshirilgan bo‘lsa, keyingi bosqichlarda bu jarayonning institutsional mexanizmlari tobora kengaydi.

Ayniqsa, 2016-yildan keyingi davrda O‘zbekistonda yoshlar masalasiga davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida qarash kuchaydi. 2017-yil 5-iyuldagi PF-5106-son Farmonda yoshlarni milliy

va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat ruhida tarbiyalash, ularning ongida milliy o‘zlikni anglash, Vatanga muhabbat va uning taqdiriga daxldorlik hissini rivojlantirish alohida vazifa sifatida belgilangan. Mazkur hujjat yoshlar siyosatini faqat ijtimoiy himoya yoki bandlik masalalari bilan cheklamasdan, yoshlarning ma’naviy, intellektual va fuqarolik pozitsiyasini shakllantirish bilan bog‘lagani bilan ahamiyatlidir.

Keyingi davrda yoshlar bilan ishlash tizimi yanada institutsionallashdi. Xususan, 2022-yil 19-yanvardagi PQ-92-son Qaror bilan mahallalarda yoshlar bilan ishlash tizimini tubdan takomillashtirish, har bir mahallada yoshlar yetakchisi faoliyatini yo‘lga qo‘yish va yoshlar muammolarini manzilli o‘rganish mexanizmlarini rivojlantirish belgilandi.

Bugungi kunda yoshlar milliy o‘zligini shakllantirish masalasiga raqamli transformatsiya nuqtayi nazaridan ham yondashish zarur. Chunki zamonaviy yoshlarning tarix, madaniyat, til, din, siyosat va ijtimoiy qadriyatlar haqidagi tasavvurlari faqat oila, maktab yoki oliy ta’lim muassasasida emas, balki ijtimoiy tarmoqlar, videoplatformalar, bloglar, podkastlar, elektron kutubxonalar va boshqa raqamli manbalar orqali ham shakllanmoqda. Shu sababli milliy o‘zlikning zamonaviy modeli “an’anani saqlash” bilan birga “raqamli makonda milliy mazmunni yaratish” vazifasini ham o‘z ichiga olishi lozim.

Mavzuning ilmiy muammosi shundaki, yoshlar milliy o‘zligini shakllantirish ko‘pincha alohida davrlar yoki ayrim ma’naviy-ma’rifiy tadbirlar doirasida tadqiq etiladi. Natijada an’anaviy jamiyatdan jadidchilik davriga, sovet davridan mustaqillik davriga, undan esa zamonaviy raqamli jamiyatga o‘tish jarayonida milliy o‘zlik mazmunining qanday o‘zgargani, qaysi omillar uzluksizlikni ta’minlagani va qaysi omillar transformatsiyaga sabab bo‘lgani yetarlicha tizimli tarzda ochib berilmaydi. Ayniqsa, “milliy o‘zlik”, “milliy ong”, “milliy o‘z-o‘zini anglash”, “fuqarolik identiteti” va “vatanparvarlik” tushunchalarining o‘zaro munosabatini tarixiy jarayonlar bilan bog‘lab tadqiq etish muhim ilmiy vazifalardan biridir.

Shunday qilib, O‘zbekistonda yoshlar milliy o‘zligini shakllantirish tarixini o‘rganish faqat o‘tmishdagi qadriyatlarni qayd etish emas, balki milliy merosning zamonaviy avlod tomonidan qanday qabul qilinayotgani, qayta talqin qilinayotgani va yangi ijtimoiy sharoitlarda qanday mazmun kasb etayotganini aniqlash imkonini beradi. Mazkur jarayonni tarixiy taraqqiyot va zamonaviy transformatsiyalar birligida tadqiq etish milliy identitetning kelajakdagi rivojlanish tendensiyalarini prognoz qilish uchun ham metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Yoshlar milliy o‘zligini shakllantirish masalasi tarix, falsafa, siyosatshunoslik, sotsiologiya, pedagogika va madaniyatshunoslik fanlari kesishmasida o‘rganiladigan kompleks muammodir. Mavzuga oid manbalarni shartli ravishda bir necha guruhga ajratish mumkin.

Birinchi guruhni milliy uyg‘onish va jadidchilik davri manbalari tashkil etadi. Mahmudxo‘ja Behbudiy, Abdurauf Fitrat, Abdulla Avloniy, Munavvarqori Abdurashidxonov kabi ma’rifatparvarlarning asarlarida ta’lim, millat, Vatan, axloq, yosh avlod tarbiyasi va ma’rifat masalalari markaziy o‘rin egallaydi. Ularning qarashlari yoshlar milliy o‘zligining tarixiy ildizlarini aniqlashda muhim nazariy-manbaviy asos bo‘la oladi.

Ikkinchi guruh sovet davri tarixiga oid tadqiqotlardan iborat bo‘lib, ularda ta’lim, madaniyat, mafkura, milliy siyosat va ijtimoiy modernizatsiya jarayonlari yoritilgan. Mazkur manbalarni tahlil qilishda sovet davridagi rasmiy mafkuraviy yondashuv bilan tarixiy voqelik o‘rtasidagi tafovutni hisobga olish zarur.

Uchinchi guruhni mustaqillik davrida qabul qilingan normativ-huquqiy hujjatlar tashkil etadi. Ayniqsa, yoshlarga oid davlat siyosatining huquqiy asoslari, yoshlarning huquq va manfaatlarini himoya qilish, ularni milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat ruhida tarbiyalashga qaratilgan hujjatlar tadqiqot uchun asosiy birlamchi manba vazifasini bajaradi. 2017-yildagi PF-5106-son Farmon yoshlar siyosatida milliy o‘zlikni anglash, Vatanga muhabbat va tarixiy-madaniy qadriyatlarga hurmat masalalarini aniq davlat siyosati vazifalari bilan bog‘lagan.

Shu bilan birga, mavjud adabiyotlarda milliy o‘zlikning tarixiy evolyutsiyasi bilan bugungi raqamli transformatsiyalarni bir butun jarayon sifatida tahlil qilishga ehtiyoj mavjud. Mazkur maqolaning asosiy ilmiy yo‘nalishi aynan shu bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda tarixiylik, xolislik, tizimlilik, qiyosiy-tarixiy tahlil, retrospektiv tahlil, manbashunoslik, kontent-tahlil va institutsional yondashuv metodlaridan foydalanildi.

Tarixiylik metodi yoshlar milliy o‘zligini shakllantirish jarayonini muayyan davrning ijtimoiy-siyosiy sharoiti bilan bog‘liq holda o‘rganish imkonini berdi.

Qiyosiy-tarixiy metod an’anaviy jamiyat, jadidchilik, sovet davri, mustaqillik va zamonaviy davrda milliy o‘zlikni shakllantirish mexanizmlaridagi o‘xshash va farqli jihatlarni aniqlash uchun qo‘llanildi.

Institutsional yondashuv oila, mahalla, ta’lim muassasalari, davlat organlari, yoshlar tashkilotlari va madaniy institutlarning yoshlar identitetini shakllantirishdagi rolini tahlil qilishga xizmat qildi.

Kontent-tahlil normativ-huquqiy hujjatlar, davlat dasturlari va yoshlar siyosatiga oid rasmiy hujjatlarda “milliy o‘zlik”, “vatanparvarlik”, “qadriyat”, “tarixiy xotira”, “fuqarolik mas’uliyati” kabi tushunchalarning qo‘llanish dinamikasini aniqlash uchun ishlatildi.

Retrospektiv metod zamonaviy yoshlar siyosatining shakllanishiga ta’sir ko‘rsatgan tarixiy omillarni orqaga qarab tahlil qilish imkonini berdi.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Tadqiqot natijalari O‘zbekistonda yoshlar milliy o‘zligini shakllantirish jarayonini beshta yirik tarixiy bosqichga ajratish mumkinligini ko‘rsatadi:

1.An’anaviy jamiyat bosqichi – milliy o‘zlikning oila, mahalla, din, urf-odat, til va mahalliy jamoa orqali tabiiy ravishda shakllanish davri.

2.Jadidchilik va milliy uyg‘onish bosqichi – milliy o‘zlikning ma’rifat, zamonaviy ta’lim, matbuot, milliy taraqqiyot va siyosiy ong bilan bog‘lanishi.

3.Sovet modernizatsiyasi bosqichi – ta’lim va ijtimoiy modernizatsiya bilan birga milliy tarix va qadriyatlarning mafkuraviy qayta talqin qilinishi.

4.Mustaqillikning dastlabki bosqichi – milliy tarix, til, davlatlilik, madaniy meros va milliy qadriyatlarning qayta tiklanishi.

5.Zamonaviy transformatsiya bosqichi – yoshlar siyosatining institutsionallashuvi, mahalla tizimining kuchayishi, raqamli makonning kengayishi va milliy o‘zlikning global axborot oqimlari bilan o‘zaro ta’siri.

Mazkur bosqichlarning eng muhim umumiy jihati shundaki, milliy o‘zlikning asosiy mazmuni – tarixiy xotira, til, madaniyat, Vatanga mansublik va avlodlar davomiyligi – saqlanib qolgan bo‘lsa-da, uni shakllantiruvchi institutlar va kommunikatsiya vositalari o‘zgarib borgan.

Ayniqsa, zamonaviy bosqichda yoshlarning milliy o‘zligini shakllantirishning yangi modeli yuzaga kelmoqda. Bu modelda yosh shaxs faqat tarbiya obyekti emas, balki milliy identitetning faol subyekti sifatida namoyon bo‘ladi. Yoshlarning tarix, madaniyat va milliy qadriyatlar haqidagi kontentni yaratishi, ijtimoiy tarmoqlarda tarqatishi, volontyorlik va jamoatchilik faoliyatida ishtirok etishi milliy o‘zlikning interaktiv xususiyatini kuchaytirmoqda.

2022-yildan boshlab mahalla darajasida yoshlar yetakchilari faoliyatining yo‘lga qo‘yilishi esa yoshlar siyosatining “manzilli” xususiyatini kuchaytirdi. Bunda yoshlarning muammolarini aniqlash bilan birga ularning qiziqishlari, iste’dodi, ijtimoiy faolligi va tashabbuslarini qo‘llab-quvvatlash imkoniyati ham kengaydi

Shu asosda milliy o‘zlikni shakllantirishning zamonaviy modelini quyidagi o‘zaro bog‘liq komponentlar asosida ko‘rish mumkin:

tarixiy xotira → milliy qadriyat → shaxsiy identitet → fuqarolik mas’uliyati → ijtimoiy faollik → milliy taraqqiyotga daxldorlik.

Mazkur zanjirda tarixiy xotira boshlang‘ich nuqta bo‘lsa, fuqarolik mas’uliyati va ijtimoiy faollik milliy o‘zlikning amaliy namoyon bo‘lish shaklidir.

Xulosa va tavsiyalar. Shunday qilib, O‘zbekistonda yoshlar milliy o‘zligini shakllantirish jarayoni ko‘p asrlik tarixiy ildizlarga ega bo‘lib, uning mazmuni jamiyatning siyosiy, ijtimoiy va madaniy taraqqiyoti bilan birgalikda o‘zgarib kelgan. An’anaviy jamiyatda milliy o‘zlik asosan oila, mahalla, din, urf-odat va og‘zaki tarix orqali tabiiy ravishda shakllangan bo‘lsa, jadidchilik davrida u ma’rifat, zamonaviy ta’lim va milliy uyg‘onish g‘oyalari bilan boyidi. Sovet davrida bu jarayon mafkuraviy nazorat ostida murakkab tus oldi. Mustaqillikdan keyin esa tarixiy xotira, milliy til, madaniy meros va davlatlilik g‘oyalarini tiklash orqali yangi mazmun kasb etdi.

2016-yildan keyingi davrda yoshlar milliy o‘zligini shakllantirish davlat siyosatining alohida va institutsional yo‘nalishiga aylandi. Yoshlarni milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat ruhida tarbiyalash, milliy o‘zlikni anglash, Vatanga muhabbat va mamlakat taqdiriga daxldorlikni rivojlantirish davlat siyosati darajasida belgilandi. Mahallalarda yoshlar bilan ishlash tizimining takomillashtirilishi esa mazkur siyosatni hududiy va individual darajada amalga oshirish imkoniyatlarini kengaytirdi.

Tadqiqot asosida quyidagi ilmiy-amaliy tavsiyalarni ilgari surish mumkin: yoshlar milliy o‘zligini shakllantirishning tarixiy davriylashtirish modelini alohida ilmiy-metodik konsepsiya sifatida ishlab chiqish; oliy va umumiy ta’lim tizimida milliy identitetni faqat ma’naviy-ma’rifiy tadbirlar orqali emas, balki tarix, huquq, madaniyat, media savodxonlik va fuqarolik ta’limi integratsiyasi orqali shakllantirish; jadidlar merosi, mahalliy tarix, oilaviy tarix va mikro-tarix materiallarini yoshlar uchun zamonaviy raqamli formatlarga moslashtirish; yoshlarning o‘zlari ishtirok etadigan “raqamli tarix”, podkast, videodars, elektron muzey va interaktiv xaritalar loyihalarini rivojlantirish; mahallalardagi yoshlar yetakchilari faoliyatida yoshlarning milliy o‘zligi va tarixiy xotirasini o‘rganishga qaratilgan muntazam ijtimoiy tadqiqotlarni joriy etish;yoshlarning milliy identitetini faqat etnomadaniy belgilar bilan emas,fuqarolik mas’uliyati, qonunga hurmat, ijtimoiy faollik va mamlakat taraqqiyotiga daxldorlik mezonlari bilan ham baholash; raqamli makonda milliy qadriyatlarni targ‘ib qilishda yoshlarni tayyor kontent iste’molchisi emas, balki milliy

mazmundagi kontent yaratuvchi faol subyekt sifatida qo‘llab-quvvatlash; hududlar kesimida yoshlarning milliy o‘zligini shakllantirishga ta’sir etuvchi omillar bo‘yicha muntazam monitoring va sotsiologik tadqiqotlar o‘tkazish; tarixiy xotira, milliy identitet va yoshlar siyosati kesishmasida oliy ta’lim uchun maxsus o‘quv kurslari va metodik qo‘llanmalar yaratish.

Umuman olganda, yoshlar milliy o‘zligini shakllantirishni “o‘tmishni saqlash” jarayoni sifatida emas, balki tarixiy merosni zamonaviy hayot mazmuni bilan uyg‘unlashtirish jarayoni sifatida baholash maqsadga muvofiq. Milliy o‘zlikning barqarorligi uning o‘zgarmasligida emas, balki yangi ijtimoiy, texnologik va madaniy sharoitlarda o‘zining asosiy mazmunini saqlagan holda yangilanib borishida namoyon bo‘ladi.

Shu ma’noda, O‘zbekistonda yoshlar milliy o‘zligining zamonaviy modeli tarixiy xotira, milliy qadriyat, zamonaviy bilim, fuqarolik mas’uliyati, raqamli kompetensiya, ijtimoiy faollik,uyg‘unligiga asoslanishi lozim.

ADABIYOTLAR:

1.O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent, 2023.

2. O‘zbekiston Respublikasining “Yoshlarga oid davlat siyosati to‘g‘risida”gi Qonuni.

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 5-iyuldagi PF-5106-son “Yoshlarga oid davlat siyosati samaradorligini oshirish va O‘zbekiston yoshlar ittifoqi faoliyatini qo‘llab-quvvatlash to‘g‘risida”gi Farmoni.

4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 18-iyuldagi PQ-3138-son “O‘zbekiston yoshlar ittifoqi faoliyatini takomillashtirishga doir kompleks chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi Qarori.

5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni.

6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 19-yanvardagi PQ-92-son “Mahallalarda yoshlar bilan ishlash tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori

8. Behbudiy M. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Ma’naviyat.

9.Fitrat A. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Ma’naviyat.

10.Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. – Toshkent.

11. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2021.

12. O‘zbekistonning eng yangi tarixi. – Toshkent.

13. O‘zbekistonning davlat muassasalari tarixi. – Toshkent.

14. O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi va O‘zbekiston Milliy arxivi materiallari.

15. O‘zbekiston Respublikasi Yoshlar siyosati va sport vazirligi materiallari.

UO‘K 93/94

TURKISTON JADIDLARINING TOZALIK VA SOG‘LIQNI SAQLASH SOHASINI YAXSHILASHGA OID HARAKATLARI

Samadov G‘olibjon Zaynidinovich,
Buxoro davlat universitetining
II bosqich tayanch doktoranti
g.z.samadov@buxdu.uz

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Turkiston jadidchilik harakatining jonkuyar vakillarining tozalik va sog‘liqni saqlash sohasi haqidagi fikrlari, harakatlari va qarashlari aks etgan. Ularga tegishli fikr, harakat va qarashlari tahlil qilinib, o‘sha davr tozalik va sog‘liqni saqlash holati haqida baho berilgan.*

Kalit so‘zlar: *Sog‘liqni saqlash, tozalik, jadid, mineral suv, ma’dan hammomlari, jarroh, issiq suv, zaxm, rishta, meda kasalligi.*

УСИЛИЯ ТУРКЕСТАНСКИХ ДЖАДИДОВ ПО УЛУЧШЕНИЮ САНИТАРНОГО СОСТОЯНИЯ И ОБЩЕСТВЕННОГО ЗДРАВООХРАНЕНИЯ

Аннотация. *В статье рассматриваются взгляды, деятельность и позиции видных представителей туркестанского джадидского движения по вопросам гигиены и общественного здравоохранения. Анализируются их идеи и инициативы, а также оценивается состояние гигиены и системы здравоохранения в тот период.*

Ключевые слова: *здравоохранение, гигиена, джадид, минеральная вода, минеральные ванны, хирург, горячая вода, сифилис, дракункулез, болезни желудка.*

EFFORTS BY THE JADIDS OF TURKESTAN TO IMPROVE SANITATION AND PUBLIC HEALTH

Abstract. *This article reflects the views, actions, and perspectives of dedicated representatives of the Turkestan Jadid movement regarding hygiene and public health. It analyzes their ideas and initiatives while evaluating the state of hygiene and healthcare during that period.*

Keywords: *healthcare, hygiene, Jadid, mineral water, mineral baths, surgeon, hot water, syphilis, Guinea worm disease, stomach disease.*

Kirish. Turkiston jadidchilik harakati vujudga kelibdiki, vatanning ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy taraqqiyoti asosiy masalada turgan. Jadidchilik harakati a’zolari esa bu maqsad yo‘lida tinimsiz harakat qildilar. Shu jumladan, millat genofondi, kelajagi, taraqqiyoti uchun asosiy rol o‘ynagan tozalik va sog‘liqni saqlash sohasi ham millat oydinlarining asosiy diqqat markazida turadi. Turkiston taraqqiyparvarlarining deyarli barchasi garchi bu soha mutaxassisi bo’lmasa-da, tozalik va sog‘liqni saqlashga oid ko’plab maqolalar e’lon qildilar. Ularning asosiy maqsadi shu maqolalar orqali sog‘lom turmush tarzi, sog‘lom ovqatlanish, tog‘ri tibbiy tarbiya masalasini asosiy diqqat markaziga olib chiqish bo‘lgan.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Turkiston jadidlarining faoliyati mustaqillikdan so‘ng keng miqyosli o‘rganishga kirishildi. Tarix, adabiyotva falsafa fan sohasi olimlari jadidlar faoliyatini o‘rganishga kirishdi. Tursiston jadidlarining tozalik va sog‘liqni saqlash sohasiga oid faoliyatini o‘rganish keng qamrovli bo‘lmasada nisbatan tahliliy tarzda tadqiq qilindi. Tarix fanlari doktori, professor Sanobar Shodmonova mas’ul muharrirligida 2019-yilda “Turkistonda tibbiyot: an’ana va innovatsiyalar.” Nomli to‘plam nashr qilindi. Undan tashqari 2024-yilda Xurshid Jumanazarovning “Turkistonda tibbiyot tarixi” nomli monografiyasi ham nashrdan chiqdi. Ravshan Tursunov esa “XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Turkiston o'lkasida ekologik vaziyat va atrof-muhit muhofazasi masalalari” mavzusida doktorlik dissertatsiyasini yozdi. Bularda asosan Turkiston o’lkasidagi tibbiy ahvol, ekologik holat haqida keng yoritilgan bo’lib Turkiston jadidlarining bu sohani rivojlantirishga doir qilgan sa’y-harakatlariga kamroq e’tibor qaratilgan. Shu nuqtayi nazardan bu mavzu tadqiq qilishga muhtojdir.

Tadqiqot metodologiyasi. Ishning obyekti XIX asr oxiri XX asr boshlarida Turkiston jadidlarining sog‘liqni saqlash va tozalikka oid harakatlari bo‘lib, mazmunni yoritishda quyidagilardan foydalanildi: 1) Turkiston jadidlarining barcha asarlari, maqolalari tahlil qilindi; 2) tahlil qilingan asar va maqolalarning XIX

asr oxiri XX asr boshlaridagi Turkiston aholisining tozalik va sog‘liqni saqlashga oid savodxonligining oshishiga ta’siri o’rganildi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Turkiston jadidchilik harakati namoyondalarining rahnamosi Maxmudxo‘ja Behbudiy o‘zining bir qator maqolalari va chiqishlari tibbiyot va tozalik masalalariga bag‘ishladi. Behbudiy 1914-yilda Misr va Turkiyaga sayohat qiladi va sayohat xotiralarini “Oyina” jurnalida chop qildirib boradi. Ushbu sayohat xotiralari progressiv g‘oyalari va chaqiriqlari salmoqlidir[1,54-86]. Sayohat xotiralaridan tashqari Behbudiy Oyina jurnalida tibbiyot va sog‘liqni saqlashga oid turkum maqolalar e‘lon qiladi. Xususan, davomiy, seriali tarzda bosilgan “Hifzi sihati oila”(Oila sog‘lig‘ining himoyasi) maqolasida o’z davri uchun muhim ogohliklar va maslahatlarni bergan. “Badani sog‘ emas kishi namoz, ro‘za, haj va barcha diniy va dunyoviy ishlarni qilolmay, oxiri xorlik ila yo‘q bo‘lar. Din va dunyo ishi faqat sihhati badan ila bo‘lur.” [2, 191].

Buxoro jadidchilik harakati yetakchilaridan biri Mirzo Sirojiddin Hakim Turkistonning rivojlanishining yagona yo‘li ilm o‘rganishda ekanligini ta’kidlab, fikrini «Nega birorta durust tijoratxona, yoki biror shirkat idorasi mavjud emas, bizning tib ilmi, sog‘liqni saqlash umuman yo‘qolib nom-u nishon qolmagan. Shundayki birorta tib ilmidan xabardor tabib yo‘q. Birorta to‘g‘ri tashxis qo‘yish ilmidan xabardor jarrohimiz yo‘q. Har attorni tabib deb, har sartaroshni jarroh deb falsafa to‘qib yuribmiz, biror kishi so‘ramaydiki, bu ishlarning tahsilini yo‘lga qo‘yish kerakmi yo‘qmi?» deb yakunlaydi [3]. Eronda tibbiyot kollejini o‘qib tugatib, Eronda “Doctor Mirxon” sifatida nom qozonib, Afg‘oniston hukmdori Habibullaxon tomonidan ishga taklif qilinib, u yerda “Doctor Sobir” nomi bilan shuhrat qozongan kishi sifatida bunday xulosaga kelishlik tabiiy hol nazarimizda. Mirzo Sirojning «Sog‘liqni saqlash» («Hifz-u sihat») maqolasida esa aholini toza ichimlik suvi bilan ta’minlash masalasi tahlil qilingan.

Mirzo Sirojiddin ichimlik suvlari va ularni saqlaydigan joylar pokiza va toza bo‘lishi kerak, deb yozadi. Fikrini dunyo olimlarining tajribasidan misollar keltirish bilan davom ettiradi: «Bugungi kunda ro‘yi zamin tabiblarining aksariyati fikricha, kasalliklarning asosiy sababi yomon ichimlik suvi va ularning yomon joyda saqlanganligidadir. Suv bir joyda uzoq qolib ketsa ifloslanadi va unda tirik jonivorlar (bakteriyalar), mikroblar paydo bo‘lib, kasallikni keltirib chiqaradi[4]. Ushbu maqolasida aholini toza suv ichishga undaydi. Toza ichimlik suvi ichilmaganidan aholi orasida zaxm (*yoki **sifilis** – barcha a’zo va sistemalarning zararlanishi bilan kechadigan surunkali tanosil kasalligi.*), Rishta(*to‘garak chuvalchanglar (nematodalar) sinfiga mansub chuvalchang. Asosan, sut emizuvchilar terisi ostida parazitlik qiladi*) va boshqa kasalliklar tarqalayotganini qayd etgan.

Mirzo Siroj bolalar gigiyenasi, ularni kiyintirish, ovqatlantirish, kasalliklardan saqlash yo‘llari xususida «Buxoroi sharif» gazetasidagi turkum «Sog‘liqni saqlash» («Hifzu sihat») nomli 30 dan ortiq maqolalarida ko‘p foydali maslahatlar beradi [8]. U yangi tug‘ilgan bolaning o‘sha zahoti kindigini kesish mumkin emasligi, qurishini kutish kerakligini, tovuq tuxumining sarig‘i, yog‘ va issiq suv aralashmasi bilan uqalab, qaynatilgan iliq suv bilan tozalab yuvish, keyin muloyim sochiqqa o‘rab qo‘yib, undan so‘ng libos kiydirishni tavsiya etadi. Hattoki tajribali vrach sifatida chaqaloqlarning har oyda qancha vazn olishi normalarini qayd etgan[7].

Mirzo Sirojning bu fikrini Sadriddin Ayniy ham o‘zining “Esdaliklar” asarida qayd etib o‘tgan. “Rishta chiqargan vaqtlarimning so‘nggi ikki-uch yili orasida Buxoroga, rishta mavsumida Peterburg va Moskvadan ketma-ket mikrobshunos olimlar kelishdi. Ular yangigina tortib olingan rishtalarni rishtakash sartaroshlardan olib, o‘z laboratoriyalarida tahlil qilib ko‘rishdi. Bu donishmandlarning tadqiqotlari natijasi Buxoro aholisiga garchi ma’lum qilinmagan bo‘lsa ham, ular rishtaning asosiy sababini Buxoro hovuzlari suvidan topganlarini men ishonchli kishilar orqali bilib oldim, yana shu ham bilindiki, bu suvni dokadan tozalab o‘tkazgan vaqtda ham rishtaning ko’zga ko’rinmas urug‘lari qolaverarkan.”[5,243]

Hoji Muin ham Mirzo Siroj singari bilimli, tajribali tabiblar kerak ekanligini ta’kidlab, “Durust, hozirgi musulmon tabiblardan qochmoqqa ham haqqimiz bor. Chunki bularning ko‘bisi ilmi tibdan bexabardurlarki, dardning zo‘raymog‘iga va xastaning tezroq oxiratga safar qildurmoqg‘a sabab bo‘lmoqdan boshqa hunarlari yo‘qdur. Bularning maqsadi esa pulg‘a doru sotmoq va shuning ila tirikchilik etmoqdur. Lekin haqiqiy tabib va do‘qturg‘a ruju’ qilmoq kerakdur” deya xulosaga kelgan[6,67]. “*Lekin haqiqiy tabib va do‘qturg‘a ruju’ qilmoq kerakdur*” degan gapi jamiyatda Mirzo Siroj Hakimdek malakali shifokorlarni kerakligiga ishoradek. Hoji Muin o’zining “Oyina” jurnalining 1914-yil 33-sonida chop qilingan “Tib va hifz sihatda rioyatsizligimiz” maqolasida toza suv masalaga e’tibor qaratgan.

“Suv icharmiz va aning mikrub (mayda qurt)lari va nopokligig‘a diqqat etmaymiz. Holbuki, aksar havuzlardagi suvning yarmi qurt bo‘lub, rang, bo‘y va mazasi ham tag‘yir tobgandur. Munday suvning ko‘b dardlarg‘a sabab bo‘lishi ma‘lumdur. Buxoro aholisining aksariyat ila (dardchil va rishta) xastaligig‘a mubtaloliklari iflos suvlarni ichmoqdan bo‘lsa kerak.” [6,68] Hoji Muin 1918-yil 22-noyabrda “Mehnatkashlar tovushi” gazetasida Boturbek taxallusi bilan “Rishvat xastalig‘i” nomli maqola e’lon qiladi.

Maqolada Rishvat kasalligi haqida ma’lumot beradi: “Asrlardan beri odam bolalarini ezib, qurutib kelgan xastaliq (kasallik)larning eng yomoni va yuqumlisi rishvat xastalig‘idir.

Rishvat xastalig‘i hisobsiz odam bolalarini xonavayron, bachagiryon va darbadar qilg‘on. Odam jinsining har bir sinfi orasinda rishvat xastalig‘i xukm surib kelg‘on. Aning panjai istilosindan podshohlardan boshlab gadoy va go‘lohilarg‘acha hech bir sinf xalq o‘z yoqasini qutqara olmag‘on…«Rishvat» xastalig‘i Buxoroda hukm surmoqda bo‘lg‘on «rishta» xastaliqig‘a lafzan o‘xshasa ham, lekin bu ikki turli xastaliq orasinda xeyli ma’naviy tafovut bordir. Chunonchi, rishvat xastaliqig‘a mubtalo bo‘lg‘an kishining qorni kundan-kun shishib, yuzi qizarib, ammo miyasi kundan-kun ozayadur. Rishta xastaliqig‘a yo‘liqqan kishining esa, bil’aks, yuzi ko‘knorilar yuzidek sarg‘ayib, o‘zi kundan-kun ariqlanur, kuchsizlanadur. Xo‘rak va ishtahaga kelganda, rishvat xastaliqig‘a giriftor bo‘lg‘on kishining ishtahasi tovuq kabobi bilan konyakni karnaydek tortadir.” [6,70]

Germaniyaga o‘qishga yuborilgan Bahouddin Aminjonov ham tibbiyotga oid bir qancha maqolalar e’lon qilgan. “Yer yuzi” jurnalining 1926-yil 14-iyuldagi 10-sonida sog‘lom ovqatlanish haqida shunday yozadi: “Sog‘liq va harakat” nomli maqolasida “Sog‘ bo‘lg‘on kishi o‘zini har vaqt kuchlik, toza bilib, tabiatning unga bergan yaxshi narsalarini tamom olib sarf kilishga qodir bo‘lishi kerak. Ko‘p avqot va yomon usulda yegan kishining qorni katta bo‘ladir. Bu, albatta, yomon narsa. Chunki qorni katta kishilar foydalik bo‘l gan bir ko‘p ishlarni qila olmaydirlar. Ular yugurish, uzoq yo‘lda yurish, og‘ir ishlarni bajarishdan mahrumlar va alhosil tamom yalqovlanib qoladirlar. Esizkim, qorni katta kishilar o‘zlarini moxtab, juda sog kishi bo’lgonlari bilan faxr qiladilar.” [9,155] Tana harakatlarini ko‘paytirish haqida bunday bayon qiladi: “Tan harakatlarining bizga tegadurgon foydalaridan biri va muhimi insonning nafas olish apparati (o‘pka, yurakiga, umuman, nafas olishga va qon yurishiga bo‘lgon ta‘siridir.

Biz tan harakatlari qilib a’zolarimizni ishlattirganimizda ularga ko‘prak havo, to‘g‘riroq aytganda havoning 5 dan bir bo‘lagi bo‘lgan «muvallid ul-hamuza» (kislorod) gazi kerak bo‘ladir va buni esa biz o‘pkamiz orqali olamiz. Biz qancha ko‘p tan harakati, *ispurt* qilsak shuncha ko‘b nafas olamiz. Bu esa bizning foydamizdir.” [9,158] Suzish sporti haqida gapirib, uning inson salomatligi uchun foydalariga atroflicha to‘xtalgan: “Suvda suzgan vaqtda har tarafidan qobirg‘alar va pastki tomonidan jigar go‘sht pardasi bilan o‘ralib olingan ko‘krak qafasi, qo‘l va ayoqlarning hamda qursoq (qorin) a’zalalarining yaxshi harakatga kelishi sababidan keng ochilib o‘pkalarga sof havo kirishiga sabab bo‘ladi. Shuningdek, ayoq va orqa suyaklari ham qursoq etlari yana jigar go‘sht pardasining ikkinchi turli teskari harakatlari o‘pkalardagi yomon havoning chiqishig‘a ham yordam etadir.

Suvga sakrab tushganda suvning sovuqlig‘i vujudimizga to‘satdan ta’sir etishi sabablik bunga qarshi turish uchun yurak ham tezrak, quvvatlirak urushga kirishadir. Bu sababdan cho‘milg‘on choqda yurak a’zalalarining quvvati ortadir.” [9,154] O‘sha davrda ko‘p tarqalgan sil kasalligiga chalinmaslik uchun qanday harakat qilish haqida ham alohida yondashgan: “Tan harakatlari orqasida ko‘prak nafas olishning bizga bo‘lgan umumiy foydalaridan boshqa yana bir foydasi ham bordirki, u ham o‘pkalarimizni sog‘lom va kuchli qilishidir. O‘pkamiz kuchlik bo‘lsa, har xil yomon kasalliklarning mikroblari (qurt) o‘pkamizga kirganda unda jon ola olmaydir va o‘pkamiz bu mikro‘blar bilan muvaffaqiyatlik suratda kurashadir. Bu kasalliklarning biri na eng yomoni tubirkulo’z (sil)dir. Buning paydo bo‘lishiga kichkina va ko‘zga ko‘rinmaydurgon va do‘qturlar tomomidan «tubirkul» deb ataladurgon mikro‘blarning nafas yo‘li orqali o‘pkaga kirib, unda o‘sishi sabab bo‘ladi. O‘pka kuchlik va sog‘ bo’lganida bu mikro‘blar hech narsa qila olmaydirlar va biz sog‘ qolamiz.” [9,158]

Toshkentda eski shahar tish davolash labaratoriyasini 1926-1927-yillarda mudir sifatida boshqargan, Berlin universitetida o‘qigan Badri Sayfulmulukov ham bir qadar foydali maqolalar e’lon qilgan. Xususan, “Yer yuzi” jurnalining 1926-yil 5-mart kungi 6-sonida “Badan tarbiyasi” nomli maqola chop ettiradi. Unda har kunlik badan tarbiyasini qilishga chaqiradi, hamma uchun birday foydali ekanini uqtiradi: “Inqilobdan keyin mamlakatimizda badan tarbiya (fizkultura)ga qanchalik ahamiyat berilgani har kimning ma’lumidir. Har maktabda badan tarbiyasi majburiy dars hukmiga kirdi. Har bir shaharlarda badan tarbiya klublari, to‘garaklari ochilib ketdi. Badan tarbiyasi yangi tug‘ilgan boladan tortib chol odamg‘acha lozimdir. Badan tarbiyasi orqasida kishining gavdasi va boshqa a‘zolari har bir qiyin va og‘ir ishlarga uyg‘unlashadir. Badan tarbiyasi orqasida odamzod o‘lishiga dovur yosh va faol qoladir.

Xalq ro‘zg‘ori faqat badan tarbiyasi orqasida kishilardan a’zami sur’atda (maksimum) foyda qila oladir. Kunda hech bo‘lmag‘onda 15 minut yoki yarim soat gimnastika bilan mashg‘ul bo‘lg‘on kishi o‘zining hunar va san’atini bajarishda korxonalarda mashinalar yonida qancha ish qilsa ham hech charchamaydir. Badan tarbiyasi kishidan dangasalikni yo‘qotadir. Badanini tarbiya qilg‘on odamning o‘pkalari katta, keng bo‘ladir. Kunda hech bo‘lmasa bir soat yoki bir necha minut bo‘lsa ham toza havo bilan to‘lib qoladir. Uning yuragi sog‘lom va mustahkam bo‘ladir. Biroz yugursa yoki biroz shoshib ish qilsa, nafasi qisilib, yuragi urub ketmaydir.” [9,151]

Said Ahroriy 1924-yil iyunda chop qilingan “Ta’lim va tarbiyaning insonga qarashi” maqolasida tanani tibbiy tarbiya qilish bilan birga axloqiy va ma‘naviy tarbiyani ham muhimligini ta’kidlagan:“Gavdani tarbiyalashdan maqsad insonning sog‘lig‘ini fazilatli qilmoqdir. Buning uchun ham qonun va axloq bilan belgilangan ma’naviy bir tarbiya kerakdir. Bu to‘g‘risida muvaffaq bo‘lmoq uchun ko‘p shartlar bordir. Har narsadan ilgari bolaning ma’naviy tabiatini va umumiyat bilan insonlarning vijdonini, tuyg‘ularini durust biladirgan darajada bilimli bo‘lmoq va ayniqsa (ma’naviyat) hamda axloq bilimlari bilan yaqindan tanishmoq shartdir. Tarbiya, bilimning bu bo‘limi ma’naviyat ustiga qurilgani uchun, bu yo‘lda ko‘proq qiyinchiliklar to‘qnash keladir. Nimaga desangiz, vijdon ishlarini qo‘l bilan tutib bo‘lmagani kabi ular ko‘zga ham ko‘rinmaydirlar va moddiy dorular orqali tuzalmaydirlar. Mana shu qiyinliq yuzasidandirkim, bir murabbiy va yo murabbiya xulqi buzuq bir kishini tuzatish va yaxshi yo‘lg‘a solishda bir do‘qturning, bir kasalni boqishidagicha muvaffaqiyat ko‘rsata olmaydir, lekin bu muvaffaqiyatsizlik uchun yana boshqa ko‘p sabablar bordir.” [10,46]

Turkiston jadidlari tozalik va atrof muhit gigiyenasi haqida ham atroflicha aholioga to‘liq ma’lumot berishga harakat qilishgan. Sadriddin Ayniy Buxoro shahridagi ekologiya va sanepidemik holatlar to‘g‘risida to‘xtalib, “Dars hali boshlanmagan edi. Men bekorchilikdan zerikdim. Qishloqning keng fazosi va toza havosidan kelib, birdan-bir tor hujraga kirish yomon ta’sir qildi. Men hujraning ko‘cha tomondagi darchasini ochib, uning oldida o‘tirdim. Biroq ko‘chadan qo‘lansa hid kelib, dimog‘imni chatnata yozdi. Bu bir yot hid edi. Qancha o‘ylasam ham, uning qanday hidligini aniqlayolmadim.

Darrov darchani yopib, hujradan tushib, madrasaning tashqari sahniga chiqdim va ko‘chadan o‘tgan-ketganlarni tomosha qilish maqsadida, sahnning shimol tomoniga borib, unga tutashib ketgan samovarxona tomiga chiqib o‘tirdim. Biroq haligi qo‘lansa hid bu yerga ham kelardi. Noiloj u yerdan turib, sahnning g‘arb tomoniga borib o‘tirdim. U yerda badbo‘ylik ozroq edi.” [5, 232] deb yozadi. Bu paytda Sadriddin Ayniy o’quv yilini boshlash uchun qishlog’idan Mir arab madrasasidagi hujrasiga kelgan edi. Va bu qo’lansa hid qayerdan kelayotgaligiga qiziqadi. Aniqlasaki bu hid kushxonadan(*hayvonlar so‘yiladigan joy*) kelayotgan edi. O‘zicha hayron bo‘ladi nega mol so‘yiladigan joylar shahar markazida joylashgan. Aslida bunday joylar shahar tashqarisida joylashgani to‘g‘ri emasmi degan xayolga boradi. Suhbatdoshi shu paytda quyidagi ma’lumotni beradi. “Men g‘o‘za bozori mojarosining tomoshasiga mahliyo bo‘lib o‘tirganimda bir kishi orqamdan kelib yelkamdan yumshoqqina tutdi.

Bosh ko‘tarib qaradim, Pirak ekan. Qishloqqa ketganimdan beri uni ko‘rmagan edim. U ham akasi bilan bir necha kun bundan avval shahar atrofidagi qishloqlarga chiqqan va o‘sha kun kelgan ekan. Hol ahvol so‘rashgandan keyin, u menga: — Nega bu ari uyasi (go‘za bozori) oldiga kelib o‘tiribsan? Samovarxona tomi bu yerdan tinchroq emasmidi?— dedi. Men u yerdagi badbo‘ylikni gapirib, u qo‘lansa hidning qayerdan kelayotganini so‘radim. — U kushxona hidi,— dedi Pirak javobida va izohladi,— ilgarigi yillarda, madrasa oldidagi qassoblarning kushxonalari yog‘och bozorida edi. Qassoblar shahar raisiga, «u kushxona bizga uzoqlik qiladi» deb, uning ruxsati bilan madrasa oldiga keltirdilar. — Axir bu qo‘lansalik uyasini odamlar yashaydigan joylardan uzoqroqda, masalan, shaharning tashqarisida qursalar bo‘lmasmidi?—dedim men afsus va ajablanish ohangi bilan. — Oho! Tunov kun qishloqdan kelib, o‘zlarini butun dunyo xalqidan nozik tabiatroq sanaydigan Buxoro kattalariga ozodalik sotasanmi?

Holbuki, Mir Arab madrasasi oldiga, kushxona shu yil bino qilingan bo‘lsa, bu madrasadan kattaroq va mashhurroq bo‘lgan, Ko‘kaltosh madrasasi oldidagi kushxona o‘n yildan beri mavjud va u madrasaning aholisi indamaydi. Uni ham bir tomonga qo‘yaylik, Buxoroning har bir qassoblik bozoridan kattaroq bo‘lgan va har kun yuzlab hayvonning go‘shti sotidadigan Registondagi qassoblik bozorining kushxonasi Arkning ro‘parasida va uning hidi «janobi oliy» va qushbegi «janoblari»ning dimog‘lariga kirib turadi. Lekin ular shikoyat qilmaydilar-u, sen shikoyat qilasan.” [5, 234] Bundan ko’rinadiki, kushxonalar shahar havosiga salbiy ta’sir ko’rsatgan.

Shahar havosini buzadigan boshqa holat haqida ham to‘xtalib o’tgan. Bu Registon maydonining shimoli-g‘arbidagi ulkan chuqurlik bo‘lib, unda olomon ko‘z o‘ngida aybdorlarni qatl qilishgan. Bu haqda ushbu jumlalarni keltirgan. “Pirakning maqsadini tushunardim, u piching qilardi, u asabiylanib, qizib ketgan edi va so‘zining oxirida, qo‘shimchaday qilib, dedi: — Hali sen qora mollar kushxonalarining shaharning ichida bino qilishlaridan zorlanasan. Holbuki shahar ichida odamlar kushxonasi ham bor. Men seskanib ketib so‘radim: — U qayerda? Qanday? — Men bir kuni odamlar kushxonasini senga ko‘rsataman,— dedi,— hozir bir zarur ishim bor,— deb yonimdan turib ketdi.” [5, 235] Bu “odamlar kushxonasi” deb atalgan chuqurlik Bolo Hovuz masjidiga yaqin joyda joylashgan edi. Undagi qo’lansa hid va pashshalar turli kasalliklar tarqatgani ehtimol.

Muhokama. Turkiston ziyolilar qatlami jami harakatlaridagi birlamchi maqsad albatta xalqni ahvolini yaxshilash, osonlashtirish bo‘lgan. Shu jumladan tozalik, ekologiya va sog‘liqni saqlash masalalarida ham ba’zilari amaliy ishlar bilan, ko‘pchiliklari esa matbuot orqali keng xalq ommasiga yangiliklar,

tashabbuslarni yetkazishdi. Masalan Buxoroda Mirzo Sirojiddin Hakim xususiy shifoxona tashkil etib, bemorlarni davolagan. Muoloja haqini kambag‘allarga tekin qilib qo’ygan. Chet elga sayohat qilib kelganlari esa o‘z yurtini xuddi rivojlangan mamlakatlar singari ko‘rishni istadi. Germaniya o’qib kelgan Bahouddin Aminjonov esa aholi orasida jismoniy tarbiyani keng targ‘ib qilgan. Jismoniy faollik kasalliklar profilaktikasi ekanini ta’kidlaydi. To‘g‘ri ovqatlanish esa eng muhim omil ekanligini aytadi. Behbudiy esa o‘z yurtida dam olish va shifo maskanlarini ko‘paytirish kerakligi xususida sayohat xotiralarida ko‘p takrorlaydi. Tozalik va sanitariya talablarini kuchaytirish kasalliklar tarqalishini oldini olishdagi muhim vosita ekanligi barcha jadidlarimiz asarlarida ifodalangan. Sadriddin Ayniy o‘z asarida Buxoro shahridagi mol so‘yiladigan kushxonalarning badbo‘y hidi shahar aholisiga noqulaylik tug‘dirishini yozib qoldirgan. Buxoro shahridagi hovuzlardan esa aholi orasida *rishta* kasali tarqalayotganini, buning oldini olish uchun ichadigan suvlarni doimiy qaynatib ichish kerakligini tavsiya qiladi. Qaysi ziyolini asar va maqolalarini olib qarasangiz, albatta, ularda xalq dardi va uning yuksalishi turganini guvohi bo‘lamiz.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, XIX asr oxirida XX asr boshlarida Turikiston o‘lkasida jadidlar aholini tibbiy savodxonligini oshirish va gigiyena qoidalarini to‘liq tadbiq qilish uchun tinmay harakat qilishdi. Milliy ziyolilar bu soha uchun jamiyatda yangicha g‘oya va tashabbuslar olib kirdi. Ushbu tashabbus va chaqiriqlar keng xalq ommasini tibbiy savodlilik darajasini yanada oshirishga, ekologik va gigiyenik bilimlarining oshishiga xizmat qildi. Millat oydinlari mustamlaka zulmi ostida ham xalqni ahvolini yaxshilashga qaratilgan harakatlari bilan vatanimiz shonli tarixidan salmoqli o‘rin egalladi. Bu keyingi davrda xalqimizning mustaqillik yo‘lidagi harakatlariga mayoq vazifasini o’tadi.

ADABIYOTLAR:

1.Махмудхўжа Беҳбудий. Танланган асарлар. – Тошкент, 1999.

2. Махмудхўжа Беҳбудий. Танланган асарлар II жилд. – Тошкент, 2018.

3. Dilnoza Jamolova. Buxoro jadidlari homiysi va yetakchisi Mirzo Sirojiddin.https://oyina.uz/uz/article/1032

4. Дилноза Жамолова. “Бухоройи шариф” газетаси – Бухоро амирлиги тарихини ўрганишнинг муҳим манбаси. «INFOLIB» ахборот-кутубхона журнали. №3 (35) 2023.

5. Садриддин Айний. Асарлар(8 томлик). Эдаликлар IV қисм. Тошкент. 1965

6. Hoji Muin. Tanlangan asarlar. To’plovchi va nashrga tayyorlovchilar: B. Do’stqorayev, N. Namozova. - Toshkent: Ma’naviyat, 2010.

7. М.С. Мирзохўрдов Ҳаким. Муколама ба ҳаммоми // Бухорои шариф, 1912 йил 8 май.

8. 14. М.С. Мирзохўрдов Ҳаким. Ҳифз-ус сиҳат // Бухорои шариф, 1912 йил 26 март, 1912 йил 27 март, 1912 йил 30 май, 1912 йил 3 июнь.

9. Baxrom Irzayev. O’zbek yoshlari va xorijiy ta’lim. Toshkent. 2018.

10. Sayyid Ahroriy. Tanlangan asarlar. Toshkent. 2001.

UO‘K 94(575.1)"1991/2013":327

YANGI O‘ZBEKISTON SHAROITIDA ANDIJON VILOYATI VA XITOY XALQ RESPUBLIKASI O‘RTASIDAGI IJTIMOIY-IQTISODIY HAMKORLIK (2017-2026-YILLAR)

Sodiqova Muhabbat Salimovna,
Andijon davlat pedagogika instituti
Tarix kafedrasi o‘qituvchisi
salimovna.m5099@mail.com

Annotatsiya*. Ushbu ilmiy tadqiqot maqolasida 2017-2026-yillarda Andijon viloyati hamda Xitoy Xalq Respublikasi o‘rtasidagi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar, investitsion iqlim va submilliy diplomatiyaning rivojlanish tarixi chuqur tahlil qilingan. Tadqiqot jarayonida O‘zbekistonning ochiq tashqi siyosati hudud iqtisodiyotini diversifikatsiya qilishdagi o‘rni ko‘rsatib berilgan. Xususan, tashqi savdo aylanmasining dinamik o‘sishi, tarkibiy o'zgarishlar, to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb etish mexanizmlari O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmon va qarorlari asosida ochib berilgan. Shuningdek, "Ipak yo'li" erkin iqtisodiy zonasining tashkil etilishi, xalqaro transport-logistika yo'laklari integratsiyasi va hududlararo birodarlik aloqalari mahalliy olimlarning ilmiy xulosalari va arxiv manbalari asosida xronologik hamda qiyosiy jihatdan yoritilgan.*

Kalit so‘zlar: *Andijon viloyati, Xitoy Xalq Respublikasi, iqtisodiy diplomatiya, submilliy diplomatiya, tashqi savdo, investitsiya, "Ipak yo'li" erkin iqtisodiy zonasi, "Bir makon, bir yo'l" tashabbusi, sanoat kooperatsiyasi, hududiy xab.*

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО МЕЖДУ АНДИЖАНСКОЙ ОБЛАСТЬЮ И КИТАЙСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКОЙ В УСЛОВИЯХ НОВОГО УЗБЕКИСТАНА (2017-2026 ГОДЫ)

Аннотация. *В данной исследовательской статье глубоко анализируется история развития социально-экономических отношений, инвестиционного климата и субнациональной дипломатии между Андижанской областью и Китайской Народной Республикой в 2017-2026 годах. В ходе исследования показана роль открытой внешней политики Узбекистана в диверсификации экономики региона. В частности, на основе указов и постановлений Президента Республики Узбекистан раскрыты динамичный рост внешнеторгового оборота, структурные изменения и механизмы привлечения прямых иностранных инвестиций. Также на основе научных выводов отечественных учёных и архивных источников в хронологическом и сравнительном аспектах комплексно изучены процессы создания свободной экономической зоны «Шёлковый путь», интеграции международных транспортно-логистических коридоров и межрегиональные побратимские связи.*

Ключевые слова*: Андижанская область, Китайская Народная Республика, экономическая дипломатия, субнациональная дипломатия, внешняя торговля, инвестиции, свободная экономическая зона «Шёлковый путь», инициатива «Один пояс, один путь», промышленная кооперация, региональный хаб.*

SOCIO-ECONOMIC COOPERATION BETWEEN THE ANDIJAN REGION AND THE PEOPLE'S REPUBLIC OF CHINA IN THE CONDITIONS OF NEW UZBEKISTAN (2017-2026)

Abstract. *This comprehensive research article deeply analyzes the history of the development of socio-economic relations, the investment climate, and subnational diplomacy between the Andijan region and the People's Republic of China in 2017–2026. The study demonstrates the role of Uzbekistan's open foreign policy in diversifying the regional economy. In particular, based on the decrees and resolutions of the President of the Republic of Uzbekistan, the dynamic growth of foreign trade turnover, structural changes, and mechanisms for attracting foreign direct investments are revealed. Furthermore, the creation of the «Silk Road» free economic zone, the integration of international transport and logistics corridors, and interregional sister-city relations have been comprehensively illuminated in chronological and comparative aspects based on the scientific conclusions of local scholars and archival sources.*

Key words*: Andijan region, People's Republic of China, economic diplomacy, subnational diplomacy, foreign trade, investment, «Silk Road» free economic zone, «Belt and Road» initiative, industrial cooperation, regional hub.*

Kirish. Jahon iqtisodiy tizimi globallashib borayotgan hozirgi sharoitda O‘zbekiston Respublikasining xalqaro munosabatlari sifat jihatidan yangi bosqichga ko‘tarildi. Xususan, 2017-yildan boshlab O‘zbekiston tashqi siyosatida markaziy o‘rinni egallagan pragmatik, ochiq va milliy manfaatlarga asoslangan yondashuv respublika hududlarining xalqaro iqtisodiy munosabatlardagi rolini tubdan o‘zgartirdi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev tomonidan ishlab chiqilgan va amaliyotga joriy etilgan 2022-2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi respublika mintaqalarining tashqi savdo va investitsion jozibadorligini oshirishni ustuvor vazifa qilib belgiladi [1].

Mazkur geosiyosiy va geoiqtisodiy ozgarishlar sharoitida Xitoy Xalq Respublikasi (XXR) O‘zbekistonning eng yirik va ishonchli strategik hamkorlaridan biriga aylandi. 2013-yilda XXR Raisi Si Szinpin tomonidan ilgari surilgan «Bir makon, bir yo‘l» global tashabbusi O‘zbekistonning tranzit, savdo-sotiq va sanoatni modernizatsiya qilish bo‘yicha milliy dasturlari bilan uzviy uyg‘unlashdi [2]. Farg‘ona vodiysida aholi zichligi, mehnat resurslari va tarixiy sanoat an’analari bilan strategik ahamiyatga ega bo‘lgan Andijon viloyati ikki tomonlama munosabatlarda muhim subyekt sifatida namoyon bo‘la boshladi. Buyuk Ipak yo‘lining tarixiy an‘analari bugungi kunda zamonaviy iqtisodiy yo‘laklar shaklida aynan hududlar kesimida qayta tiklanmoqda [3].

Tadqiqot obyekti va qo‘llanilgan metodlar. Ushbu tadqiqotning asosiy obyekti mustaqillik yillarida Andijon viloyatining O‘zbekiston tashqi aloqalaridagi ishtirokini, xususan, 2017-2026-yillarda Xitoy Xalq Respublikasi bilan ijtimoiy-iqtisodiy hamkorligini o‘rganishga qaratilgan. Izlanishlar Andijon viloyatining xalqaro ko‘p tomonlama hamkorlik tizimidagi o‘rni va tashqi aloqalari evolyutsiyasini kompleks yoritishni ko‘zda tutadi. Tadqiqot jarayonida tarixiy obyektivlik, xronologik va tizimli tahlil tamoyillariga tayanildi. Viloyat tashqi savdo aylanmasi va investitsiya dinamikasini o‘rganishda statistik metodlardan hamda hududlararo birodarlik aloqalarini baholashda qiyosiy-tarixiy tahlil usullaridan foydalanildi. Xalqaro iqtisodiy munosabatlarni yoritishda O‘zbekiston tashqi siyosati strategiyasining evolyutsion bosqichlariga [4] hamda Xitoy tashqi siyosatining o‘ziga xos pragmatik xususiyatlariga [5] oid yondashuvlar metodologik asos qilib olindi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. 2017-2026-yillar davomida Andijon viloyatiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni (TXI) jalb qilish, Xitoyning yetakchi provinsiyalari bilan qo‘shma korxonalar tashkil etish, raqamli va innovatsion texnologiyalarni joriy etish hamda yirik agro-sanoat klasterlarini yaratish bo‘yicha misli ko‘rilmagan natijalarga erishildi. Shu bois, Yangi O'zbekiston sharoitida Andijon viloyatining O‘zbekiston-Xitoy tashqi aloqalaridagi ishtirokini mintaqaviy hamkorlik, infratuzilmaviy modernizatsiya va submilliy diplomatiya (hududlararo to‘g‘ridan-to‘g’ri aloqalar) nuqtayi nazaridan yaxlit tarixiy tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

Andijon viloyati va Xitoy o‘rtasidagi munosabatlarning keskin rivojlanishi bevosita davlatimiz rahbari tomonidan qabul qilingan qator muhim farmon va qarorlarga asoslanadi. Bu huquqiy hujjatlar iqtisodiyotni erkinlashtirish va xorijiy kapital uchun kafolatlarni ta’minlashda burilish yasadi. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi “2022-2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida»gi PF-60-son Farmonida [6] xorijiy, xususan, Osiyo-Tinch okeani mintaqasi davlatlari bilan savdo-iqtisodiy, investitsiyaviy va texnologik hamkorlikni kengaytirish alohida maqsad qilib belgilandi. Xususan, Andijon viloyatining xalqaro sarmoyaviy mavqeini oshirishga qaratilgan O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 15-fevraldagi PQ-72-son Qarori ushbu davrdagi eng tarixiy ahamiyatga ega hujjatlardan biri bo‘ldi. Unga muvofiq, Andijon tumanida 218,18 gektar maydonda «Ipak yo‘li» erkin iqtisodiy zonasi tashkil etildi [8]. Qarorda bevosita Xitoy Xalq Respublikasi va Buyuk ipak yo‘lida joylashgan boshqa davlatlar bilan sanoat kooperatsiyasini kuchaytirish vazifasi belgilandi. Ushbu qonunchilik bazasi Andijon viloyati tadbirkorlari va davlat organlariga Xitoy biznes subyektlari bilan institutsional, huquqiy va iqtisodiy jihatdan barqaror aloqalar o‘rnatish imkonini berdi.

2017-2026-yillar oralig‘ida Andijon viloyatining XXR bilan munosabatlari tubdan o‘zgardi va oddiy xomashyo savdosi formatidan chiqib, chuqur ishlab chiqarish kooperatsiyasiga, yuqori qo‘shilgan qiymat zanjirini yaratuvchi sarmoyaviy sheriklik bosqichiga o‘tdi. Milliy qonunchilikda tadbirkorlik faoliyatini va valyuta siyosatini erkinlashtirish borasida amalga oshirilgan islohotlar viloyat tadbirkorlariga Xitoyning turli sanoat provinsiyalari bilan ochiq muloqotga kirishish imkonini berdi.

Tarixiy-statistik ma’lumotlar shuni ko‘rsatadiki, 2017-2026-yillar davrida savdo aylanmasi eksponensial shaklida o‘sdi. 2017-yilda viloyatning Xitoy bilan ikki tomonlama tovar ayirboshlash hajmi bor-yo‘g‘i 85,4 mln AQSH dollarini tashkil etgan bo‘lsa, 2020-yilga kelib xalqaro logistika tarmoqlaridagi pandemiya (COVID-19) bilan bog‘liq inqirozlarga qaramasdan bu ko‘rsatkich 132,1 mln dollarga yetdi [9]. Bu esa o‘rnatilgan aloqalarning iqtisodiy zaxirasi naqadar mustahkam ekanligini ko‘rsatadi. 2023-yil yakunlariga ko‘ra o‘zaro tashqi savdo aylanmasi rekord darajani zabt etib, 248,7 mln dollarga (2017-yilga

nisbatan 2,9 barobarga ko‘p) yetdi. Siyosiy va iqtisodiy kelishuvlarning ijrosi natijasida esa bu ko‘rsatkich 2026-yilga kelib 1,1 mlrd AQSH dollaridan oshib ketdi. Ushbu miqdoriy o‘sish bilan bir qatorda eksport va import tarkibida jiddiy sifat o‘zgarishlari yuz berdi. Bu Yangi O‘zbekistonning ishlab chiqarish quvvatini anglatadi.

2017-yilgacha Andijon viloyati eksportining 65-70 foizini qayta ishlanmagan xomashyo (paxta tolasi, ip-kalava, xom ipak) tashkil etgan. 2023-yilga kelib vaziyat tubdan o'zgardi. Eksportning 82 foizidan ortig‘i yuqori qo‘shilgan qiymatga ega bo‘lgan tayyor trikotaj mahsulotlari, tayyor poyabzal, qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat mahsulotlari hissasiga to‘g‘ri keldi. Bunga yorqin misol sifatida, Xitoyning «Shanxe xalqaro agrosanoat xolding» kompaniyasi bilan umumiy qiymati 500 mln dollarlik shartnoma imzolanishini ko‘rsatish mumkin. Loyiha Andijonda intensiv usulda gilos yetishtirish, eng zamonaviy texnologiyalar asosida uni qayta ishlash, qadoqlash va eksport qilishni ko‘zda tutadi [10]. Bu kelishuv nafaqat qishloq xo‘jaligini innovatsion jihatdan o‘zgartirdi, balki qishloq joylarida aholi bandligini ta‘minlashga xizmat qildi.

O‘z navbatida, import tarkibining 73,4 foizini iste’mol tovarlari emas, balki yuqori texnologiyali innovatsion dastgohlar, avtomobilsozlik butlovchi qismlari, yashil energiya qurilmalari hamda to‘qimachilik zavodlari uchun avtomatlashtirilgan liniyalar tashkil etdi. Bu Andijon sanoat sektorini modernizatsiya qilish, energiya tejamkor korxonalarni barpo etish bevosita Xitoy texnologiyalari transferiga uzviy bog'langanini isbotlaydi.

Sarmoyaviy hamkorlik, “Ipak yo‘li” erkin iqtisodiy zonasi va hududiy klasterlar xalqaro iqtisodiy munosabatlar amaliyotida to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar (TXI) oqimi muayyan hududdagi makroiqtisodiy barqarorlik, qulay biznes muhiti va kafolatlangan huquqiy himoyaning eng muhim indikatori hisoblanadi. 2017-2023-yillarda viloyatda Xitoy kapitali ishtirokidagi korxonalar soni 4,2 barobarga o‘sgan bo‘lsa, jalb etilgan yillik TXI hajmi qariyb 7,2 barobarga ortdi. Sanoatni klasterlashtirish siyosati doirasida Xitoy kapitali viloyat iqtisodiyotining asosiy tarmoqlariga kirib keldi [11]. Xususan, Buloqboshi va Asaka tumanlarida 42,5 mln dollarlik sarmoya evaziga ekologik toza va energiya tejamkor sement zavodlari, zamonaviy qurilish plitalari ishlab chiqarish yo‘lga qo'yildi. Jalaquduq tumanida esa polikarbonat mahsulotlari ishlab chiqaruvchi yuqori texnologiyali zavod ishga tushirildi. Ushbu mahsulotlar nafaqat ichki ehtiyojni qopladi, balki Markaziy Osiyo davlatlari bozorlariga ham eksport qilina boshlandi. Xo‘jaobod, Marhamat va Shahrixon tumanlarida jami 34,1 mln dollarlik sanoat klasterlari barpo etildi. Xitoy texnologiyasi bilan jihozlangan ushbu korxonalarda paxtani yetishtirishdan tortib to tayyor kiyim-kechak ishlab chiqarishgacha bo‘lgan yopiq zanjir yaratildi.

Asaka shahridagi avtomobilsozlik klasteriga hamohang ravishda, Xitoyning yirik avtokonsernlari bilan birgalikda elektromobillar uchun butlovchi qismlar, akkumulyatorlar batareyalari va logistika tizimlarini yaratish loyihalari jadallashdi. 2021-2023-yillarda Izboskan va boshqa tumanlarda, shuningdek maxsus hududlarda jami 28,6 mln dollarga teng bo‘lgan muqobil energetika paketlari amaliyotga joriy qilindi. Kichik va o‘rta quvvatli GESlar, quyosh panellari va chiqindilarni qayta ishlash orqali energiya olish zavodlari shular jumlasidandir.

Ushbu integratsiya jarayonlarini mantiqiy jihatdan yakuniga yetkazish hamda hududning “investitsiya xabi” sifatidagi o'rnini mustahkamlash maqsadida 2024-yilda hukumat qarori bilan “Ipak yo‘li” erkin iqtisodiy zonasi (EIZ) tashkil etildi [12]. EIZ hududida alohida soliq, bojxona imtiyozlari va eksport uchun qulay logistika preferensiyalari joriy qilindi. Hujjatga muvofiq, 2025-yil oxirigacha ushbu hududga 3 mlrd dollarlik xorijiy investitsiyalarni jalb etish, 16 000 ta yangi doimiy ish o‘rni yaratish hamda yiliga 20,1 trillion so‘mlik sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish maqsad qilingan.

O‘rganilayotgan yillarning so‘nggi bosqichi (2024-2026-yillar) submilliy diplomatiya, ya’ni Andijon viloyatining to‘g‘ridan-to‘g‘ri Xitoy provinsiyalari va shaharlari bilan birodarlik (Twinning) munosabatlari o‘rnatishi bilan ajralib turadi. Bu jahon iqtisodiyotida “hududiy diplomatiya” yoki paradiplomatiya deb atalib, aynan 2017-yildan keyingi ochiqlik siyosati natijasida O‘zbekiston amaliyotiga faol kirib keldi. 2024-yil boshida Andijon viloyati hokimligi delegatsiyasining Xitoyga amaliy tashrifi davomida qisqa muddat ichida jami 1,2 milliard dollarlik sarmoyaviy va savdo kelishuvlari imzolandi. Ularning eng muhimlaridan biri — Xaynan provinsiyasi gubernatori bilan o‘tkazilgan muloqot hamda Guanchjou shahrida O‘zbekistonning Bosh konsulxonasi ko‘magida tashkil etilgan “Andijon – Xaynan: savdo-iqtisodiy va investitsiyaviy hamkorlik” xalqaro forumi bo‘ldi [13]. Ushbu tadbirlarda provinsiyaning 150 dan ortiq yetakchi kompaniyalari qatnashib, Andijon viloyati hamda Xaynan provinsiyasi o‘rtasida rasmiy birodarlik munosabatlarini o‘rnatish to‘g‘risida tarixiy memorandum imzolandi. Xuddi shunday munosabatlar Andijon va Haykou shaharlari o‘rtasida ham yo‘lga qo‘yildi.

Submilliy diplomatiyaning iqtisodiy natijasi o‘laroq hududga gigant sarmoyalar kirib keldi. Xususan, 2013-yildan beri Xaynan provinsiyasida faoliyat yurituvchi nufuzli “Hainan Xintanbo Investment” kompaniyasi Andijon viloyatida umumiy qiymati 1,4 milliard dollar bo'lgan to‘rtta strategik loyihani amalga

oshirishga kirishdi [14]. Ularning eng muhimi — Xonobod shahrida zamonaviy “quruq port” va xalqaro transport-logistika markazi qurilishidir.

“Xitoy-Qirg‘iziston-O‘zbekiston” logistika loyihasi hamkorlikning strategik cho‘qqisi — asr loyihasi hisoblangan “Xitoy-Qirg‘iziston-O‘zbekiston” temir yo‘li qurilishi bilan uzviy bog‘liqdir. Yo‘lak bevosita Andijon viloyatidan (Xo‘jaobod, Jalaquduq tumanlari orqali) o‘tishi hisobiga viloyat shunchaki agrosanoat markazidan yirik Yevroosiyo tranzit-logistika xabiga aylanmoqda. Xususan, 2025-yilda Xitoyning “China Shandong Huada Group” hamda “Tszyufan Xunsin” Pekin kompaniyalari bilan hamkorlikda qiymati 500 mln dollarlik transport-logistika parki qurilishi bo‘yicha imzolangan bitimlar Andijonning ushbu temir yo‘l infratuzilmasiga tayyorligini ko‘rsatadi.

Xulosa. Tadqiqot tahlillari va statistik dalillar shuni asosli ravishda isbotlaydiki, Yangi O‘zbekiston sharoitida, aniqrog‘i 2017-2026-yillar oralig‘ida Andijon viloyatining respublika iqtisodiy diplomatiyasidagi ishtiroki hamda XXR bilan ko‘p tomonlama munosabatlari tarixida keskin miqdoriy va sifat jihatidan yuksalish davri bo‘ldi. Mamlakat oliy rahbariyati tomonidan qabul qilingan huquqiy-me’yoriy hujjatlar va institutsional islohotlar viloyat ichki iqtisodiy resurslarini, yuqori demografik va mehnat salohiyatini xorijiy sheriklar sarmoyasi va ilg‘or Xitoy texnologiyalari bilan samarali integratsiya qilishga yo‘l ochdi.

O‘zbekiston va Xitoy o‘rtasidagi har tomonlama strategik sheriklik munosabatlarining izchil yuksalib borayotgan bir sharoitda, Andijon viloyatining submilliy diplomatiya darajasidagi muvaffaqiyatlari (xususan, Xaynan va boshqa provinsiyalar bilan o‘rnatilgan birodarlik aloqalari) respublika tashqi siyosatining ochiqligi va pragmatik natijadorligini namoyon etuvchi muhim omilga aylanib ulgurdi. XXR bilan ko‘p qirrali hamkorlik ko‘lamining kengayishi Andijon viloyatining O‘zbekiston tashqi iqtisodiy va tranzit-logistik aloqalaridagi strategik ahamiyatini tubdan oshirmoqda.

Mintaqaning xalqaro bozorlardagi raqobatbardoshligi va ijtimoiy-iqtisodiy barqarorligini ta’minlash maqsadida ilgari surilayotgan amaliy takliflar — “Ipak yo‘li” erkin iqtisodiy zonasida Xitoy sarmoyasi ishtirokida raqamli innovatsiyalar ulushini ko‘paytirish, “Xitoy – Qirg‘iziston – O‘zbekiston” tranzit yo‘lagi doirasida viloyat bojxona va “quruq portlar” infratuzilmasini ilg‘or xorijiy tajriba asosida raqamlashtirish, shuningdek, yashil energetika hamda mashinasozlik yo‘nalishlarida XXR texnologik universitetlari bilan qo‘shma innovatsion-ta’lim klasterlarini joriy etish mintaqa iqtisodiyotini diversifikatsiya qilishga xizmat qiladi.

Xulosa o‘rnida shuni ta’kidlash joizki, ushbu chora-tadbirlarning amaliyotga tatbiq etilishi nafaqat Andijon viloyatining jadal iqtisodiy o‘sish sur‘atlarini kafolatlaydi, balki mintaqani O‘zbekiston–Xitoy global hamkorligini bog‘lovchi mustahkam geoiqtisodiy ko‘prikka va mamlakatimiz tashqi siyosatida milliy manfaatlarni ilgari suruvchi muhim strategik tayanch markazlaridan biriga aylantiradi.

ADABIYOTLAR:

1. *Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2021. - B. 312315.*
2. *O‘zbekiston va Xitoy munosabatlari xalqaro hamkorlikning yangi bosqichida // Xalq so‘zi gazetasi. – URL: https://xs.uz (18.08.2026).*
3. *Xo‘jayev A. Buyuk Ipak yo‘li: munosabatlar va taqdirlar. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2007.- 240 b.*
4. *Jo‘rayev S.A. O‘zbekiston tashqi siyosati strategiyasi: kecha va bugun. – Toshkent: Fan, 2018.*
5. *Yovqochev Sh.A. Xitoy tashqi siyosatining o‘ziga xos xususiyatlari // Sharq mash’ali. – 2019. - № 1.- B. 45-53.*
6. *O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi “2022-2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60-son Farmoni // Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi. – URL: https://lex.uz/docs/5841063 (18.08.2026).*
7. *O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 15-fevraldagi “Andijon viloyatida “Ipak yo‘li” erkin iqtisodiy zonasini tashkil etish to‘g‘risida”gi PQ-72-son Qarori // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 16.02.2024-y., 07/24/72/0135-son.*
8. *Andijon viloyatining Xitoy Xalq Respublikasi bilan tashqi savdo aylanmasi // Andijon viloyati statistika boshqarmasi rasmiy sayti. – URL: https://andstat.uz/uz/matbuot-markazi/qo-mita-yangiliklar/10416*
9. *Andijon viloyati hokimi xitoylik investorlar bilan onlayn muloqot o‘tkazdi // Kun.uz axborot agentligi, 13.11.2020. – URL: https://kun.uz/news/2020/11/13/andijon-viloyati-hokimi-xitoylik-investorlar-bilan-onlayn-muloqot-otkazdi (10.08.2026).*
10. *Andijon viloyatida xalqaro hamkorlik // O‘zbekiston Respublikasi Hukumat portali. – URL: https://gov.uz/oz/andijan/activity_page/cooperation (13.08.2026).*

11. Andijonda Xitoy va Ipak yo‘lidagi boshqa mamlakatlar investorlari ishtirokidagi loyihalarni amalga oshirish uchun “Ipak yo‘li” iqtisodiy zonasi tashkil etiladi // Gazeta.uz, 19.02.2024. – URL: https://www.gazeta.uz/oz/2024/02/19/ipak-yoli/ (23.08.2026).

12. Andijon va Xaynan: savdo-iqtisodiy va investitsiyaviy hamkorlik doirasida // Gazeta.uz, 19.02.2024. – URL: https://www.gazeta.uz/oz/2024/02/19/ipak-yoli/ (26.08.2026).

13. O‘zbekiston va Xitoy Andijon viloyatidagi investitsiya loyihalarini muhokama qilishdi // Ipaknews.uz tahliliy portali. – URL: https://ipaknews.uz/uz/8581 (19.08.2026).

UO‘K 711.4:94(575.1)

BUXORO TARIXSHUNOSLIGIDA AKADEMIK A.R. MUHAMMADJONOV MAKTABINING TUTGAN O‘RNI

Sultonova Aziza Uktamovna,
Buxoro davlat universiteti
maqsadli tayanch doktoranti (PhD)
Buxoro shahri, O‘zbekiston
sultonovaaziza97@gmail.com

Annotatsiya. *Maqolada akademik Abdulahad Rahimjonovich Muhammadjonovning ilmiy merosi va uning Buxoro vohasi tarixi hamda tarixshunosligini o‘rganishga qo‘shgan hissasi tanqidiy nuqtayi nazardan tahlil etiladi. Olimning arxeologik-manbashunoslik yo‘nalishidagi tadqiqotlari, xususan Buxoro vohasidagi qadimgi sug‘orma dehqonchilik va irrigatsiya tarixiga oid ishlari ko‘rib chiqiladi. Alohida e’tibor "ilmiy maktab" tushunchasining tarixshunoslikda turlicha talqin etilishi masalasiga qaratilgan: mavjud manbalarda bu unvon nafaqat Muhammadjonovga, balki professor F.H. Qosimovga ham nisbat berilgani aniqlandi. Shuningdek, olimning tug‘ilgan yili va lavozimlarga tayinlangan sanalarida manbalar o‘rtasidagi nomuvofiqliklar ochiq qayd etilgan. Natijalar olimning ta’siri bevosita ustoz-shogird tizimidan ko‘ra, ko‘proq g‘oyaviy-metodologik davomiylik shaklida namoyon bo‘lganini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *tarixshunoslik, ilmiy maktab, arxeologiya, irrigatsiya tarixi, Buxoro vohasi, manbashunoslik, akademik meros, biografik tahlil, F.H. Qosimov.*

РОЛЬ ШКОЛЫ АКАДЕМИКА А.Р. МУХАММЕДЖАНОВА В ИСТОРИОГРАФИИ БУХАРЫ

Аннотация. *В статье с критических позиций анализируется научное наследие академика Абдулахада Рахимджановича Мухаммеджанова и его вклад в изучение истории и историографии Бухарского оазиса. Рассматриваются его исследования в археолого-источниковедческом направлении, в частности работы по истории орошаемого земледелия и ирригации Бухарского оазиса. Особое внимание уделено проблеме неоднозначной трактовки понятия «научная школа» в историографии: установлено, что данное определение в источниках применяется не только к Мухаммеджанову, но и к профессору Ф.Х. Касымову. Также зафиксированы расхождения между источниками относительно года рождения учёного и дат его назначения на руководящие должности. Результаты показывают, что влияние учёного проявилось не столько через систему «учитель — ученик», сколько в виде идейно-методологической преемственности.*

Ключевые слова: *историография, научная школа, археология, история орошения, Бухарский оазис, источниковедение, академическое наследие, биографический анализ, Ф.Х. Касымов.*

THE ROLE OF THE SCHOOL OF ACADEMICIAN A.R. MUHAMMADJONOV IN BUKHARA HISTORIOGRAPHY

Abstract. *This article critically analyzes the scholarly legacy of Academician Abdulahad Rahimjonovich Muhammadjonov and his contribution to the study of the history and historiography of the Bukhara oasis. It examines his research in the archaeological and source-critical direction, particularly his works on the history of irrigated agriculture and irrigation in the Bukhara oasis. Special attention is paid to the ambiguous interpretation of the concept of a “scientific school” in historiography: it is established that this designation is applied in the sources not only to Muhammadjonov but also to Professor F.Kh. Qosimov. Discrepancies between sources regarding the scholar's birth year and the dates of his appointments are also openly noted. The findings show that the scholar's influence manifested less through a direct teacher-student system and more as an ideological and methodological continuity.*

Key words: *historiography, scientific school, archaeology, history of irrigation, Bukhara oasis, source studies, academic legacy, biographical analysis, F.Kh. Qosimov.*

Kirish. O‘zbekiston tarix fanida mustaqillik yillarida milliy tarixshunoslikni qayta baholash jarayoni kuchaygani sayin, alohida hududlar — jumladan Buxoro vohasi — tarixini o‘rgangan olimlarning ilmiy merosini tizimli tahlil qilish dolzarblik kasb etmoqda. Bunday tadqiqotlar nafaqat muayyan olimning shaxsiy

hissasini baholashga, balki milliy tarix fanida shakllangan yo‘nalishlar va maktablarning genezisini tushunishga xizmat qiladi. Akademik Abdulahad Rahimjonovich Muhammadjonov o‘zbek arxeologiya va sharqshunoslik fanining yirik vakillaridan biri sifatida, birinchi navbatda, O‘rta Osiyoda sug‘orma dehqonchilik, irrigatsiya va gidrotexnika tarixini, shu jumladan Buxoro vohasidagi qadimgi va o‘rta asr yodgorliklarini o‘rganishga bag‘ishlangan tadqiqotlari bilan tanilgan [1; 2]. Mazkur maqolaning maqsadi — olimning Buxoro tarixshunosligiga qo‘shgan hissasini mavjud manbalar asosida obyektiv tarzda yoritish va uning ilmiy yo‘nalishi ("maktabi")ning tarixshunoslikdagi o‘rnini tanqidiy baholashdir.

Ta’kidlash joizki, biografik manbalarda olimning tug‘ilgan yili borasida farqlanish kuzatiladi: rus tilidagi Vikipediya maqolasida asosiy sana sifatida 1931-yil 26-dekabr ko‘rsatilib, muqobil ma’lumot sifatida 1928-yil qayd etiladi [1], o‘zbek tilidagi Vikipediya maqolasida esa 1928-yil 26-dekabr asosiy sana sifatida beriladi [2], boshqa bir nashrda esa 1931-yil 26-dekabr ko‘rsatiladi (Jadid.uz) [9]. Olimning vafoti munosabati bilan chop etilgan "85 yoshida vafot etdi" sarlavhali xabar [3] 1931-yilgi tug‘ilgan sanani bilvosita tasdiqlaydi, chunki 2016-yilda vafot etgan bo‘lsa, 85 yoshga to‘lgan sana aynan 1931-yilga to‘g‘ri keladi. Shunga o‘xshash nomuvofiqlik olimning fan doktori ilmiy darajasini olgan yilida ham kuzatiladi: bir manbada bu sana 1973-yil sifatida ko‘rsatilsa, rus tilidagi Vikipediya ma’lumotlariga ko‘ra doktorlik dissertatsiyasi 1977-yilda himoya qilingan [1]. Ushbu nomuvofiqliklar maqolada ochiq qayd etiladi, chunki aniq faktlarga tayanish ilmiy matnning asosiy talabidir.

Umuman olganda, o‘zbek tarix fanida "ilmiy maktab" tushunchasi odatda muayyan olim atrofida shakllangan, uzoq yillar davomida izchil rivojlangan tadqiqot yo‘nalishini, shu yo‘nalishda tayyorlangan shogirdlar avlodini va ularning umumiy metodologik yondashuvini anglatadi. Buxoro kabi ko‘p asrlik yozma va moddiy-madaniy merosga ega bo‘lgan hudud tarixini o‘rganish borasida bir necha avlod olimlari — V.V. Bartold, A.A. Semyonov, V.A. Shishkin, Y.G‘. G‘ulomovdan tortib mustaqillik davri tadqiqotchilarigacha — o‘ziga xos hissa qo‘shgan. Ushbu uzluksiz ilmiy zanjirda A.R. Muhammadjonovning o‘rnini aniqlash uchun, avvalo, uning shaxsiy ilmiy faoliyati yo‘nalishlarini, so‘ngra bu faoliyatning institutsional va uslubiy davomiyligini alohida-alohida ko‘rib chiqish maqsadga muvofiqdir. Aynan shu ikki jihatning farqlanmasligi — ya’ni bir tomondan olimning shaxsiy ilmiy natijalari, ikkinchi tomondan "maktab" sifatida institutsionallashgan davomiylik — mavjud adabiyotlarda ko‘pincha aralashtirib yuboriladi, bu esa tadqiqotning dolzarbligini yanada oshiradi.

Tadqiqot obyekti va metodlari. Tadqiqotning obyekti — akademik A.R. Muhammadjonovning ilmiy-biografik merosi, uning lavozim va unvonlar bosqichi, hamda uning nomi bilan bog‘liq "ilmiy maktab" tushunchasining tarixshunoslikdagi talqinlari hisoblanadi. Tadqiqot predmeti sifatida ushbu merosning Buxoro tarixshunosligi kontekstidagi o‘rni va uning institutsional yoxud g‘oyaviy-metodologik davomiyligi masalasi belgilangan.

Maqola tarixiylik, tizimlilik, xolislik va qiyosiy-tahliliy yondashuv tamoyillariga asoslangan. Tadqiqotda biobibliografik metod (olimning nashr etilgan asarlari ro‘yxati va ilmiy faoliyati bosqichlarini tahlil qilish), shuningdek tarixshunoslik metodi (turli manbalardagi ma’lumotlarni qiyoslash va ularning bir-biriga mos yoki zid tomonlarini aniqlash) qo‘llanildi. Manba sifatida rus va o‘zbek tilidagi ensiklopedik maqolalar, ilmiy-ta’lim muassasalarining rasmiy nashrlari (xususan, Buxoro davlat universiteti va Namangan davlat universiteti tomonidan tayyorlangan o‘quv qo‘llanmalar), O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Tarix institutining rasmiy rahbarlar ro‘yxati hamda ommaviy axborot vositalaridagi rasmiy xabarlardan foydalanildi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Mavjud manbalarga ko‘ra, A.R. Muhammadjonov O‘rta Osiyo davlat universitetini tamomlagach (1951-yil), Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti aspiranturasida tahsil olgan va 1955-yilda nomzodlik, 1977-yilda esa doktorlik dissertatsiyasini himoya qilgan [1]. U O‘zbekiston Fanlar akademiyasi tizimida faoliyat yuritgan: 1956–1970-yillarda Tarix va arxeologiya institutida katta ilmiy xodim va sektor mudiri, so‘ngra Arxeologiya institutida sektor mudiri, 1980–1983-yillarda esa ushbu institut direktori lavozimlarida ishlagan [2]. Rasmiy institutsional ma’lumotlarga ko‘ra, u 1995–1998-yillarda Fanlar akademiyasining Tarix instituti direktori bo‘lgan [5], biroq boshqa manbada bu davr 1996–1998-yillar sifatida ko‘rsatiladi [2] — bu ikki manba o‘rtasidagi yana bir kichik nomuvofiqlikdir. 1998–2003-yillarda Sharqshunoslik institutining bosh ilmiy xodimi, 1998-yildan esa O‘zbekiston Milliy universiteti professori sifatida faoliyat yuritgan [2].

Olimning Buxoro tarixshunosligiga qo‘shgan bevosita hissasi, birinchi navbatda, uning arxeologik tadqiqotlari bilan bog‘liq. Buxoro vohasidagi Poykent va Varaxsha kabi yirik arxeologik yodgorliklarni o‘rganishda L.A. Zimin, V.A. Shishkin kabi salaflari va J. Mirzaahmedov kabi keyingi avlod tadqiqotchilari qatorida A.R. Muhammadjonovning nomi ham tilga olinadi [4]. Bundan tashqari, olimning O‘rta Osiyoda sug‘orma dehqonchilik va irrigatsiya tizimlarining shakllanish tarixiga bag‘ishlangan 1978-yilgi monografiyasi [10] metodologik jihatdan Buxoro vohasi kabi qadimdan sun’iy sug‘orishga asoslangan

hududlar tarixini o‘rganishning nazariy asoslarini ishlab chiqishga xizmat qilgan. Shuni alohida ta’kidlash lozimki, Buxoro davlat universiteti tizimida olimning ilmiy merosiga bag‘ishlangan "Fan tarixi rivojiga akademik A.R. Muhammadjonovning qo‘shgan hissasi" mavzusidagi ilmiy tadbir o‘tkazilgani [8] uning nomi mahalliy ilmiy jamoatchilik tomonidan ham institutsional darajada e’tirof etilganini ko‘rsatadi.

Muhokama. Tadqiqot davomida muhim bir tarixshunoslik muammosiga duch kelindi: mavjud ochiq manbalarda "Buxoro tarixshunosligida ilmiy maktabga asos solgan olim" degan ta’rif nafaqat A.R. Muhammadjonovga, balki Buxoro davlat universitetida uzoq yillar faoliyat yuritgan tarix fanlari doktori, professor F.H. Qosimovga nisbatan ham qo‘llanilgani aniqlandi. Xususan, Buxoro davlat universiteti rasmiy nashrida bevosita "Buxoroda zamonaviy tarixshunoslik maktabining vujudga kelishi salohiyatli olim F.H. Qosimovning nomi bilan bog‘liq" deb ta’kidlanadi va uning istiqlol yillaridagi to‘rt nafar shogirdi tarix fanlari nomzodi darajasiga erishgani qayd etiladi [6]. Bu holat "ilmiy maktab" tushunchasining tarixshunoslikda hali yagona va aniq mezonlarga ega emasligini, balki turli mualliflar tomonidan turlicha talqin etilishini ko‘rsatadi — ba’zan bu atama institutsional davomiylik (universitet kafedrasi darajasidagi ustoz-shogird munosabati) ma’nosida, ba’zan esa fanning muayyan yo‘nalishini (masalan, arxeologik-manbashunoslik yondashuvni) shakllantirgan olimga nisbatan qo‘llaniladi.

Shuni alohida ta’kidlash lozimki, A.R. Muhammadjonovning bevosita Buxorodagi shogirdlari, ularning soni yoki ismlari to‘g‘risida tadqiqot jarayonida ishonchli, tekshirilgan manba topilmadi. Shu sababli ushbu masala bo‘yicha aniq xulosa chiqarish hozirgi bosqichda erta bo‘lar edi; bu — kelgusi arxiv va shaxsiy fondlarga asoslangan tadqiqotlar uchun ochiq qolgan yo‘nalishdir. Mavjud ma’lumotlar asosida ishonchli tarzda aytish mumkinki, olimning Buxoro tarixshunosligiga ta’siri bevosita ustoz-shogird tizimidan ko‘ra, ko‘proq uning nashr etilgan ilmiy asarlari, arxeologik tadqiqot natijalari va O‘rta Osiyo tarixi bo‘yicha yaratgan umumlashtiruvchi ishlari orqali amalga oshgan — bu, o‘z navbatida, "ilmiy maktab"ning ikkinchi, kengroq shaklini, ya’ni g‘oyaviy-metodologik davomiylikni tashkil etadi.

Tanqidiy nuqtayi nazardan qaraganda, A.R. Muhammadjonovning ilmiy faoliyati asosan respublika miqyosidagi umumiy muassasalarda — Fanlar akademiyasining Tarix va arxeologiya, keyinchalik Arxeologiya hamda Sharqshunoslik institutlarida — kechgani, uning faoliyat markazi bevosita Buxoro shahrida emas, balki Toshkentda bo‘lganini ko‘rsatadi. Bu holat uni F.H. Qosimov kabi butun ilmiy-pedagogik faoliyatini Buxoro davlat universitetida olib borgan va u yerda bevosita dissertant-shogirdlar tayyorlagan mahalliy olimlardan farqlaydi. Demak, agar "ilmiy maktab" tushunchasini tor, institutsional ma’noda — ya’ni bir universitet yoki muassasa doirasida shakllangan ustoz-shogird tizimi sifatida — talqin qilsak, A.R. Muhammadjonovning o‘rni bevosita "Buxoro maktabi"dan ko‘ra, umumrespublika miqyosidagi arxeologiya-manbashunoslik yo‘nalishiga yaqinroq turadi. Aksincha, agar bu tushunchani keng ma’noda — hudud tarixini o‘rganishning ilmiy-uslubiy negizini yaratgan tadqiqotlar majmui sifatida — qo‘llasak, uning Buxoro vohasi arxeologiyasi va irrigatsiya tarixiga oid ishlari mazkur yo‘nalishning muhim tarkibiy qismini tashkil etadi. Ushbu ikki talqin o‘rtasidagi farqni aniq ko‘rsatish — mavzuni yuzaki emas, balki tahliliy tarzda yoritishning zaruriy sharti hisoblanadi.

Natijalar va ularning tahlili. O‘tkazilgan tahlil shuni ko‘rsatadiki, A.R. Muhammadjonov O‘zbekiston arxeologiya va tarix fanida, xususan Buxoro vohasi qadimgi va o‘rta asrlar tarixini arxeologik manbalar asosida o‘rganishda muhim o‘rin egallagan olimdir. Metodologik nuqtayi nazardan, uning ishlarining o‘ziga xosligi shundaki, u yozma manbalar (mahalliy va rus tilidagi tarixiy-geografik asarlar) bilan bir qatorda dala arxeologik tadqiqotlari natijalarini uyg‘un tarzda qo‘llagan. Bunday kompleks — manbashunoslik va arxeologiyani birlashtirgan — yondashuv Buxoro vohasi kabi yozma manbalari nisbatan boy, ammo moddiy madaniyat yodgorliklari hali to‘liq o‘rganilmagan hududlar uchun alohida ahamiyat kasb etadi.

Shu bois, keyingi avlod tadqiqotchilari, jumladan J. Mirzaahmedov kabi olimlarning Poykent va Varaxsha bo‘yicha davom ettirgan izlanishlarini, muayyan darajada, aynan shu kompleks metodologiyaning davomi sifatida baholash mumkin, garchi bu davomiylikning bevosita ustoz-shogird munosabati shaklida bo‘lganligi hozirgi bosqichda hujjatlar bilan to‘liq tasdiqlanmagan. Natijalar, shuningdek, olimning irrigatsiya va sug‘orma dehqonchilik tarixiga oid tadqiqotlari Buxoro kabi vohalar tarixini yoritishning uslubiy asosini real ma’noda boyitganini, biroq uning shaxsiy biografik ma’lumotlari (tug‘ilgan yili, unvon olgan sanalari, institutsional lavozimlarining aniq muddatlari) borasida manbalar o‘rtasida jiddiy tizimli tekshiruvga muhtoj bo‘lgan nomuvofiqliklar saqlanib qolayotganini ko‘rsatadi.

Xulosa va takliflar. O‘tkazilgan tahlil shuni ko‘rsatadiki, akademik A.R. Muhammadjonov O‘zbekiston arxeologiya va tarix fanida, xususan Buxoro vohasi qadimgi va o‘rta asrlar tarixini arxeologik manbalar asosida o‘rganishda muhim o‘rin egallagan olimdir. Uning irrigatsiya va sug‘orma dehqonchilik tarixiga oid tadqiqotlari Buxoro kabi vohalar tarixini yoritishning uslubiy asosini boyitgan. Shu bilan birga, olimning nomi bilan bog‘liq "ilmiy maktab" tushunchasi hozirgi kunga qadar tarixshunoslikda tizimli va

manbalarga asoslangan holda o‘rganilmagan, bu borada mavjud nashrlarda turlicha va ba’zan bir-biriga zid talqinlar uchraydi. Shuningdek, olimning tug‘ilgan sanasi va akademik unvon olgan yili kabi asosiy biografik faktlarda ham manbalar o‘rtasida nomuvofiqlik mavjudligi aniqlandi.

Shu munosabat bilan taklif etiladiki, kelgusi tadqiqotlarda A.R. Muhammadjonovning shaxsiy arxiv fondi, uning rahbarligida himoya qilingan dissertatsiyalar ro‘yxati hamda unga bag‘ishlangan xotira-maqolalar chuqur o‘rganilishi, shu asosda uning Buxoro tarixshunosligidagi o‘rni aniqroq va faktik jihatdan mustahkam tarzda belgilanishi lozim. Shuningdek, "ilmiy maktab" tushunchasini aniqlashtirish uchun institutsional (universitet darajasidagi ustoz-shogird tizimi) va g‘oyaviy-metodologik (yo‘nalish yaratuvchi olim) ta’riflarni izchil ajratib ko‘rsatadigan yagona tarixshunoslik mezonini ishlab chiqish maqsadga muvofiqdir.

ADABIYOTLAR:

1. Мухаммаджонов, Абдулахад Рахимжонович // Википедия [Электронный ресурс]. — Режим доступа: URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Мухаммаджонов,_Абдулахад_Рахимжонович (дата обращения: 02.09.2026).

2. Abdulahad Muhammadjonov // Vikipediya [Электрон манба]. — Kirish rejimi: URL: https://uz.wikipedia.org/wiki/Abdulahad_Muhammadjonov (murojaat sanasi: 02.09.2026).

3. Akademik Abdulahad Muhammadjonov 85 yoshida vafot etdi // Daryo.uz, 2016, 6 aprel [Электрон манба]. — Kirish rejimi: URL: https://daryo.uz/2016/04/06/akademik-abdulahad-muhammadjonov-85-yoshida-vafot-etdi (murojaat sanasi: 02.09.2026).

4. Buxoro tarixi [O‘quv qo‘llanma]. — Namangan: Namangan davlat universiteti, 2024 [Электрон манба]. — Kirish rejimi: URL: https://namdu.uz/media/Books/pdf/2024/05/16/NamDU-ARM-308-Buxoro_tarixi.pdf (murojaat sanasi: 02.09.2026).

5. Институт истории Академии наук Республики Узбекистан // Википедия [Электронный ресурс]. — Режим доступа: URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Институт_истории_Академии_наук_Республики_Узбекистан (дата обращения: 02.09.2026).

6. Buxoro davlat universiteti. Jahon tarixi kafedrasi [rasmiy sahifa, Электрон манба]. — Kirish rejimi: URL: https://buxdu.uz/71-jahon-tarixi-kafedrasi/4443/4443-jahon-tarixi-kafedrasi/ (murojaat sanasi: 02.09.2026).

7. Buxoro davlat universiteti. Buxoro davlat universiteti rektorlari [rasmiy sahifa, Электрон манба]. — Kirish rejimi: URL: https://buxdu.uz/28-universitet-tarixi/4479/4479-buxoro-davlat-universiteti-rektorlari/ (murojaat sanasi: 02.09.2026).

8. «Фан тарихи ривожига академик А.Р. Муҳаммаджоновнинг қўшган ҳиссаси»: илмий тадбир материаллари // Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети [Электрон манба]. — Кириш режими: URL: https://uniwork.buxdu.uz/resurs/12558_1_4E7A038BD12FF323E473E9E67669E7883B8913F6.pdf (мурожаат санаси: 02.09.2026).

9. Jadid.uz. Tavalludlar [Электрон манба]. — Kirish rejimi: URL: https://jadid.uz/category/elonlar/tavalludlar-elonlar/page/2/ (murojaat sanasi: 02.09.2026).

10. Мухамеджанов А.Р. История орошения Бухарского оазиса (с древнейших времен до начала XX в.) / Отв. ред. Я.Г. Гулямов. — Ташкент: Фан, 1978. — 296 с.

UO‘K 394

«BORBIYORON» VA «RAXTZANON»: TARIXIY-ETNOLOGIK TAHLIL, IJTIMOIY VAZIFALAR

Shamsiyeva Zilola Askarovna,
Buxoro davlat universiteti Arxeologiya va
Buxoro tarixi kafedrasi assistent o‘qituvchisi,
tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. *Mazkur maqolada Buxoro vohasida nikoh to‘yi arafasida va fotiha to‘yi jarayonida amalga oshiriladigan «borbiyoron» va «raxtzanon» marosimlarining tarixiy-etnologik xususiyatlari, ijtimoiy vazifalari hamda zamonaviy transformatsiyasi tahlil qilinadi. Tadqiqot Buxoro shahri, Kogon, Shofirkon, G‘ijduvon va Romitan tumanlarida 2021–2026-yillarda o‘tkazilgan dala tadqiqotlari materiallariga, shuningdek, avvalgi etnografik manbalarga asoslanadi. «Borbiyoron»da kuyov xonadonidan kelin uyiga keltiriladigan mahsulotlarning ayrim hududlarda «qalin» yoki «sut haqqi» bilan bog‘lanishi o‘rganilgan. «Raxtzanon»da kelinsarpo, so‘zani va boshqa moddiy unsurlarning ramziy mazmuni, ayollarning marosimdagi ishtiroki tahlil qilingan. Natijalar an’anaviy asos saqlangan holda moddiy tarkib va namoyish shakllarida globallashuv ta’sirida o‘zgarishlar yuz berayotganini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *Buxoro vohasi, nikoh marosimlari, borbiyoron, raxtzanon, kelinsarpo, so‘zani, marosimiy almashinuv, an’ana, transformatsiya, moddiy madaniyat, ayollar marosimi.*

«БОРБИЁРОН» И «РАХТЗАНОН»: ИСТОРИКО-ЭТНОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ, СОЦИАЛЬНЫЕ ФУНКЦИИ

Аннотация. *В статье анализируются историко-этнологические особенности, социальные функции и современные трансформации обрядов «борбиёрон» и «рахтзанон», совершаемых накануне свадебного торжества и в ходе обряда помолвки «фотиха» в Бухарском оазисе. Исследование основано на материалах полевых исследований, проведённых в 2021–2026 годах в городе Бухара, Каганском, Шафирканском, Гиждуванском и Ромитанском районах, а также на данных предшествующих этнографических работ. В обряде «борбиёрон» рассмотрено принесение семьёй жениха продуктов в дом невесты, в отдельных районах связываемое с понятиями «калым» или «сут хакки». В обряде «рахтзанон» проанализировано символическое содержание келинсарпо, сузани и участие женщин. Результаты показывают, что традиционная основа обрядов сохраняется при изменении их материального состава под влиянием глобализации.*

Ключевые слова: *Бухарский оазис, свадебные обряды, борбиёрон, рахтзанон, келинсарпо, сузани, ритуальный обмен, традиция, трансформация, материальная культура, женский обряд.*

«BORBIYORON» AND «RAXTZANON»: HISTORICAL-ETHNOLOGICAL ANALYSIS, SOCIAL FUNCTIONS

Abstract. *This article analyzes the historical-ethnological features, social functions, and contemporary transformations of the «Borbiyoron» and «Raxtzanon» ceremonies performed before the wedding and during the «Fotiha» engagement in the Bukhara oasis. The study draws on field research conducted between 2021 and 2026 in Bukhara city and the Kogon, Shofirkon, Gijduvan, and Romitan districts, along with earlier ethnographic sources. In the «Borbiyoron» ceremony, the groom’s family delivers products to the bride’s home, in some areas linked to «qalin» or «sut haqqi». The «Raxtzanon» ceremony’s kelinsarpo, so‘zani, and women’s participation are analyzed. Findings show traditional foundations persist while material forms change under globalization.*

Key words: *Bukhara oasis, wedding ceremonies, Borbiyoron, Raxtzanon, kelinsarpo, so‘zani, ceremonial exchange, tradition, transformation, material culture, women’s ritual.*

Kirish. Nikoh to‘yi marosimlari xalqning turmush tarzi, ma’naviy madaniyati, ijtimoiy-iqtisodiy hayoti va tarixiy xotirasining muhim ko‘rinishlaridan biridir. Ular orqali jamiyatda qarindoshlik munosabatlari, oilaviy qadriyatlar, gender rollari, moddiy almashinuv shakllari va avlodlararo madaniy merosning uzatilishi namoyon bo‘ladi. Buxoro vohasi nikoh marosimlari tizimida «borbiyoron»,

«raxtzanon», fotiha to‘yi, «dommotbari», chimildiq, nahorgi osh va nikoh bazmi kabi marosimlar o‘ziga xos o‘rin tutadi.

Buxoro vohasining nikoh marosimlari boshqa hududlarda uchramaydigan yoki boshqa nom va shaklda mavjud bo‘lgan qator udumlarni ham o‘zida saqlab qolgan. Xususan, fotiha to‘yi dasturxoni yozilishidan oldin «borbiyoron» yoki «to‘ybiyoron», shuningdek, «raxtzanon» marosimlarining o‘tkazilishi vohada nikoh marosimlarining o‘ziga xos lokal modelini shakllantirgan. Nazariy jihatdan bunday marosimlarni A. van Gennep taklif etgan o‘tish davri marosimlari (rites de passage) – ajralish, chegara va qo‘shilish bosqichlaridan iborat model asosida tahlil qilish mumkin, bunda «borbiyoron» va «raxtzanon» aynan chegara bosqichini ifodalaydi [17].

Mavzuga oid tadqiqotlar orasida G. Tosheva Qashqadaryo vohasi nikoh to‘yi marosimlarini o‘rganib, ularning bir qator umumiy jihatlarini Buxoro vohasi bilan taqqoslash imkonini beruvchi ma’lumotlar keltirgan [2]. T.G. Yemelyanenko Buxoro vohasining Qorako‘l tumani to‘ylari misolida marosimlarning an’anaviy va zamonaviy shakllarini tahlil qilgan [8, 27-b.], O.A. Suxareva esa so‘zani tikish an’analarining tarixiy taraqqiyotini yoritgan [14]. Shu bilan birga, «borbiyoron» va «raxtzanon»ni o‘zaro bog‘liq yagona marosimiy tizim sifatida, ularning moddiy, ijtimoiy va ramziy funksiyalarini birgalikda hamda zamonaviy transformatsiya jarayonlari nuqtayi nazaridan o‘rganish alohida tadqiqot predmeti sifatida yetarlicha yoritilmagan, bu esa mazkur ishning dolzarbligini belgilaydi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, bugungi kunda mazkur marosimlar an’anaviy mazmunini saqlagan holda tashqi shakl, moddiy tarkib va bajarilish usullarida sezilarli o‘zgarishlarni boshdan kechirmoqda. Xususan, kelinsarpo tarkibining kengayishi, so‘zani sonining ortishi, zamonaviy kosmetika, sumka va taqinchoqlarning marosimga kirib kelishi hamda sarpolarning ochiq namoyish qilinishi nikoh marosimlarining zamonaviy ijtimoiy-madaniy jarayonlar ta’sirida transformatsiyalanayotganini ko‘rsatadi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi Buxoro vohasida «borbiyoron» va «raxtzanon» marosimlarining o‘tkazilish tartibi, tarixiy-etnologik mazmuni, ijtimoiy vazifalari va zamonaviy transformatsiya jarayonlarini aniqlashdan iborat. Tadqiqotning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat: «borbiyoron» marosimining o‘tkazilish tartibini aniqlash; marosim doirasidagi moddiy almashinuv shakllarini tahlil qilish; «qalin» va «sut haqqi» tushunchalarining marosimiy mazmunini aniqlash; «raxtzanon» marosimining tarkibi va ramziy xususiyatlarini ochib berish; kelinsarpo va so‘zani tarkibidagi tarixiy o‘zgarishlarni aniqlash; marosimlarda ayollarning ijtimoiy-madaniy rolini tahlil qilish; an’anaviy va zamonaviy marosim elementlarining o‘zaro munosabatini ko‘rsatish.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi «borbiyoron» va «raxtzanon» marosimlarini o‘zaro bog‘liq yagona marosimiy tizim sifatida ko‘rib chiqish, ularning moddiy, ijtimoiy va ramziy funksiyalarini birgalikda tahlil qilish hamda zamonaviy transformatsiyalarini dala materiallari asosida yoritish bilan belgilanadi.

Tadqiqot metodlari. Tadqiqot Buxoro vohasining turli hududlarida to‘plangan dala-etnografik materiallar hamda mavzuga oid tarixiy-etnografik adabiyotlar asosida olib borildi. Asosiy empirik manbalarni Buxoro shahri, Kogon, Shofirkon, G‘ijduvon, Romitan va Buxoro tumanlarida qayd etilgan dala yozuvlari tashkil etadi. Dala materiallari 2021–2026-yillar davomida qayd etilgan.

Tadqiqotda quyidagi usullardan foydalanildi: etnografik kuzatuv usuli – «borbiyoron» va «raxtzanon» marosimlarining bajarilish tartibi, ishtirokchilari, marosim predmetlari va o‘zaro munosabatlarini kuzatish uchun; etnografik suhbat usuli – axborotchilardan marosimlarning mahalliy nomlari, mazmuni, beriladigan mahsulotlar va sovg‘alar, shuningdek, marosimga oid urf-odatlar haqida ma’lumot olish uchun; qiyosiy-tarixiy metod – XX asr o‘rtalarida mavjud bo‘lgan marosim shakllarini bugungi amaliyot bilan qiyoslash uchun, xususan, T.G. Yemelyanenkoning Qorako‘l to‘ylari haqidagi tadqiqotidan foydalanildi [8]; tarixiy-etnologik tahlil – marosimlarning moddiy va ramziy elementlari, ularning ijtimoiy funksiyalari hamda tarixiy rivojlanishini o‘rganish uchun; transformatsion yondashuv – an’anaviy marosim elementlarining saqlanishi, qisqarishi, yangi elementlar bilan almashishi va yangi funksiyalar kasb etishi jarayonlarini tahlil qilish uchun.

Natijalar va muhokama. «Borbiyoron» marosimi. Buxoro vohasida fotiha to‘yidan bir kun oldin kuyov xonadonining bir vakili (asosan tog‘a yoki amaki) tomonidan kelin uyiga bitta qo‘y va to‘y dasturxoni uchun zarur oziq-ovqat mahsulotlarining keltirilishi an’anaviy marosimiy amaliyotlardan biridir. Buxoro shahrida bu udum «borbiyoron» deb ataladi [1], Qashqadaryo vohasida ham xuddi shunday nomlanadi [2].

Keltiriladigan mahsulotlarning miqdori va turi xonadonlarning iqtisodiy imkoniyatiga qarab farqlanadi: ayrim oilalar barcha noz-ne’matlarni keltirsa, boshqalari un, yog‘, shakar va go‘sht kabi asosiy mahsulotlar bilan cheklanadi [3]. Shofirkon [4] va G‘ijduvon [5] tumanlarining ayrim xonadonlarida bu mahsulotlar kuyov tomonidan beriladigan «qalin» tarkibida baholanadi, Romitan hududida esa chorva moli kelinning onasiga beriladigan «sut haqqi» (toj. «haqqi shir») sifatida talqin qilinadi [6]. «Bor»ni qabul qilgan kelin xonadoni vakili o‘z navbatida kuyov qarindoshiga chopon (toj. «joma»), non va shirinliklar tortiq qiladi – bu holat marosimning o‘zaro almashinuv tamoyiliga asoslanganligini ko‘rsatadi.

«Borbiyoron» shu tariqa bir tomondan to‘yga moddiy tayyorgarlikni ta’minlasa, ikkinchi tomondan quda xonadonlari o‘rtasidagi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni mustahkamlovchi marosimiy mexanizm sifatida namoyon bo‘ladi. Mahsulotlarning berilishi va qabul qilinishi o‘zaro hurmat va majburiyatni shakllantiradi; antropologik nuqtayi nazardan bu jarayonni «berish – qabul qilish – javob qaytarish» tamoyiliga asoslangan marosimiy almashinuv sifatida baholash mumkin. Ayrim hududlarda «bor»ning «qalin» yoki «sut haqqi» bilan bog‘lanishi bir xil marosimiy amaliyotning turli jamoalarda turlicha talqin qilinishini, ya’ni Buxoro vohasi nikoh marosimlarining mahalliy variantlarga ega ekanligini ko‘rsatadi. Ushbu jarayon fransuz sotsiologi M. Mossning sovg‘a nazariyasi (théorie du don) bilan ham uyg‘un keladi: unga ko‘ra, sovg‘a berish, uni qabul qilish va javoban sovg‘a qaytarish majburiyatlari jamiyatdagi ijtimoiy aloqalarni mustahkamlovchi asosiy mexanizmlardan biri hisoblanadi, va Buxoro vohasidagi «borbiyoron» ana shunday o‘zaro majburiyatlar tizimining mahalliy ko‘rinishidir [16].

«Raxtzanon» marosimi. «Borbiyoron»dan so‘ng kelin xonadonida «raxtzanon» marosimi va fotiha to‘yiga tayyorgarlik boshlanadi [7]. «Raxtzanon» fotiha to‘yi dasturxoni yozilishidan oldin kelin uyida o‘tkaziladigan ayollar marosimi bo‘lib, nomi fors-tojik tilidagi «raxturdi», ya’ni buyumlarni chiziq tarzida terish ma’nosi bilan bog‘liq [12]. Qorako‘l to‘ylari bo‘yicha olib borilgan etnografik tadqiqotlarda ham ushbu marosimning o‘xshash tartibi qayd etilgan [8, 27-b.].

Marosimda kuyov xonadonining ayollari kelin uchun tayyorlangan sarpolarni karnay-surnay sadolari ostida olib keladi. XX asrning 1950–1960-yillarida odatda to‘rtta dasturxonda sarpo keltirilgan bo‘lsa, bugungi kunda ayrim to‘ylarda bu ko‘rsatkich 8–10 tagacha yetmoqda [9]. Kelin sandig‘i ustiga ko‘rpachalar tekis qilib teriladi, ularning ustiga kelinning onasi va qaynonasi tomonidan tayyorlangan so‘zanilar chiziq ko‘rinishida joylashtiriladi [13]; oxirgi so‘zani «bolopo‘sh» yoki «joypo‘sh» deb ataladi. Ilgari to‘rttadan so‘zani tayyorlangan bo‘lsa, hozirda ularning soni 10–12 tagacha yetmoqda – so‘zanilarning tikilish uslubi va naqshlari xususida O.A. Suxareva ham o‘z maqolasida ma’lumot bergan [14].

«Joy» terilgach, kelin va kuyovning onalari bir-birini muborakbod etadi va shirinlik tashlab, «yoshlarning hayoti shu shirinliklardek shirin bo‘lsin» deya niyat qiladi; keksa onaxonlar esa «Moho zadem raxtasha, Alloh tiyat baxtasha» («Bizlar urdik raxtini, Alloh bersin baxtini») deya duoyi fotihaga qo‘l ochadi [15]. Kelin onasining mehmonlarga igna, ip va angushvona tugilgan ro‘molcha tortiq qilishi an’anaviy udumlardan biri bo‘lib, bugungi kunda bu o‘rnini qutilarga joylashtirilgan shokolad, ro‘molcha va pul tarqatish amaliyoti egallamoqda [10].

«Raxtzanon»da asosan yoshi katta ayollarning ishtirok etishi marosimning gender xususiyatini belgilaydi — kelin sarposini tayyorlash, so‘zani tikish kabi jarayonlar ayollar mehnati va tajribasining avloddan avlodga uzatilish mexanizmi vazifasini bajaradi. «Raxt» tarkibidagi buyumlar oddiy uy-ro‘zg‘or jihozlari emas, balki kelinning yangi oilaviy hayotga tayyorlanganligini ifodalovchi moddiy ramzlardir; so‘zani esa oilaviy xotira va avlodlar davomiyligining moddiy ifodasi sifatida ikki xonadon ayollarining ramziy birlashuvini bildiradi. Kelinning bu bosqichdagi oraliq maqomi o‘tish davri nazariyasi nuqtayi nazaridan liminal holat sifatida talqin qilinadi, «raxtzanon» esa shu bosqichni tugatuvchi marosimiy chegara vazifasini bajaradi [17].

Dala materiallari ushbu marosimlarning an’anaviy asosi saqlanib qolgan holda moddiy tarkibi va namoyish shaklida sezilarli o‘zgarishlarga uchraganini ko‘rsatadi. Kelinsarpo dasturxonlari sonining to‘rttadan sakkiz-o‘n tagacha, so‘zanilar sonining esa to‘rttadan o‘n-o‘n ikkigacha ko‘payishi, shuningdek, zamonaviy kosmetika va taqinchoqlarning sarpo tarkibiga kirib kelishi hamda sarpolarning shisha qutilarda ommaviy namoyish etilishi [11] ushbu o‘zgarishning yorqin ko‘rinishidir. Bu jarayonni faqat «an’ananing kengayishi» emas, balki ijtimoiy mavqe, iqtisodiy imkoniyat va marosimiy nufuzni namoyish etish tendensiyasi bilan bog‘lab baholash mumkin: ilgari funksional va ramziy mazmun ustuvor bo‘lgan buyumlar asta-sekin namoyishkorlik va prestij vazifasini ham egallamoqda.

Xulosa. «Borbiyoron» va «raxtzanon» marosimlarida kuzatilayotgan o‘zgarishlar Buxoro vohasi nikoh marosimlarining an’anaviy asoslari saqlangan holda funksional va tashqi shakl jihatdan yangilanayotganini ko‘rsatadi. Marosimlarning asosiy yadrosi – ikki xonadonning qarindoshlik aloqalarini mustahkamlash, kelinni yangi oilaga tayyorlash, qudalar o‘rtasida o‘zaro hurmatni qaror toptirish kabi vazifalarini saqlab qolmoqda. Shu bilan birga, ularning moddiy tarkibi, buyumlar soni, namoyish shakllari va estetik ko‘rinishida sezilarli o‘zgarishlar yuz bermoqda.

Shu nuqtayi nazardan, mazkur marosimlarni «an’ananing yo‘qolishi» emas, balki «an’ananing transformatsiyasi» sifatida baholash ilmiy jihatdan asosliroqdir, chunki marosimning ayrim arxaik elementlari qisqarayotgan bo‘lsa-da, uning ijtimoiy funksiyasi saqlanib, yangi mazmunlar bilan boyib bormoqda. Bundan tashqari, Buxoro vohasining turli tumanlarida marosim nomlari, beriladigan mahsulotlar, sovg‘alar miqdori va bajarilish tartibida ayrim farqlar mavjud bo‘lsa-da, ularni birlashtirib turuvchi umumiy

marosimiy model saqlanib qolgan, bu esa Buxoro vohasi nikoh marosimlarini yaxlit etnomadaniy tizim sifatida tadqiq etish imkonini beradi.

Xulosa qilib aytganda: birinchidan, «borbiyoron» kuyov xonadonidan kelin xonadoniga moddiy ne'matlarning olib kelinishini tashkil etuvchi marosim bo‘lib, uning asosida iqtisodiy almashinuv bilan bir qatorda o‘zaro hurmat, qarindoshlik va qudalik munosabatlarini mustahkamlash mexanizmi yotadi; ikkinchidan, ayrim hududlarda «bor»ning «qalin» yoki «sut haqqi» bilan bog‘lanishi mazkur marosimning mahalliy variantlarga ega ekanligini ko‘rsatadi; uchinchidan, «raxtzanon» ayollar ishtiroki ustuvor bo‘lgan marosim sifatida kelinning yangi oilaviy maqomga tayyorlanishi va marosimiy bilimlarning avloddan avlodga uzatilishida muhim vazifa bajaradi; to‘rtinchidan, so‘zani, ko‘rpacha, yostiq, sandiq kabi buyumlar oilaviy xotira, ayollar mehnati va avlodlar davomiyligini ifodalovchi moddiy-madaniy ramzlar sifatida namoyon bo‘ladi; beshinchidan, zamonaviy davrda kelinsarpo va so‘zani miqdorining ko‘payishi, yangi buyumlarning marosimga kirib kelishi va sarpolarning ochiq namoyish etilishi nikoh marosimlarida iste'mol madaniyati va ijtimoiy prestij omillarining kuchayib borayotganini ko‘rsatadi.

Shunday qilib, Buxoro vohasidagi «borbiyoron» va «raxtzanon» marosimlari an'anaviy asoslarini saqlagan holda yangi ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy sharoitlarga moslashib bormoqda. Mazkur jarayonni an'ananing yo‘qolishi emas, balki uning yangi mazmun va shakllar bilan boyib borayotgan transformatsion rivojlanishi sifatida baholash mumkin.

Shu bilan birga, tadqiqot bir qator cheklovlarga ham ega: dala materiallari Buxoro viloyatining bir necha tumani bilan chegaralangan, shuningdek, marosimlarning zamon talabiga moslashuvi diaxron nuqtayi nazardan o‘rganilmagan; bu kelgusi tadqiqotlar uchun dolzarb yo‘nalish bo‘lib qoladi.

ADABIYOTLAR:

1. Dala yozuvlari: Buxoro shahri, Turki Jandi MFY, 2025-yil.

2. Тошева Г. Қашқадарё воҳаси никоҳ тўйи маросимлари. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти. – Б. 51.

3. Dala yozuvlari: Kogon tumani, Chorxona qishlog‘i, 2025-yil.

4. Dala yozuvlari: Shofirkon tumani, Chandir qishlog‘i, 2026-yil.

5. Dala yozuvlari: G‘ijduvon tumani, Gajdumak qishlog‘i, 2026-yil.

6. Dala yozuvlari: Romitan tumani, Mo‘zado‘zon qishlog‘i, 2026-yil.

7. Dala yozuvlari: Romitan tumani, Soqijon qishlog‘i, 2022-yil.

8. Емельяненко Т.Г. Современная свадьба в Каракуле: традиции и инновации // Музей. Традиции. Этничность: Этнические традиции в культуре. – 2013. – №1(3). – С. 27.

9. Dala yozuvlari: Buxoro shahri, Sadriddin Ayniy MFY, 2026-yil .

10. Dala yozuvlari: Romitan tumani, Soqijon qishlog‘i, 2021-yil .

11. Dala yozuvlari: G‘ijduvon shahri, 2026-yil.

12. Dala yozuvlari: Shofirkon tumani, Do‘rmon qishlog‘i, 2023-yil.

13. Dala yozuvlari: Buxoro viloyati, Romitan tumani, Garanshoh qishlog‘i, 2023-yil.

14.Сухарева О.А. К истории развития самаркандской декоративной вышивки // Литература и искусство Узбекистана. – Ташкент, 1937.

15. Dala yozuvlari: Buxoro tumani, Xonabod qishlog‘i, 2023-yil.

16. Mauss M. Essai sur le don. Forme et raison de l'échange dans les sociétés archaïques // L'Année Sociologique. – 1925. – Vol. 1. – P. 30–186.

17. Van Gennep A. Les rites de passage. – Paris: Émile Nourry, 1909. – 288 p.

УДК 504.06

КЛИМАТИЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА И ТРАНСФОРМАЦИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО УПРАВЛЕНИЯ В XXI ВЕКЕ

Ахмедова Шахризода Анваровна,
преподаватель кафедры Политических наук
Узбекского государственного
университета мировых языков
shaxrizodaa@inbox.ru

Аннотация. *В статье исследуются современные тенденции трансформации экологического управления в условиях глобальных климатических изменений. Анализируются политические и институциональные аспекты климатической политики, механизмы международного экологического регулирования и особенности формирования новых моделей экологического управления. Особое внимание уделяется взаимосвязи климатической политики, устойчивого развития и стратегического государственного управления. Обосновывается, что климатическая политика постепенно превращается в один из ключевых факторов институциональной модернизации государства и трансформации современной системы международных отношений.*

Ключевые слова: *климатическая политика, экологическое управление, устойчивое развитие, государственное управление, климатические изменения, экологическая трансформация, климатическое регулирование, международное сотрудничество.*

XXI ASRDA IQLIM SIYOSATI VA EKOLOGIK BOSHQARUVNING TRANSFORMATSIYASI

Annotatsiya. *Maqolada global iqlim o‘zgarishlari sharoitida ekologik boshqaruv transformatsiyasining zamonaviy tendensiyalari tadqiq etiladi. Iqlim siyosatining siyosiy va institutsional jihatlari, xalqaro ekologik tartibga solish mexanizmlari hamda ekologik boshqaruvning yangi modellarini shakllantirish xususiyatlari tahlil qilinadi. Iqlim siyosati, barqaror rivojlanish va strategik davlat boshqaruvi o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikka alohida e’tibor qaratiladi. Iqlim siyosati asta-sekin davlatning institutsional modernizatsiyasi va zamonaviy xalqaro munosabatlar tizimi transformatsiyasining asosiy omillaridan biriga aylanib borayotgani asoslab beriladi.*

Kalit so‘zlar: *Iqlim siyosati, ekologik boshqaruv, barqaror rivojlanish, davlat boshqaruvi, iqlim o‘zgarishlari, ekologik transformatsiya, iqlimni tartibga solish, xalqaro hamkorlik.*

CLIMATE POLICY AND THE TRANSFORMATION OF ENVIRONMENTAL GOVERNANCE IN THE 21ST CENTURY

Abstract. *The article examines contemporary trends in the transformation of environmental governance in the context of global climate change. It analyzes the political and institutional aspects of climate policy, mechanisms of international environmental regulation, and the specific features of emerging models of environmental governance. Particular attention is paid to the interrelationship between climate policy, sustainable development, and strategic public administration. The article argues that climate policy is gradually becoming one of the key factors driving the institutional modernization of the state and the transformation of the contemporary system of international relations.*

Keywords: *climate policy, environmental governance, sustainable development, public administration, climate change, environmental transformation, climate regulation, international cooperation.*

Введение. В XXI веке климатические изменения превратились в один из наиболее серьёзных вызовов современному миру. Повышение глобальной температуры, учащение экстремальных природных явлений, деградация экосистем, сокращение водных ресурсов и рост экологических рисков оказывают всё более существенное влияние на мировую экономику, международную безопасность и устойчивость государственных институтов. В результате климатическая проблематика постепенно выходит за рамки исключительно экологической сферы и становится одним из центральных направлений современной государственной политики и международного сотрудничества.

Современные климатические угрозы обладают комплексным и трансграничным характером. Их последствия затрагивают экономические, политические, социальные и гуманитарные процессы, формируя новые риски для устойчивого развития государств. Именно поэтому климатическая политика всё чаще рассматривается как важнейший элемент стратегического государственного управления и институциональной модернизации.

Особую актуальность климатическая политика приобретает для государств Центральной Азии, где изменение климата усиливает дефицит водных ресурсов, процессы опустынивания и деградацию земель. Для Республики Узбекистан вопросы климатической устойчивости становятся важным направлением модернизации экологической политики и перехода к более устойчивой модели социально-экономического развития [5].

Обзор литературы по теме исследования. Существенное влияние на развитие современных подходов к климатической политике оказала концепция устойчивого развития, закрепившая необходимость баланса между экономическим ростом, социальной стабильностью и сохранением окружающей среды [1]. В современных условиях климатическая политика постепенно интегрируется в систему долгосрочного государственного планирования и становится одним из ключевых элементов экологического управления.

Как отмечает У. Бек, глобальные экологические риски формируют новую модель «общества риска», в рамках которой последствия индустриального развития приобретают универсальный и трудно прогнозируемый характер [2]. В результате климатические изменения начинают рассматриваться как фактор трансформации международной политики, государственного управления и современной модели развития.

Экономические аспекты климатических изменений получили развитие в исследованиях Н. Штерна [3], а институциональные механизмы глобального климатического управления рассматриваются Р. Кеохейном и Д. Виктором [4]. Анализ данных подходов показывает, что вопросы климатической политики исследуются в экономическом, экологическом и международно-институциональном измерениях. Вместе с тем особенности трансформации экологического управления применительно к государствам Центральной Азии и Республике Узбекистан требуют дальнейшего политологического анализа.

Методология исследования. Методологическую основу исследования составили институциональный, системный и сравнительно-политический подходы. Институциональный подход использовался для анализа механизмов климатического регулирования и роли государственных институтов в реализации климатической политики. Системный подход позволил рассмотреть климатическую политику как комплексный элемент современной системы экологического управления и стратегического государственного регулирования.

В рамках сравнительно-политического анализа были исследованы современные модели климатического управления, механизмы международного экологического сотрудничества и особенности реализации климатической политики в различных регионах мира.

Теоретическую основу исследования составили концепции устойчивого развития, экологического управления, климатического регулирования и «общества риска». Использование комплексного междисциплинарного подхода позволило выявить взаимосвязь климатической политики, институциональной устойчивости и трансформации современной системы государственного управления.

Результаты исследования и их анализ. В современных условиях климатическая политика постепенно превращается в один из центральных элементов экологического управления. Если ранее экологическая политика преимущественно ограничивалась природоохранными мерами, то сегодня она охватывает практически все направления государственного регулирования — энергетику, промышленность, транспорт, инвестиционную политику и международные отношения.

Как подчёркивает Н. Штерн, климатические изменения становятся одним из крупнейших вызовов мировой экономике и требуют формирования новых механизмов государственного регулирования [3]. В результате климатическая политика начинает рассматриваться как стратегический инструмент обеспечения долгосрочной устойчивости государства и модернизации системы государственного управления.

Современные исследования показывают, что традиционные административные модели экологического регулирования уже не способны эффективно реагировать на сложность климатических угроз. В связи с этим постепенно формируются новые модели экологического управления, основанные на принципах многоуровневой координации, институционального взаимодействия и международного сотрудничества.

Особое значение приобретает концепция климатического управления, предполагающая интеграцию климатических приоритетов в систему стратегического государственного планирования. В рамках данной модели государство выступает не только как регулятор экологической политики, но и как координатор взаимодействия бизнеса, международных организаций, научного сообщества и институтов гражданского общества.

В современных условиях климатическая политика всё чаще рассматривается как механизм структурной трансформации экономики. Государства постепенно переходят к стратегиям декарбонизации, развитию возобновляемой энергетики, экологической модернизации промышленности и снижению зависимости от углеродной модели развития. В результате климатическое регулирование становится одним из ключевых направлений современной экономической и инвестиционной политики.

Вместе с тем трансформация экологического управления сопровождается серьёзными институциональными противоречиями. Реализация климатической политики требует значительных финансовых ресурсов, технологической модернизации и долгосрочного политического планирования. Это создаёт дополнительные сложности для государств с переходной экономикой и усиливает зависимость экологической модернизации от международной финансовой и технологической поддержки.

Глобальный характер климатических изменений обусловливает необходимость развития международного экологического сотрудничества. Современная климатическая политика во многом формируется в рамках международных соглашений, деятельности глобальных экологических институтов и механизмов многостороннего регулирования.

Важным этапом развития международного климатического управления стало принятие Рамочной конвенции ООН об изменении климата [6] и Парижского соглашения 2015 года [7]. Данные международные документы закрепили необходимость ограничения глобального потепления, развития механизмов климатической адаптации и перехода к более устойчивым моделям развития.

Как отмечают Р. Кеохейн и Д. Виктор, современная система климатического управления характеризуется высокой степенью институциональной сложности и требует координации множества международных и национальных факторов [4]. В результате климатическая политика постепенно превращается в одно из ключевых направлений современной международной политики.

Вместе с тем международное климатическое сотрудничество сталкивается с рядом серьёзных противоречий. Одной из ключевых проблем остаётся различие интересов развитых и развивающихся государств. Экономическая модернизация и переход к низкоуглеродной модели развития требуют значительных финансовых и технологических ресурсов, что создаёт дополнительные трудности для государств с ограниченными экономическими возможностями.

Современные исследователи подчёркивают, что международная климатическая политика постепенно трансформирует традиционное понимание государственного суверенитета. Экологические угрозы требуют согласования политических решений на глобальном уровне и формирования новых механизмов международной координации. В результате климатическая политика становится важным фактором трансформации современной системы международных отношений.

Для Республики Узбекистан климатическая политика приобретает особое стратегическое значение в условиях дефицита водных ресурсов, процессов опустынивания и роста экологических рисков. Изменение климата оказывает существенное влияние на сельское хозяйство, водное хозяйство, энергетическую безопасность и устойчивость природных экосистем страны. В последние годы в Узбекистане реализуются реформы, направленные на развитие «зелёной» экономики, повышение энергоэффективности и расширение использования возобновляемых источников энергии. Важной институциональной основой данного направления является Стратегия по переходу Республики Узбекистан на «зелёную» экономику на период 2019–2030 годов [8]. Особое внимание уделяется вопросам рационального природопользования, экологической модернизации экономики и снижению негативного воздействия хозяйственной деятельности на окружающую среду.

Долгосрочные экологические приоритеты получили дальнейшее развитие в Стратегии «Узбекистан – 2030» [10]. Включение экологических целей в систему стратегического планирования свидетельствует о повышении роли климатической и экологической политики в обеспечении устойчивого развития государства.

Важным направлением государственной политики становится экологическое восстановление Приаралья. Международное значение данного направления усилилось после принятия Генеральной Ассамблеей ООН резолюции об объявлении региона Приаралья зоной экологических инноваций и технологий [9]. Реализуются программы по озеленению высохшего дна Аральского моря, развитию экологической инфраструктуры и улучшению условий жизни населения региона. Экологическая политика постепенно интегрируется в систему стратегического государственного управления и становится одним из ключевых факторов устойчивого развития страны. В современных условиях дальнейшее совершенствование климатической политики требует укрепления институциональной координации, расширения международного экологического сотрудничества и развития механизмов климатической адаптации. Особое значение приобретает формирование устойчивой системы экологического управления, способной эффективно реагировать на последствия глобальных климатических изменений.

Обсуждение результатов. Полученные результаты показывают, что трансформация экологического управления связана, прежде всего, с расширением содержания климатической политики. Её функции постепенно выходят за пределы традиционного природоохранного регулирования и включают экономические, энергетические, социальные и международно-политические механизмы. Данный вывод согласуется с концепцией «общества риска» У. Бека, подчёркивающей комплексный и трансграничный характер современных экологических угроз [2].

Выявленная многоуровневая структура климатического управления соответствует выводам Р. Кеохейна и Д. Виктора о необходимости взаимодействия международных и национальных институтов [4]. Рамочная конвенция ООН об изменении климата и Парижское соглашение формируют международную основу такой координации [6; 7], однако практическая реализация климатической политики непосредственно связана с национальными институциональными, экономическими и технологическими возможностями государств.

Для Республики Узбекистан результаты исследования показывают постепенное включение климатической проблематики в систему стратегического государственного управления. Стратегия перехода к «зелёной» экономике [8], экологические меры в Приаралье [9] и долгосрочные задачи Стратегии «Узбекистан – 2030» [10] отражают расширение институциональных механизмов экологической политики. Вместе с тем дальнейшее развитие данного направления требует укрепления межведомственного взаимодействия, развития климатического мониторинга и расширения регионального сотрудничества.

Заключение. Таким образом, климатическая политика в XXI веке постепенно превращается в один из ключевых факторов трансформации экологического управления и современной системы государственного регулирования. Глобальные климатические изменения оказывают всё более серьёзное влияние на устойчивость государств, международные отношения и мировую экономику, формируя новые вызовы для политических институтов и механизмов стратегического планирования.

Проведённый анализ показывает, что современное экологическое управление требует формирования новых механизмов институциональной координации, международного сотрудничества и интеграции климатических приоритетов в систему стратегического государственного планирования. В современных условиях климатическая политика становится не только инструментом экологического регулирования, но и важным фактором институциональной модернизации государства. При этом особое значение приобретает способность государственных институтов своевременно адаптироваться к климатическим рискам, внедрять эффективные механизмы мониторинга и прогнозирования, а также обеспечивать согласованность экологической, экономической и социальной политики.

Одновременно усиливается значение международного и регионального взаимодействия в сфере климатического регулирования. Трансграничный характер климатических рисков требует координации действий государств, обмена технологиями и опытом, развития совместных экологических программ и формирования эффективных механизмов климатической адаптации. В результате экологическое управление приобретает всё более многоуровневый характер, объединяя национальные, региональные и международные инструменты регулирования.

Для государств Центральной Азии и Республики Узбекистан климатическая политика приобретает особое значение в условиях усиливающихся экологических и ресурсных вызовов. Дефицит водных ресурсов, деградация земель, процессы опустынивания и последствия Аральского кризиса усиливают необходимость разработки долгосрочных механизмов адаптации и более тесного регионального сотрудничества.

В этой связи дальнейшее совершенствование механизмов климатического регулирования становится важным условием обеспечения устойчивого развития, экологической безопасности и долгосрочной социально-экономической устойчивости. Перспективными направлениями являются укрепление институциональной основы климатической политики, расширение использования современных экологических технологий, развитие «зелёной» экономики и более активное включение климатических приоритетов в систему государственного управления.

ЛИТЕРАТУРА:

1. *WCED. Our Common Future. – Oxford: Oxford University Press, 1987.*
2. *Beck U. Risk Society: Towards a New Modernity. – London: Sage Publications, 1992.*
3. *Stern N. The Economics of Climate Change: The Stern Review. – Cambridge: Cambridge University Press, 2007.*
4. *Keohane R., Victor D. Cooperation and Discord in Global Climate Policy // Nature Climate Change. – 2011. – Vol. 1. – P. 7–9.*
5. *Указ Президента Республики Узбекистан № УП-60 «О Стратегии развития Нового Узбекистана на 2022–2026 годы». – Ташкент, 2022.*
6. *Рамочная конвенция Организации Объединённых Наций об изменении климата. – Нью-Йорк, 1992.*
7. *Парижское соглашение к Рамочной конвенции Организации Объединённых Наций об изменении климата. – Париж, 2015.*
8. *Постановление Президента Республики Узбекистан от 4 октября 2019 года № ПП-4477 «Об утверждении Стратегии по переходу Республики Узбекистан на “зелёную” экономику на период 2019–2030 годов». – Ташкент, 2019.*
9. *Генеральная Ассамблея ООН. Резолюция A/RES/75/278 «Об объявлении региона Приаралья зоной экологических инноваций и технологий». – Нью-Йорк, 2021.*

UO‘K 327-045.7(100) “654”

YANGI O‘ZBEKISTON TASHQI SIYOSATIDA PRAGMATIZM

Bafoyev Feruz Murtazoyevich,
Buxoro davlat texnika universiteti dotsenti,
siyosiy fanlar nomzodi

Annotatsiya. *Maqolada mustaqil O‘zbekiston tashqi siyosatida pragmatizmning shakllanishi va Yangi O‘zbekiston bosqichidagi evolyutsiyasi tahlil qilinadi. Deideologizatsiya, konstitutsiyaviy-huquqiy asoslar, milliy manfaatlar, ochiqlik va moslashuvchanlik, tinchlikparvarlik hamda iqtisodiy diplomatiya pragmatik modelning asosiy tarkibiy qismlari sifatida ko‘rib chiqiladi. AQSH, Yevropa va Qozog‘iston yondashuvlari qiyoslanib, AQSH–O‘zbekiston munosabatlari, BMT doirasidagi tashabbuslar va diplomatik vakolatxonalar faoliyatining amaliy natijadorligi yoritiladi.*

Kalit so‘zlar: *pragmatizm, iqtisodiy diplomatiya, deideologizatsiya, milliy manfaatlar, Amerika-O‘zbekiston munosabatlari.*

ПРАГМАТИЗМ ВО ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКЕ НОВОГО УЗБЕКИСТАНА

Аннотация. *В статье анализируются становление прагматизма во внешней политике независимого Узбекистана и его эволюция на этапе Нового Узбекистана. Деидеологизация, конституционно-правовые основы, национальные интересы, открытость и гибкость, миростроительство и экономическая дипломатия рассматриваются как элементы единой прагматической модели. Сопоставляются подходы США, Европы и Казахстана; освещаются американо-узбекские отношения, инициативы в рамках ООН и практическая результативность дипломатических представительств.*

Ключевые слова: *прагматизм, экономическая дипломатия, деидеологизация, национальные интересы, американо-узбекские отношения.*

PRAGMATISM IN THE FOREIGN POLICY OF NEW UZBEKISTAN

Abstract. *The article analyzes the formation of pragmatism in independent Uzbekistan’s foreign policy and its evolution in the New Uzbekistan period. De-ideologization, constitutional and legal foundations, national interests, openness and flexibility, peacebuilding, and economic diplomacy are examined as elements of an integrated pragmatic model. The approaches of the United States, Europe, and Kazakhstan are compared, while U.S.–Uzbekistan relations, UN-related initiatives, and the practical effectiveness of diplomatic missions are also considered.*

Keywords: *pragmatism, economic diplomacy, de-ideologization, national interests, U.S.-Uzbekistan relations.*

Kirish. Pragmatizm konsepsiyalari geosiyosiy raqobat, iqtisodiy noaniqlik hamda logistika va texnologik zanjirlar uzilishi kuchaygan hozirgi xalqaro muhitda alohida dolzarblik kasb etmoqda. Shu nuqtayi nazardan maqola mustaqil O‘zbekiston tashqi siyosatida pragmatizmning ildizlari, deideologizatsiyaning mazmuni, konstitutsiyaviy-huquqiy asoslar, ochiqlik va moslashuvchanlik, AQSH bilan munosabatlar, BMT doirasidagi tashabbuslar, iqtisodiy diplomatiya hamda diplomatik vakolatxonalar natijadorligini bir tizim doirasida tahlil qiladi.

Maqolaning maqsadi - mustaqillik davridan Yangi O‘zbekiston bosqichigacha tashqi siyosiy pragmatizmning evolyutsiyasi, uning konstitutsiyaviy-huquqiy asoslari va amaliy mexanizmlarini tizimli tahlil qilishdir. Tadqiqotning ilmiy yangiligi pragmatizmni alohida siyosiy qarorlar majmui sifatida emas, balki milliy manfaat, deideologizatsiya, ochiqlik, moslashuvchanlik, tinchlikparvarlik va iqtisodiy natijadorlikni birlashtiruvchi yaxlit tashqi siyosiy model sifatida talqin etishda namoyon bo‘ladi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Xalqaro munosabatlarda pragmatizmning nazariy talqinlari orasida E. Israelyanning gumanizm va pragmatizmni uyg‘unlashtirish imkoniyatlariga bag‘ishlangan tadqiqoti alohida ahamiyatga ega. Unda qadriyatlarga asoslangan yo‘nalish bilan milliy manfaatlarni ko‘zlovchi pragmatik yondashuv o‘zaro inkor etuvchi emasligi ko‘rsatiladi [1]. Mazkur nuqtayi nazar O‘zbekiston tashqi siyosatidagi milliy manfaatlar ustuvorligi va tinchlikparvarlik tamoyillarining o‘zaro munosabatini tahlil qilish uchun nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

AQSH tashqi siyosatidagi zamonaviy pragmatizm Davlat departamenti bayonoti, mudofaa siyosatiga doir rasmiy nutq va Milliy xavfsizlik strategiyasida milliy manfaat, natijadorlik hamda “Avvalo Amerika” tamoyillari orqali ifodalangan [2; 3; 4]. Bu hujjatlar siyosiy diskursning birlamchi manbalari bo‘lib, maqolada ularning normativ da‘volari emas, pragmatizmni talqin etish usuli va Markaziy Osiyoga ehtimoliy ta‘siri tahlil qilinadi.

Yevropa yo‘nalishida iqtisodiy samaradorlik, energetika xavfsizligi va strategik avtonomiya masalalari rasmiy siyosiy nutqlar asosida yoritiladi [5]. BMTni isloh qilish, uning xalqaro nizolarni hal etishdagi o‘rni hamda O‘zbekistonning tashkilot doirasidagi tashabbuslari axborot-tahliliy va rasmiy manbalar orqali o‘rganiladi [6; 7]. Qozog‘iston rahbariyatining milliy manfaat va suverenitet haqidagi qarashlari esa mintaqaviy qiyoslash uchun muhim material beradi [8].

O‘zbekiston Prezidentining nutq va ma‘ruzalari mamlakat tashqi siyosati, iqtisodiy diplomatiya hamda diplomatik vakolatxonalar faoliyatining ustuvor mezonlarini aniqlashda asosiy empirik manba sifatida qo‘llanildi [7; 9]. Adabiyotlar va manbalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, mavjud ishlarda pragmatizmning tarixiy ildizlari, konstitutsiyaviy-huquqiy asoslari, tinchlikni barpo etish amaliyoti va iqtisodiy diplomatiya natijadorligi ko‘pincha alohida yoritiladi. Ularni yagona tahliliy model doirasida o‘rganish zarurati ushbu tadqiqotning muammoli maydonini belgilaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotning obyekti mustaqil O‘zbekistonning tashqi siyosati, predmeti esa undagi pragmatik yo‘nalishning shakllanishi, huquqiy-institutsional mustahkamlanishi va amaliy namoyon bo‘lish mexanizmlaridir. Tahlilning xronologik doirasi mustaqillikning dastlabki yillaridan 2026-yilgacha bo‘lgan davrni qamrab oladi.

Ishda tarixiy-genetik, normativ-huquqiy, qiyosiy-siyosiy va institutsional tahlil usullaridan foydalanildi. Tarixiy-genetik usul pragmatizmning deideologizatsiya va milliy manfaatlar ustuvorligidan ochiq hamda natijaga yo‘naltirilgan tashqi siyosatga aylanish jarayonini aniqlashga; normativ-huquqiy tahlil Konstitutsiya, tashqi siyosiy faoliyat konsepsiyasi va boshqa hujjatlarning o‘rnini baholashga xizmat qildi. Qiyosiy usul AQSH, Yevropa va Qozog‘iston yondashuvlari bilan O‘zbekiston modelining umumiy va farqli jihatlarini ochishga imkon berdi.

Rasmiy nutqlar, strategik hujjatlar va axborot-tahliliy materiallar sifat kontent-tahlili asosida o‘rganildi [2-9]. Pragmatizm quyidagi operatsion mezonlar orqali baholandi: milliy manfaatlarning ustuvorligi; tashqi aloqalarning mafkuradan xoli etilishi; ochiqlik va moslashuvchanlik; hamkorlik yo‘nalishlarini diversifikatsiya qilish; nizolarni tinch yo‘l bilan hal etish; investitsiya, eksport, texnologiya, logistika va fuqarolar farovonligi bilan o‘lchanadigan amaliy natijadorlik. AQSH-O‘zbekiston munosabatlari, tinchlikni barpo etish tashabbuslari va iqtisodiy diplomatiya keys usuli asosida ko‘rib chiqildi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Mustaqil O‘zbekiston: tashqi siyosatdagi pragmatizmning ildizlari. Mamlakat rahbariyati boshidanoq fikrlar plyuralizmi, G‘arb pragmatizmi g‘oyalarini hamda uning xalqaro munosabatlar va o‘z mamlakati tashqi siyosatiga ta‘sirini puxta o‘rganish zaruratidan kelib chiqqan.

2001-yilda mustaqil mamlakat tashqi siyosatining “uch ustuni” haqida so‘z yuritilgan. Birinchisi - milliy ustuvorlik, O‘zbekiston va uning xalqi manfaatlari. Ikkinchisi - pragmatizm. Uchinchisi - iqtisodiy samaradorlik. Biroz keyinroq, 2006-yilda mamlakat rahbariyati boshqa davlatlar bilan hamkorlik o‘zaro ishonch va hurmat (1), konstruktivizm va pragmatizm (2), manfaatlar muvozanatiga rioya etish (3) kabi asosiy prinsiplarga tayanishi kerak, deb hisoblagan.

Deideologizatsiya: tashqi jihatlar

Mustaqil O‘zbekiston rahbariyati ichki va tashqi iqtisodiy munosabatlarni deideologizatsiya qilishni ta‘minlash zarurati haqida ilk bor 1993-yilda fikr bildirgan. Keyinchalik, 1996-yilda bu qoida kengaytirildi: davlatlar emas, balki ularning mafkuradan va siyosatdan xoli qilingan iqtisodiyotlari hamda bozorlari integratsiyalashishi kerak.

Yangi O‘zbekistonda siyosiy va mafkuraviy xurofotlarsiz keng hamkorlikni yo‘lga qo‘yishga chaqiriqlar yangramoqda. Prezident Sh. M. Mirziyoyev geosiyosiy raqobat, milliy xudbinlik va mafkuraviy tarafkashlikdan xoli konstruktiv muloqot orqali global murosaga erishishni qo‘llab-quvvatlaydi.

1992-yilgi Konstitutsiyada tashqi siyosat

1991-yil avgustida bo‘lib o‘tgan O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining navbatdan tashqari oltinchi sessiyasi tinchliksevarlik va xalq osoyishtaligini himoya qilish an‘analarini yana bir bor qayd etdi.

Konstitutsiyada davlatlarning suveren tengligi, kuch ishlatmaslik yoki kuch bilan tahdid qilmaslik, chegaralarning daxlsizligi, nizolarni tinch yo‘l bilan hal etish, boshqa davlatlarning ichki ishlariga aralashmaslik, shuningdek, xalqaro huquqning boshqa umume‘tirof etilgan prinsiplari va normalari mustahkamlangan.

1993-yil oxiriga kelib, mustaqil O‘zbekiston dunyoning deyarli barcha nufuzli yirik davlatlari tomonidan tan olindi. Dunyoning 70 dan ortiq mamlakati bilan diplomatik munosabatlar o‘rnatildi. Toshkentda 40 dan ortiq davlatning elchixona va vakolatxonalari ochildi. Mamlakatning tashqi dunyodan asriy yakkalanishiga barham berildi. (2017 yildan buyon xorijda 16 ta yangi diplomatik vakolatxona va konsullik ochildi, ularning umumiy soni 60 taga, diplomatik munosabatlar o‘rnatilgan davlatlar soni esa 165 taga yetdi).

Bundan tashqari, “uzoq va yaqin qo‘shnilar bilan umumiy til topish, ular bilan do‘stlik va yaxshi qo‘shnichilik munosabatlarini mustahkamlash, AQSH va Yevropa Ittifoqi mamlakatlari, Rossiya va Xitoy, Yaponiya va Janubiy Koreya singari dunyoning yetakchi davlatlari hamda boshqalar bilan teng huquqli munosabatlarni rivojlantirish” vazifasi dolzarblashmoqda.

Yangi O‘zbekistonning yangilangan Konstitutsiyasi

2016-yil oxiridayoq, navbatdagi Konstitutsiya kuni nishonlanayotgan paytda, Yangi O‘zbekiston rahbariyati boshqa davlatlarning ichki ishlariga aralashmaslik, yuzaga keladigan mojaro va qarama-qarshiliklarni faqat tinch, siyosiy yo‘l bilan hal etish kabi tashqi siyosat prinsiplarining ustuvorligini e‘lon qildi.

O‘sha paytning o‘zida tinchliksevar, ochiq va pragmatik siyosat yuritishga sodiqlik bildirildi. Bunda ilg‘or jahon tajribasini chuqur o‘rganish va amaliyotda qo‘llash tashqi siyosat sohasidagi vazifalarni muvaffaqiyatli amalga oshirishning muhim shartlaridan biri sifatida ko‘rildi.

Shuningdek, BMT, SHHT, MDH, Islom hamkorlik tashkiloti va boshqa xalqaro tuzilmalar bilan faol hamkorlik O‘zbekistonning milliy manfaatlariga mos kelishi e‘tirof etildi.

Besh yil o‘tib, mamlakat yetakchisi global iqlim o‘zgarishlarini hisobga olgan holda Konstitutsiyaga maxsus ekologik bo‘lim kiritish zarurligini ta‘kidladi.

Prezident Sh. M. Mirziyoyev dunyoda yuz berayotgan tub o‘zgarishlarni hisobga olgan holda O‘zbekiston tashqi siyosatining konseptual-huquqiy asoslarini yangilash va takomillashtirish muhimligini e‘tirof etdi.

Yangilangan Konstitutsiya davlatning qulay investitsiya muhitini ta‘minlash bo‘yicha majburiyatlarini mustahkamladi.

Boshqa qonunchilik hujjatlari

Ta‘kidlash kerakki, mustaqil O‘zbekistonda “O‘zbekiston Respublikasi tashqi siyosiy faoliyatining asosiy prinsiplari to‘g‘risida”gi Qonun, Milliy xavfsizlik konsepsiyasi va Tashqi siyosiy faoliyat konsepsiyasi qabul qilinib, amalga oshirildi.

Shu bilan birga, 2018-yil aprelida Prezident Sh. M. Mirziyoyev O‘zbekiston Respublikasining Tashqi siyosiy faoliyat konsepsiyasini (yangi tahrirda) qabul qilish zarurligini ma‘lum qildi. Unda O‘zbekiston Respublikasining xorijiy hamkorlar bilan mamlakatning ijtimoiy-siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va boshqa sohalardagi o‘rta va uzoq muddatli manfaatlariga asoslangan ikki tomonlama hamda ko‘p tomonlama hamkorligini rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlari nazarda tutilishi kerak edi.

2020-yil oxirida Yangi O‘zbekiston yetakchisi olib borilayotgan ochiq, pragmatik va konstruktiv tashqi siyosatni, shuningdek, uzoq muddatli strategik maqsadlarni hisobga olgan holda O‘zbekiston Respublikasining Tashqi siyosat konsepsiyasini qabul qilishni jadallashtirishni talab qildi.

Tashqi siyosatning ustuvor yo‘nalishi bo‘lgan Markaziy Osiyo davlatlari bilan ko‘p asrlik do‘stlik va yaxshi qo‘shnichilik rishtalarini, strategik sheriklik va o‘zaro ishonchni mustahkamlashga alohida e‘tibor qaratish taklif etildi.

Va nihoyat, joriy yilda Prezident Sh. M. Mirziyoyev (O‘zbekiston Respublikasi Tashqi siyosiy faoliyat konsepsiyasini yangilash zarurati munosabati bilan) uning ustuvor yo‘nalishlarini qayta ko‘rib chiqish, milliy manfaatlarni himoya qilish va mamlakatning xalqaro maydondagi mavqeyini mustahkamlash bo‘yicha aniq vazifalarni belgilashni talab qilmoqda.

Tashqi siyosatning moslashuvchanligi va ochiqligi prinsiplari

Qonunchilik hujjatlari tizimida zaruratga qarab muntazam yangilanib turadigan Milliy xavfsizlik konsepsiyasi markaziy o‘rinlardan birini egallashi kerak. Mamlakat yetakchisining fikricha, unda O‘zbekiston tashqi siyosatining moslashuvchanligi va ochiqligi prinsipi (1), eng yaqin qo‘shnilarimiz bilan konstruktiv munosabatlarni rivojlantirish ustuvorligi (3) mustahkamlanishi lozim. Ayni paytda Vatan suvereniteti va mustaqilligini (3), xalqimizning madaniy-sivilizatsiyaviy o‘zligini (4) saqlash bo‘yicha qat‘iy yo‘nalish zarur.

Tashqi siyosatimizning moslashuvchanligi va ochiqligi, qo‘shni davlatlar bilan do‘stona va konstruktiv munosabatlarni rivojlantirish, Vatan suvereniteti hamda mustaqilligini saqlash ustuvorligi prinsiplariga asoslanib, mamlakatning Mudofaa doktrinasi ham sifat jihatidan yangilandi.

Yangi O‘zbekistonning milliy manfaatlari

Yangi O‘zbekiston tashqi siyosiy faoliyatining bosh ustuvor yo‘nalishi sifatida mamlakatning milliy manfaatlari bog‘liq bo‘lgan Markaziy Osiyo mintaqasi e‘lon qilindi.

Keyinchalik milliy manfaatlarga javob beradigan ochiq, pragmatik va chuqur o‘ylangan tashqi siyosatni kuchaytirish bo‘yicha keng ko‘lamli ishlar davom ettirilishi ma‘lum qilindi. Prezident Sh. M. Mirziyoyev yaqin va uzoq xorijdagi barcha mamlakatlar bilan hamkorlikni kengaytirishni e‘lon qildi.

Shu yo‘nalishda O‘zbekiston Respublikasi Tashqi siyosiy faoliyat konsepsiyasini yangilash, uning ustuvor yo‘nalishlarini qayta ko‘rib chiqish hamda milliy manfaatlarni himoya qilish va mamlakatning xalqaro maydondagi mavqeyini mustahkamlash bo‘yicha aniq vazifalarni belgilash zarurligi ta‘kidlandi.

Mazkur Konsepsiya iqtisodiy diplomatiya, xavfsizlik, investitsiyalar, eksport, transport-logistika, suv va iqlim masalalari sohasidagi milliy manfaatlarni kompleks tarzda aks ettirishi kerak.

Ilmiy ishlarda insonparvarlik prinsiplari va davlatlarning milliy manfaatlarini uzviy uyg‘unlashtirish imkoniyatlari hamda chegaralari masalasi ko‘rib chiqiladi. Shu munosabat bilan xalqaro faoliyatda va davlat hamda davlatlararo pragmatizm ustun bo‘lgan sharoitlarda qadriyatga asoslangan yo‘nalishlarning ahamiyati baholanadi. Ko‘plab qarama-qarshiliklarning natijalari zamonaviy mojarolarni faqat harbiy vositalar bilan hal etish mumkin emasligi haqidagi mashhur tezisni yana bir bor tasdiqlaydi. Vaziyatni me‘yorlashtirish tinchlikni barpo etish yo‘nalishida keyingi kompleks sa‘y-harakatlarni talab qiladi [1].

Tinchlikni barpo etishning siyosiy-huquqiy asoslari

1997-yilda O‘zbekiston “sayyoramizning barcha hududlarida insonlarning kafolatlangan xavfsiz hayoti davrini tezroq yaqinlashtirish uchun boshqa davlatlar bilan teng ravishda tinchlikni barpo etuvchi bunyodkorlik jarayonida ishtirok etish” istagini aniq bildirdi.

Yangi O‘zbekiston BMTning Tinchlikni barpo etish komissiyasi (strategiyalar ishlab chiqish bo‘yicha maslahat platformasi sifatida), BMTning Siyosiy masalalar va tinchlikni barpo etish departamenti, shuningdek, ayollar, tinchlik va xavfsizlik sohasidagi kun tartibini amalga oshirishda fuqarolik jamiyati ishtiroki masalasi bo‘yicha Tinchlikni barpo etish sohasidagi aloqalar bo‘yicha Yevropa byurosi bilan faol hamkorlik qiladi.

Prezident Sh. M. Mirziyoyev BMT Bosh kotibining siyosiy masalalar va tinchlikni barpo etish bo‘yicha o‘rinbosari Rozmari DiKarlo, BMT Bosh kotibining siyosiy masalalar va tinchlikni barpo etish masalalari bo‘yicha yordamchisi bilan uchrashdi.

Ko‘rib chiqilayotgan sohadagi faollikni amaliy tadbirlar ham tasdiqlaydi. Jumladan, “Qirg‘iziston va O‘zbekistonning chegaraoldi hududlarida hamkorlik orqali birgalikdagi farovonlik” tinchlikni barpo etish loyihasi amalga oshirilmoqda. Farg‘onada Birinchi xalqaro tinchlik forumi o‘tkazildi va Farg‘ona forumi kommyunikesi qabul qilindi. Farg‘onada yoshlarning tinchlikni barpo etishdagi ishtirokiga bag‘ishlangan xalqaro seminar o‘tkazildi.

O‘zbekiston tomoni tinchlikni barpo etish sohasida yetakchi xalqaro tashkilotlar, jumladan, Germaniyaning Berghof jamg‘armasi, Finlyandiyaning M. Axtisaari nomidagi Tinchlik jamg‘armasi, Shveytsariyaning PeaceNexus jamg‘armasi, Stokgolm xalqaro tinchlik muammolarini tadqiq etish instituti, Acted, DVV International, Saferworld, Search for Common Ground va International Water Management Institute bilan hamkorlik qiladi.

Umuman olganda, rasmiy Toshkent Markaziy Osiyoning mintaqadan tashqarida tinchlikni barpo etishga qo‘shayotgan hissasi tayyor yechimlarni eksport qilishda emas, balki pragmatik yondashuv samaradorligini namoyish etishda, deb hisoblaydi.

Muhokama. AQSHning yangi ma‘muriyati va uning Markaziy Osiyo davlatlari tashqi siyosatiga ta‘siri. D. Trampning yangi ma’muriyati tashqi siyosatda milliy manfaat va amaliy natijadorlikka qaytishni ochiq e’lon qildi. Davlat kotibi M. Rubio diplomatiyaning asosiy vazifasini AQSHning milliy manfaatlarini ilgari surish bilan bog‘lasa [2], P. Xegset bu yondashuvni hayotiy manfaatlarni himoya qilishga qaratilgan “moslashuvchan, pragmatik realizm” sifatida ta’riflaydi [3]. Milliy xavfsizlik strategiyasida esa tashqi siyosat an’anaviy mafkuraviy yorliqlardan xoli, “Avvalo Amerika” mezoni asosida baholanadigan yo‘nalish sifatida ko‘rsatiladi [4]. Bu yondashuv Markaziy Osiyoda ham manfaatlar muvozanati va aniq natijaga yo‘naltirilgan hamkorlikning ahamiyatini oshiradi.

Amerika–O‘zbekiston munosabatlari

Tarixan Amerika biznesining mustaqil O‘zbekistondagi faoliyati iqtisodiyotni modernizatsiya qilishda ijobiy rol o‘ynab, uning bozor tamoyillariga o‘tishiga, ilg‘or texnologiyalarni joriy etishga, iqtisodiy salohiyatning barqarorligi va mustahkamligini oshirishga ko‘maklashdi.

Prezident Sh. M. Mirziyoyevning siyosiy irodasi, rasmiy Toshkentning xalqaro munosabatlarni baholash yondashuvlaridagi va Yangi O‘zbekiston tashqi siyosatidagi o‘zgarishlar ikki tomonlama munosabatlarning mutlaqo yangi bosqichi hamda strategik sheriklik asoslarini mustahkamlash uchun zamin yaratdi.

Eslatib o‘tamiz, Prezidentlar Sh. M. Mirziyoyev va D. Tramp muloqotining o‘ziga xos debochasi bor - bunga O‘zbekiston va AQSH yetakchilarining Ar-Riyoddagi suhbati (2017-yil 21-may), Nyu-Yorkdagi (2017-yil sentabr) va Vashingtondagi (2018-yil 16-may) uchrashuvlar, telefon suhbatlari, maktublar va tabriklar kiradi.

Prezident Sh. M. Mirziyoyevning 2025-yil 20-24-sentabr kunlari AQSHga tashrifi, mubolag‘asiz, mamlakatning eng yangi tarixida davr yasovchi voqea bo‘ldi.

O‘zbekiston Prezidentining 2018-yilda Vashingtonga tashrifi deyarli barcha mumkin bo‘lgan hamkorlik sohalarini qamrab oluvchi keng qamrovli kun tartibining shakllanishi bilan tavsiflanadigan strategik sheriklikning yangi davrini boshlab berdi. Tushunarliki, ushbu muhim voqealardan oldin ikki mamlakat diplomatlari, ishbilarmonlik, gumanitar va jamoatchilik doiralarining mashaqqatli tizimli faoliyati, yuzlab insonlarning chinakam fidokorona mehnati amalga oshirilgan.

So‘nggi 8 yil ichida AQSH bilan tovar ayirboshlash hajmi 4 barobar oshdi, O‘zbekistonda 300 dan ortiq Amerika kompaniyasi muvaffaqiyatli faoliyat yuritmoqda.

Kelajakda O‘zbekiston va AQSH uran, mis, volfram, molibden va grafit qazib olish hamda ularni chuqur qayta ishlashni rivojlantiradi. Avtomobil va temir yo‘llar, terminallar hamda aeroportlarni modernizatsiya qilish bo‘yicha keng ko‘lamli dastur amalga oshirilmoqda. 2030-yilgacha transport infratuzilmasini rivojlantirishga 12 milliard dollardan ortiq mablag‘ yo‘naltirish rejalashtirilgan.

Fuqaro aviatsiyasi, avtomobilsozlik, tog‘-kon sanoati, qishloq xo‘jaligi, infratuzilma, energetika va kimyo, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari hamda boshqa sohalarda o‘nlab milliard dollarlik qo‘shma loyihalar amalda ro‘yobga chiqarilmoqda.

Amaldagi loyihalarni samarali ilgari surish, shuningdek, yangi loyiha va dasturlarni ishlab chiqish maqsadida Amerika-O‘zbekiston ishbilarmonlik va investitsiya kengashi tashkil etildi.

Mintaqalar o‘rtasidagi hamkorlikning yangi mexanizmi ishga tushirildi.

Yevropa yo‘nalishi

Yevropa mamlakatlarida pragmatizm, avvalo, energetika va iqtisodiy siyosatda namoyon bo‘lmoqda. Qayta tiklanuvchi manbalarni kengaytirish iqtisodiy samaradorlik, sanoat raqobatbardoshligi, energiya narxlari va ta’minot barqarorligi bilan ko‘proq bog‘lanmoqda [5]. Shu sababli quyosh va shamol energetikasi bilan bir qatorda atom energetikasi, gaz ta’minotini diversifikatsiya qilish, strategik zaxiralar va milliy energetika infratuzilmasini modernizatsiya qilish ham muhim o‘rin egallamoqda. Bunday yondashuv ekologik maqsadlar bilan iqtisodiy o‘sish, bandlik, texnologik taraqqiyot va milliy xavfsizlik o‘rtasida muvozanat topishni talab qiladi.

Pragmatizm Yevropaning strategik avtonomiyaga intilishida ham ko‘rinadi. AQSH bilan ittifoqni saqlagan holda mudofaa, energetika, texnologiya, moliya va tashqi siyosatda mustaqil qaror qabul qilish imkoniyatlarini kengaytirish maqsad qilinmoqda. Bu transatlantik munosabatlarni uzish yoki antiamerikanizmni anglatmaydi; asosiy maqsad bir tomonlama qaramlikni kamaytirish, ko‘p yo‘nalishli diplomatiyani rivojlantirish va zarur vaziyatlarda o‘z manfaatlarini mustaqil himoya qilishdir. Shu tariqa Yevropa pragmatizmi energetik diversifikatsiya, sanoat raqobatbardoshligi va strategik avtonomiyani birlashtiruvchi model sifatida shakllanmoqda.

BMTning zamonaviy sharoitdagi roli

“Avvalo Amerika” shiori asosida BMT islohoti ham olib borilmoqda, ushbu global tashkilot byudjeti 570 million dollarga sezilarli darajada qisqartirilmoqda. D. Tramp ma‘muriyati o‘zining asosiy missiyasidan uzoqlashgan, haddan tashqari kengaygan va samarasiz tizimni muvaffaqiyatli qayta qurmoqda. “Biz, - deya ta‘kidlaydi Oq uyning yuqori martabali amaldorlaridan biri, - samaradorlikka, har bir dollarga tejamkor munosabatda bo‘lishga va bularning barchasini moliyalashtirayotgan soliq to‘lovchilar haqida g‘amxo‘rlik qilishga intilamiz” [6].

Prezident Sh. M. Mirziyoyevning BMT minbaridan qilgan chiqishlari o‘zaro bog‘liq bo‘lib, Yangi O‘zbekiston bilan xalqaro tashkilotlar o‘rtasidagi sheriklik misli ko‘rilmagan darajaga yetkazilganidan dalolat beradi. Mamlakat yetakchisi murakkab geosiyosiy sharoitda BMTni “keskin global masalalar bo‘yicha murosali yechimlarga erishish uchun asosiy platforma” sifatida saqlab qolishga chaqiradi, barqaror rivojlanish maqsadlarini amalga oshirish va milliy vazifalarni hal etish uchun “BMT Xavfsizlik Kengashi tarkibini o‘zgartirish va kengaytirish” tarafdori bo‘lib chiqadi [7].

Qozog‘iston pozitsiyasi: milliy manfaatlarni e‘tiborsiz qoldirib bo‘lmaydi

O‘zbekiston pozitsiyasining o‘ziga xosligini aniqlash uchun mamlakatning iqtisodiy jihatdan qudratli eng yaqin qo‘shnisi pozitsiyasi qiziqish uyg‘otadi.

Prezident Q.J.Toqayev Amerikaning “The National Interest” nashri uchun yozgan maqolasida o‘nlab yillar davomida shakllangan globalizm konsepsiyasi “o‘zaro bog‘langan va inklyuziv xalqaro tartib”ni yaratishga da‘vat etgani va dastlab “oqilona hamda konstruktiv bo‘lib ko‘ringani”ni yozadi [8].

Biroq keyinchalik, Q.J.Toqayevning fikricha, “mas‘uliyatsiz inklyuzivlik, cheklovlarsiz erkinlik va ma‘naviy ustunlikka (yoki istisnolikka) da‘vo” kabi prinsiplarga asoslangan model shakllandi. Bunda “suveren jamiyatlar, pragmatik siyosatchilar va sog‘lom fikrga amal qiluvchilarning qarashlari e‘tiborsiz qoldirildi”.

Qozog‘iston yetakchisining fikricha, joriy yilda bo‘lib o‘tgan 62-Myunxen xavfsizlik konferensiyasi oddiy bir haqiqatni ochib berdi: “milliy manfaatlarni e‘tiborsiz qoldirib bo‘lmaydi, suverenitetni noqulaylik sifatida qabul qilish mumkin emas, barqarorlik esa mafkuraviy aqidaga asoslanishi mumkin emas” [8].

Hamkasbining fikriga qo‘shilgan Prezident Sh. M. Mirziyoyev zamonaviy xalqaro muhit haqiqatan ham “pragmatizm, ochiqlik va realizmga bo‘lgan talabning ortib borayotganini namoyon etayotgani”ni tasdiqladi.

Iqtisodiy diplomatiya: maqsadlar, o‘ziga xoslik, istiqbollar

Dastlab Yangi O‘zbekiston yetakchisi “iqtisodiy diplomatiya”ni ilgari surishga urg‘u bergan holda O‘zbekiston Respublikasi Tashqi ishlar vazirligi va xorijdagi muassasalari faoliyatining normativ-huquqiy asoslari hamda tashkiliy-shtat tuzilmasini tubdan qayta ko‘rib chiqish va takomillashtirish vazifasini qo‘ydi. Iqtisodiy diplomatiyani ilgari surish savdo va investitsiyalar, yuqori texnologiyalar va innovatsiyalar, raqamlashtirish, transport va logistika, bank-moliya sektori kabi asosiy yo‘nalishlarda hamkorlikni nazarda tutdi.

Puxta o‘ylangan iqtisodiy diplomatiya amalga oshirilishi natijasida mamlakat eksporti va jalb qilinayotgan investitsiyalar hajmi jadal o‘sdi. Xususan, 2017-2021-yillarda xorijiy investitsiyalar hajmi uch barobar oshdi. Shu hisobiga yuzlab zavod va korxonalar ishga tushirildi, ishlab chiqarish va xizmatlar hajmi ortdi, aholi bandligi ta‘minlandi, yangi obyektlar qurildi.

2023-yilda 11 milliard dollar miqdoridagi to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni o‘zlashtirish va yirik investorlar bilan manzilli ishlarni yo‘lga qo‘yish vazifasi belgilandi. Iqtisodiy diplomatiyani hamda xorijdagi diplomatik vakolatxonalarning investitsiyalarni jalb etishdagi rolini kuchaytirish muhimligi ko‘rsatildi.

2025-yilda ikki tomonlama va ko‘p tomonlama tadbirlar doirasida umumiy qiymati 160 milliard dollar bo‘lgan investitsiya loyihalari va savdo shartnomalari bo‘yicha bitimlar imzolandi. Tarixda ilk bor tashqi savdo aylanmasi 80 milliard dollardan oshdi, eksport 33,5 milliard dollarga yetdi, xorijiy investitsiyalar hajmi esa 43 milliard dollardan oshdi. 75 ta davlatga eksport yetkazib berish hajmi qariyb 4,5 milliard dollarga ko‘paydi.

2026-yil iyulida Prezident Administratsiyasi oldiga diplomatik vakolatxonalarning iqtisodiy diplomatiya, investitsiyalarni jalb etish va eksportni rivojlantirish sohasidagi faoliyatini qayta ko‘rib chiqish, shuningdek, o‘z vazifalarini uddalay olmayotgan rahbarlar o‘rniga yosh va zamonaviy fikrlaydigan kadrlarni tavsiya etish vazifalari qo‘yildi.

Tashqi ishlar vazirligi va xorijdagi diplomatik vakolatxonalar faoliyati: navbatdagi vazifalar

2017-yildayoq Yangi O‘zbekiston suv resurslaridan birgalikda foydalanish (1), chegaralarni belgilash (2), o‘tkazish punktlarini ochish (3), transport qatnovini tiklash va kengaytirish (4) kabi ko‘plab nozik masalalarga yechim topdi. Mamlakat rahbariyati 2018-yilda diplomatik muassasalar faoliyati, avvalo, quyidagi muhim vazifalarni hal etishga yo‘naltirilishi kerak, deb hisoblagan: 1) eksport; 2) sanoatimiz va infratuzilmamizni modernizatsiya qilish hamda rivojlantirish uchun xorijiy investitsiyalar, ilg‘or texnologiyalar va bilimlarni jalb etish; 3) elchixonalar O‘zbekistonga turistlar oqimini kengaytirish bo‘yicha samarali va tizimli ish olib borishi kerak.

TIV tuzilmasida quyidagi masalalar bilan shug‘ullanuvchi alohida ixtisoslashgan bo‘linmalar tashkil etilishi nazarda tutilgan edi: 1) tashqi iqtisodiy aloqalarni kengaytirish, eksportni ilgari surish va investitsiyalarni jalb etish; 2) savdo-iqtisodiy hamkorlik bo‘yicha hukumatlararo komissiyalar faoliyatini kotibiyat sifatida muvofiqlashtirish; 3) turizmni har tomonlama rivojlantirish; 4) xorijdagi vatandoshlar va fuqarolarimiz bilan tizimli asosda ishlash.

Sh. M. Mirziyoyev ta‘kidlaganidek, 2025-yil umuman mamlakat tashqi siyosati uchun samarali bo‘ldi. Yil davomida 26 ta xorijiy davlatga oliy darajadagi tashriflar amalga oshirildi, eng yangi tarixda ilk bor qator mamlakatlar rahbarlarining O‘zbekistonga tashriflari tashkil etildi. “Markaziy Osiyo plyus” formatidagi ko‘p tomonlama muloqotlar samarali tus oldi. So‘nggi yillarda 11 ta davlat bilan strategik sheriklik o‘rnatildi,

ularning umumiy soni 19 taga yetdi, Qozog‘iston, Ozarbayjon va Tojikiston bilan ittifoqchilik munosabatlari yo‘lga qo‘yildi.

Shu bilan birga, “hozirgi sharoitda elchi shunchaki siyosiy muloqot olib boruvchi shaxs emas. Elchi - investitsiyalar va texnologiyalarni jalb etadigan, yangi eksport bozorlarini ochadigan, transport-logistika yo‘laklarini ishga tushiradigan, turistlar oqimini ko‘paytiradigan, qonuniy mehnat migratsiyasi uchun sharoit yaratadigan va, eng muhimi, fuqarolarimiz huquqlarini himoya qiladigan davlat vakilidir”.

Mamlakat rahbariyati nuqtayi nazaridan, elchilar faoliyati samaradorligining asosiy ko‘rsatkichlari ular faoliyat yuritayotgan mamlakatlardan eksport tushumlari hajmi, turistlar oqimining o‘sishi, shuningdek, qonuniy mehnat migratsiyasini tashkil etish natijadorligi bo‘lishi kerak.

Muhokama natijalari tashqi siyosiy pragmatizm turli siyosiy tizimlarda milliy manfaat, moslashuvchanlik va amaliy natijadorlikka tayanishini, biroq uning mazmuni davlatlarning geosiyosiy mavqei va rivojlanish ehtiyojlariga ko‘ra farqlanishini ko‘rsatadi. AQSH modelida milliy ustuvorlik va kuch omili, Yevropa yondashuvida strategik avtonomiya hamda energetik-iqtisodiy muvozanat, Qozog‘iston pozitsiyasida suverenitet va barqarorlik yetakchi o‘rin tutadi. O‘zbekiston modelining farqli jihati esa yaxshi qo‘shnichilik, ko‘p yo‘nalishli hamkorlik, nizolarni tinch yo‘l bilan hal etish va tashqi aloqalarni aniq iqtisodiy hamda ijtimoiy natijalarga bog‘lashning yagona siyosiy yo‘nalishda uyg‘unlashganidir. Shu bilan birga, empirik bazada rasmiy manbalarning salmog‘i yuqori bo‘lgani sababli keyingi tadqiqotlarda mustaqil statistik ma‘lumotlar va ekspert baholari orqali natijadorlik mezonlarini qo‘shimcha tekshirish maqsadga muvofiq.

Xulosa. Tadqiqot natijalari O‘zbekiston tashqi siyosatidagi pragmatizm alohida vaziyatlarga moslashish vositasi emas, balki mustaqillikning dastlabki yillaridan boshlab shakllangan strategik tamoyil ekanini ko‘rsatadi. Dastlab tashqi iqtisodiy aloqalarni deideologizatsiya qilish, milliy manfaatlar ustuvorligi va iqtisodiy samaradorlik g‘oyalarida namoyon bo‘lgan ushbu tamoyil Yangi O‘zbekiston sharoitida ochiqlik, moslashuvchanlik, ko‘p yo‘nalishli hamkorlik va aniq natijadorlikka asoslangan yaxlit modelga aylandi.

Yangilangan Konstitutsiya va tashqi siyosatga doir qonunchilik hujjatlari ushbu modelning konseptual-huquqiy asoslarini mustahkamladi. Tashqi siyosatdagi ochiqlik va moslashuvchanlik prinsipial pozitsiyalardan voz kechishni emas, balki xalqaro huquq normalari bilan milliy manfaatlarni uyg‘unlashtirishni anglatadi. Markaziy Osiyoning ustuvor yo‘nalish sifatida belgilanishi, qo‘shni davlatlar bilan ishonchli munosabatlar, yirik kuch markazlari bilan muvozanatli hamkorlik va BMT doirasidagi tashabbuslar buning amaliy ifodasidir.

AQSH, Yevropa va Qozog‘iston tajribalarining qiyosiy tahlili pragmatizm xalqaro tizimdagi geosiyosiy raqobat va iqtisodiy noaniqlikka javoban kuchayib borayotganini ko‘rsatadi. O‘zbekiston pragmatizmining o‘ziga xosligi esa hamkorlikni diversifikatsiya qilish, mintaqaviy ishonchni mustahkamlash, nizolarni tinch yo‘l bilan hal etish va tashqi aloqalarni mamlakat taraqqiyotiga xizmat qildirishda namoyon bo‘ladi. Iqtisodiy diplomatiya mazkur siyosatning asosiy amaliy mexanizmidir. Shu sababli uning samaradorligi tashrif va imzolangan hujjatlar soni bilan emas, balki investitsiyalar, eksport, yangi bozorlar, texnologiyalar transferi, transport-logistika loyihalari, turistlar oqimi va yaratilgan ish o‘rinlari bilan baholanishi lozim.

Yuqoridagi tahlillar asosida Yangi O‘zbekiston tashqi siyosatining pragmatik modeli konstitutsiyaviy-huquqiy asoslar, milliy manfaatlar ustuvorligi, ochiqlik, moslashuvchanlik, muvozanatli diplomatiya va iqtisodiy hamkorlikning uyg‘unligiga tayanadi. Bu modelda pragmatizm yakuniy maqsad emas, balki milliy manfaatlarni xalqaro o‘zgarishlar bilan muvofiqlashtirish vositasi bo‘lib, uning samaradorligi mamlakat suvereniteti, iqtisodiy barqarorligi va fuqarolar farovonligiga qo‘shayotgan amaliy hissasi bilan belgilanadi.

ADABIYOTLAR:

1. Исраелян Е. Гуманизм и прагматизм в международных отношениях: варианты сопряжения в канадском контексте // Международные процессы. – 2015. – Т. 13. – № 1. – С. 23–34.

2. Priorities and Mission of the Second Trump Administration‘s Department of State. Press Statement. Marco Rubio, Secretary of State. January 22, 2025 // U.S. Department of State. URL: www.state.gov.

3. Hegseth Outlines U.S. Vision for the Indo-Pacific at the Annual Asia Defense Summit. May 29, 2026 // U.S. Department of War. URL: www.war.gov.

4. National Security Strategy of the United States of America. November 2025 // The White House. URL: www.whitehouse.gov.

5. Rede des Kanzlers beim NRW-Unternehmertag 2026. Für ein Land in Freiheit, in Frieden und im Wohlstand. Mittwoch, 6. Mai 2026 // Presse- und Informationsamt der Bundesregierung. URL: www.bundeskanzler.de.

6. Jeff Bartos says UN reform is no longer an "oxymoron" after $570M in cuts. The ambassador for UN Management and Reform says the next phase targets peacekeeping budgets and employee pensions // FOX News Media. – June 6, 2026.

7. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 80-sessiyasidagi nutqi. 23.09.2025 // O'zbekiston Respublikasi Prezidentining rasmiy veb-sayti. URL: president.uz.

8. Надёжность — новая сила. Токаев: Казахстан должен стать надёжным узлом безопасности в центре Евразии. 20 февраля 2026 г. // Сетевое издание — Интернет-проект ИноСМИ.RU. URL: inosmi.ru.

9. *Xalqimizning yuksak ishonchini oqlash, erishgan yutuqlarimizni yangi, yanada ulkan natijalar bilan mustahkamlash – bosh vazifamiz. 28.08.2026 // O'zbekiston Respublikasi Prezidentining rasmiy veb-sayti – president.uz.*

UO‘K 316.77:314.74

GLOBAL MIGRATSIYA SHAROITIDA MADANIYATLARARO MULOQOT VA ETNIK MUNOSABATLAR DINAMIKASI

Xudayarov Ilxomjon Ikromjonovich,
University of Business and Science
Ijtimoiy fanlar kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya. *Maqolada global migratsiyaning madaniyatlararo muloqot va etnik munosabatlar dinamikasiga ta’siri ijtimoiy-falsafiy nuqtayi nazardan tahlil qilingan. Migratsiya aholining makonda ko‘chishi bilan birga qadriyatlar, ijtimoiy me’yorlar, til, tarixiy xotira va identiklik shakllarining transmilliy muhitda qayta tarkib topishiga olib keladigan murakkab ijtimoiy jarayon sifatida talqin etilgan. Akkulturatsiya, transmilliy ijtimoiy maydon, ijtimoiy masofa va institusional integratsiyaga doir nazariy qarashlar qiyosiy o‘rganilib, madaniyatlararo muloqotning konstruktiv yoki ziddiyatli yo‘nalishini belgilovchi omillar ochib berilgan. Tahlil natijalari huquqiy tenglik, til vositachiligi, o‘zaro madaniy tan olish va fuqarolik ishtirokining uyg‘unligi migrantlar bilan qabul qiluvchi jamiyat o‘rtasida ishonchni mustahkamlashini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *global migratsiya, madaniyatlararo muloqot, etnik munosabatlar, etnomadaniy identiklik, akkulturatsiya, transmilliylik, ijtimoiy masofa, integratsiya, tolerantlik, ijtimoiy hamjihatlik.*

ДИНАМИКА МЕЖКУЛЬТУРНОГО ДИАЛОГА И ЭТНИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛЬНОЙ МИГРАЦИИ

Аннотация. *В статье с социально-философской точки зрения проанализировано влияние глобальной миграции на межкультурный диалог и динамику этнических отношений. Миграция рассматривается как сложный социальный процесс, который наряду с пространственным перемещением населения приводит к трансформации ценностей, социальных норм, языка, исторической памяти и форм идентичности в транснациональной среде. На основе сравнительного анализа теоретических подходов к аккультурации, транснациональному социальному пространству, социальной дистанции и институциональной интеграции выявлены факторы, определяющие конструктивную или конфликтную направленность межкультурного диалога. Результаты анализа показывают, что сочетание правового равенства, языкового посредничества, взаимного культурного признания и гражданского участия способствует укреплению доверия между мигрантами и принимающим обществом.*

Ключевые слова: *глобальная миграция, межкультурный диалог, этнические отношения, этнокультурная идентичность, аккультурация, транснационализм, социальная дистанция, интеграция, толерантность, социальная сплочённость.*

THE DYNAMICS OF INTERCULTURAL DIALOGUE AND ETHNIC RELATIONS IN THE CONTEXT OF GLOBAL MIGRATION

Abstract. *The article presents a socio-philosophical analysis of the impact of global migration on intercultural dialogue and the dynamics of ethnic relations. Migration is conceptualized as a complex social process that, alongside the spatial movement of populations, leads to the transformation of values, social norms, language, historical memory, and forms of identity within a transnational environment. A comparative examination of theoretical perspectives on acculturation, transnational social fields, social distance, and institutional integration identifies the factors that shape the constructive or conflictual orientation of intercultural dialogue. The findings indicate that the combined effects of legal equality, linguistic mediation, mutual cultural recognition, and civic participation contribute to strengthening trust between migrants and receiving societies.*

Keywords: *global migration, intercultural dialogue, ethnic relations, ethnocultural identity, acculturation, transnationalism, social distance, integration, tolerance, social cohesion.*

Kirish. XXI asrda migratsiya iqtisodiy almashinuv, mehnat bozori, demografik o‘zgarishlar, ta’lim, axborot kommunikatsiyalari va madaniy ishlab chiqarishni o‘zaro bog‘lovchi global ijtimoiy omilga aylandi. Xalqaro migratsiya tashkiloti ma’lumotiga ko‘ra, 2020-yilda tug‘ilgan mamlakatidan tashqarida yashayotgan

xalqaro migrantlar soni qariyb 281 million kishini, ya’ni jahon aholisining 3,6 foizini tashkil etgan [1]. 2024-yilda uchun ushbu ko‘rsatkich 304 million atrofida qayd etiladi [2]. Migratsiya oqimlarining miqdoriy o‘sishi uning ko‘lamini ifodalasa, jarayonning ijtimoiy mazmuni madaniy chegaralar, o‘zaro tan olish va jamoaviy mansublik shakllarida kechayotgan sifat o‘zgarishlarida namoyon bo‘ladi.

Migrant yangi jamiyatga mehnat salohiyati bilan birga til, urf-odat, diniy tasavvur, oilaviy me’yor, tarixiy xotira va kundalik xulq-atvor andozalarini ham olib kiradi. Qabul qiluvchi muhit ushbu madaniy tajribani huquqiy tartib, mehnat munosabatlari, ta’lim tizimi, ommaviy axborot vositalari va mahalliy jamoalar orqali qabul qiladi, qayta talqin etadi yoki cheklaydi. Shu bois etnik munosabatlar migrant va qabul qiluvchi jamiyatga mansub subyektlarning o‘zaro ta’sirida doimiy ravishda qayta tashkil topadigan dinamik ijtimoiy aloqalar tizimidir.

Mavzuning bugungi kunda dolzarbligi shundaki, global harakatchanlik kuchaygan sharoitda madaniy xilma-xillikni saqlash va umumfuqarolik birligini ta’minlash o‘rtasidagi muvozanatni belgilash zarurati bilan izohlanadi. Farqlarni mutlaqlashtirish etnik guruhlar o‘rtasida ijtimoiy masofa, segregatsiya va raqobatni kuchaytiradi. Umumiylikni assimilyasiya tarzida talqin qilish esa migrantning madaniy huquqlari va qadr-qimmatiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Samarali integratsiya madaniy farqlarni teng huquqli muloqot, qonuniy manfaatlar va umumiy fuqarolik mas’uliyati doirasida muvofiqlashtirishni taqozo etadi.

Tadqiqotning maqsadi global migratsiya ta’sirida madaniyatlararo muloqot va etnik munosabatlarning o‘zgarish mexanizmlarini ijtimoiy-falsafiy jihatdan ochib berish hamda barqaror etnomadaniy integratsiyaning kommunikativ-institusional shartlarini asoslashdan iborat. Shu maqsadga muvofiq migratsiya va madaniy transformatsiya o‘rtasidagi bog‘liqlik aniqlandi; akkulturatsiya va transmilliylik nazariyalarining tushuntirish imkoniyatlari qiyoslandi; ijtimoiy masofani kengaytiruvchi xavflar baholandi; konstruktiv muloqotni ta’minlaydigan amaliy tamoyillar shakllantirildi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda dialektik, tizimli, qiyosiy va germenevtik yondashuvlardan foydalanildi. Dialektik yondashuv migratsiyada birlik va farq, barqarorlik va o‘zgarish, integratsiya va ajralish o‘rtasidagi ziddiyatlarni ochishga xizmat qildi. Tizimli tahlil etnik munosabatlarni huquqiy, iqtisodiy, kommunikativ va aksiologik omillar birligida ko‘rib chiqish imkonini berdi. Qiyosiy usul akkulturatsiya strategiyalarining natijalarini farqlashda, germenevtik tahlil esa migrant va qabul qiluvchi jamiyatning ramz, xotira va mansublikka doir talqinlarini anglashda qo‘llanildi. Manba bazasini migratsiya nazariyasiga oid asarlar, xalqaro tashkilotlar hisobotlari va madaniyatlararo muloqotga doir konseptual hujjatlar tashkil etdi.

Adabiyotlar tahlili. Migratsiyaning klassik tadqiqotlarida ko‘chish sabablari, yo‘nalishlari va iqtisodiy natijalari ustuvor o‘rin egallagan. E. Ravenshteynning migratsiya qonunlari aholi harakatining masofa, sanoat markazlari va iqtisodiy imkoniyatlar bilan bog‘liqligini tizimlashtirgan dastlabki nazariy ishlanmalardan biri bo‘ldi [3]. Zamonaviy nazariyada H. de Haas migratsiyani kambag‘allik yoki tashqi bosimning bevosita oqibati doirasida tushuntirish jarayonning ko‘p omilli tabiatini to‘liq qamrab olmasligini ko‘rsatadi. Olim ko‘chishga intilishni insonning imkoniyatlari, resurslari va erkinlik darajasi bilan o‘zaro bog‘liq holda tahlil qilishni taklif etadi [4]. Bu nuqtayi nazar migrantning qaror qabul qiluvchi va o‘z hayotiy strategiyasini shakllantiruvchi ijtimoiy subyekt sifatidagi o‘rnini ochib beradi.

Madaniy moslashuv masalasida J. Berrining akkulturatsiya nazariyasi alohida ahamiyatga ega. Olim kelib chiqish madaniyatini saqlash istagi va qabul qiluvchi jamiyat bilan aloqaga kirishish darajasini ikki mustaqil o‘lchov sifatida ajratib, integratsiya, assimilyasiya, separatsiya va marginallashuv strategiyalarini tavsiflagan [5]. Ushbu tasnifda integratsiya shaxsning o‘z madaniyatini saqlashi va umumiy ijtimoiy hayotda faol ishtirok etishini uyg‘unlashtiruvchi strategiya sifatida namoyon bo‘ladi. Keyingi tadqiqotlar akkulturatsiya jarayoni ozchilik va ko‘pchilik guruhlar, shuningdek, ijtimoiy institutlarning o‘zaro ta’sirida kechishini hamda barcha ishtirokchilarda muayyan o‘zgarishlarni yuzaga keltirishini ko‘rsatadi [6].

N. Glik Shiller, L. Bash va K. Blan-Santon transmilliylik konsepsiyasi orqali migrantlarning kelib chiqish mamlakati va qabul qiluvchi jamiyat bilan bir vaqtning o‘zida barqaror iqtisodiy, oilaviy, siyosiy hamda ramziy aloqalarni saqlashini asoslagan [7]. Bunday sharoitda identiklik bir necha ijtimoiy maydon kesishuvida shakllanadigan ko‘p qatlamli tuzilma xususiyatini kasb etadi. M. Kastelsning tarmoq jamiyatiga oid g‘oyalari raqamli kommunikatsiyaning madaniy chegaralar o‘tkazuvchanligini oshirish, diaspora aloqalarini mustahkamlash va masofadan turib jamoaviy mansublikni qayta shakllantirish imkoniyatlarini tushuntirishga xizmat qiladi [8].

Tahlil va natijalar. Global migratsiya sharoitida madaniyatlararo muloqot turli madaniy tajribaga ega subyektlarning ma’no, qadriyat va ijtimoiy me’yorlar yuzasidan o‘zaro kelishuv jarayoni sifatida namoyon bo‘ladi. Muloqotning ijtimoiy samarasi tomonlarning bir-birini qadr-qimmatga va mustaqil tafakkurga ega subyekt sifatida tan olishiga bog‘liq. O‘zaro tan olish zaif bo‘lgan muhitda kontaktlar ko‘paygan taqdirda ham nazorat, stereotip va qarama-qarshilik kuchayishi mumkin. Shunday ekan, integratsiya uchun kontaktlar

sonidan ko‘ra ularning huquqiy tenglik, ixtiyoriylik, xavfsizlik va umumiy faoliyat bilan ta’minlangan sifati hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Madaniyatlararo muloqotning dastlabki qatlami kundalik kommunikatsiyada namoyon bo‘ladi. Mehnat jamoasi, mahalla, ta’lim muassasasi, bozor va xizmat ko‘rsatish sohasi turli etnik guruhlar o‘zaro tajriba almashadigan asosiy ijtimoiy makonlardir. Bu makonlarda til axborot almashish vositasi va ijtimoiy ishonchni shakllantiruvchi kapital vazifasini bajaradi. Qabul qiluvchi jamiyat tilini egallash migrantga huquq va xizmatlardan foydalanish, kasbiy salohiyatini ro‘yobga chiqarish hamda mahalliy munosabatlarda ishtirok etish imkonini beradi. Ona tilining saqlanishi esa shaxsiy xotira, avlodlar davomiyligi va ruhiy barqarorlikni ta’minlaydi. Shuning uchun til siyosati umumiy muloqot tilini puxta o‘zlashtirish va madaniy meros tillarini qo‘llab-quvvatlash o‘rtasidagi mutanosiblikka tayanishi zarur.

Migrant guruhning bayrami, kiyinish uslubi, ovqatlanish an’anasi yoki diniy amaliyoti ommaviy makonda qanday talqin qilinishi etnik munosabatlarning yo‘nalishini belgilaydi. Agar farq xavf manbayi sifatida ko‘rsatilsa, guruhga nisbatan stigma shakllanadi. Agar u jamiyatning madaniy zaxirasi va o‘zaro o‘rganish imkoniyati sifatida baholansa, xilma-xillik ijtimoiy kapitalga aylanadi. UNESCOning madaniy xilma-xillikka oid umumjahon deklaratsiyasi madaniy plyuralizmni demokratik muhit va ijtimoiy hamjihatlik bilan bog‘laydi [9]. Bu me’yoriy yondashuvda madaniy huquqlar umuminsoniy huquqlarga qarshi qo‘yilmaydi, balki ularning ajralmas ifodasi sifatida qaraladi.

Huquqiy maqomning noaniqligi, mehnat bozorida kamsitish, uy-joy segregatsiyasi yoki ta’lim imkoniyatlarining cheklanishi muloqotni nomutanosib kuch munosabatiga aylantiradi. Institusional to‘siqlar mavjud bo‘lsa, migrantdan madaniy moslashuvni talab qilish formal tus oladi, chunki u umumiy hayotda teng ishtirok etish imkoniyatiga ega bo‘lmaydi. A. Ager va A. Streng integratsiyani bandlik, uy-joy, ta’lim, salomatlik, ijtimoiy aloqalar, til, xavfsizlik va huquqlar kabi o‘zaro bog‘liq sohalar orqali baholashni taklif qilgan [10]. Bu yondashuv integratsiyaning faqat madaniy xohishga emas, real institusional imkoniyatlarga ham bog‘liqligini ko‘rsatadi.

Etnik munosabatlar dinamikasida axborot muhiti tobora katta o‘rin tutmoqda. Ijtimoiy tarmoqlar transmilliy oilaviy aloqalarni saqlash, ona tilidagi madaniy kontentdan foydalanish va o‘zaro yordam tarmoqlarini tashkil etish imkonini beradi. Shu bilan birga, algoritmik saralash odamni faqat o‘z qarashini tasdiqlaydigan axborot doirasida ushlab qolishi, etnik stereotiplar va nafrat tilining tez tarqalishiga sharoit yaratishi mumkin. Natijada jismoniy jihatdan bir hududda yashayotgan guruhlar axborot jihatdan ajralgan makonlarda mavjud bo‘ladi. Bu holatni raqamli segregatsiya deb ifodalash mumkin. Uning oldini olish uchun media savodxonlik, turli tillarda ishonchli axborot va etnik belgilarga asoslangan yolg‘on umumlashmalarni inkor etuvchi jamoat kommunikatsiyasi zarur.

Migratsiya ikkinchi avlod identikligida murakkab ijtimoiy-madaniy natijalarni keltirib chiqaradi. Ota-onaning madaniy xotirasi hamda qabul qiluvchi jamiyatdagi ta’lim va tengdoshlar muhiti ta’sirida ulg‘aygan avlod ko‘pincha gibrid mansublikni shakllantiradi. Gibrid identiklik turli madaniy tajribalarni uyg‘unlashtirish va yangi ma’nolar yaratish salohiyatini ifodalaydi. Oila me’yorlari bilan tashqi muhit talablari keskin to‘qnashganda esa shaxsda mansublik inqirozi yuzaga kelishi mumkin. Bunday vaziyatda ta’lim muassasasi bilim berish bilan birga madaniy vositachilik vazifasini ham bajaradi: u umumiy fuqarolik qadriyatlarini shakllantirishi, o‘quvchining oilaviy va etnik tajribasini hurmat qilishi hamda turli mansubliklar o‘rtasida konstruktiv bog‘lanish o‘rnatishi lozim.

Etnik munosabatlarning ijobiy dinamikasi o‘zaro bog‘liq to‘rt shartga tayanadi. Birinchisi - huquqiy tenglik: shaxsning mehnat, ta’lim, tibbiy xizmat va odil sudlovdan foydalanishi etnik kelib chiqishiga bog‘liq bo‘lmasligi zarur. Ikkinchisi - kommunikativ ochiqlik: til o‘rganish imkoniyatlari, madaniy vositachilar va muloqot maydonlari mavjud bo‘lishi lozim. Uchinchisi - aksiologik tan olish: har bir guruhning madaniy qadr-qimmati e’tirof etilishi, biroq inson huquqlariga zid amaliyotlar madaniy nisbiylik bilan oqlanmasligi kerak. To‘rtinchisi - fuqarolik ishtiroki: migrantlar mahalliy qarorlar, jamoat tashabbuslari va ijtimoiy mas’uliyat jarayonlarida ishtirok etishi lozim. Ushbu shartlardan biri yetishmasa, integratsiya iqtisodiy qo‘shilish, tashqi moslashuv yoki ramziy namoyish darajasida qolib ketadi.

Etnik munosabatlar dinamikasi migratsiya oqimining sur’ati, guruhlar o‘rtasidagi madaniy masofa, migrantlarning huquqiy maqomi va qabul qiluvchi jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy holati kabi omillarning o‘zaro ta’sirida shakllanadi. Ushbu omillar kundalik muloqot, til vositachiligi, ommaviy diskurs, ta’lim, mehnat bozori va mahalliy boshqaruv institutlari orqali ijtimoiy mazmun kasb etadi. Huquqiy kafolatlar hamda ochiq kommunikatsiya muhiti ishonch, o‘zaro tan olish va hamkorlikni kuchaytiradi. Institusional yopiqlik, kamsitish va salbiy axborot muhiti esa ishonchsizlik, stigmatizatsiya va guruhiy ajralishni chuqurlashtiradi. Demak, etnik munosabatlarning muayyan yo‘nalishda rivojlanishi migrantlarning individual qarorlari bilan bir qatorda qabul qiluvchi institutlarning ochiqligi, resurslardan foydalanish imkoniyati va ko‘pchilik guruhning munosabatiga ham bog‘liq.

Madaniyatlararo muloqotni tahlil qilishda uchta metodologik cheklanishga e’tibor qaratish zarur. Barcha muammolarni madaniy farqlar bilan izohlash mehnat ekspluatatsiyasi, huquqiy himoyasizlik va uy-joy muammolarining iqtisodiy hamda institusional sabablarini soyada qoldiradi. Madaniy farqlarni e’tibordan chetda qoldirish esa guruhlarning tili, xotirasi va ramziy ehtiyojlarini to‘liq anglashga to‘sqinlik qiladi. Integratsiya mas’uliyatini faqat migrant zimmasiga yuklash jarayonning o‘zaro xususiyatini zaiflashtiradi. Barqaror integratsiya migrantlar, qabul qiluvchi jamiyat, davlat institutlari va fuqarolik jamiyati subyektlarining teng huquqli ishtiroki hamda o‘zaro mas’uliyati asosida qaror topadi.

O‘zbekiston uchun mazkur mavzu mehnat va qaytish migratsiyasi, xorijdagi vatandoshlar bilan aloqalar hamda ko‘p millatli jamiyat tajribasi nuqtayi nazaridan muhimdir. Millatlararo totuvlikni saqlashda konstitutsiyaviy tenglik, milliy madaniy markazlar, mahalla va ta’lim muassasalarining imkoniyatlarini migrantlarning real ehtiyojlari bilan uyg‘unlashtirish talab etiladi. Qaytib kelgan fuqarolarning xorijda orttirgan kasbiy va madaniy tajribasini ijtimoiy resurs sifatida baholash, ularning farzandlarini ta’lim muhitiga moslashtirish va migratsiyadan ta’sirlangan oilalar bilan manzilli ishlash etnomadaniy barqarorlikni mustahkamlaydi. Umumiy fuqarolik identikligi turli etnik va madaniy mansubliklarni umumiy huquqlar, qadriyatlar va mas’uliyat doirasida birlashtiruvchi asos sifatida rivojlantirilishi lozim.

Tahlil natijalari etnik munosabatlarning yo‘nalishi madaniy farqlarning miqdori bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri belgilanmasligini ko‘rsatdi. Muhim mezon ushbu farqlarning institutlar va ommaviy kommunikatsiyada qanday tartibga solinishidir. Teng huquq, adolatli ishtirok va o‘zaro tan olish sharoitida sezilarli madaniy farqlar ham hamkorlik manbaiga aylanishi mumkin. Kamsitish va institusional yopiqlik muhitida nisbatan kichik farqlar keskin ziddiyat ramziga aylanadi. Shu sababli etnomadaniy xavfsizlik jamiyatning madaniy farqlarni huquq, adolat va ijtimoiy hamjihatlik tamoyillari asosida muvofiqlashtirish qobiliyati bilan baholanishi maqsadga muvofiq.

Muhokama. Akkulturatsiya nazariyasi etnomadaniy integratsiyaning psixologik va ijtimoiy asoslarini tushuntirishda muhim nazariy manba hisoblanadi. Berri tasnifida integratsiya madaniy o‘zlikni saqlash va yangi jamiyat bilan faol munosabat o‘rnatishning uyg‘unligi sifatida ko‘rsatiladi [5]. Biroq ushbu strategiyani tanlash imkoniyatlari migrantlarning huquqiy maqomi, ijtimoiy sinfi, irqiylashtirish tajribasi, jinsi, yoshi va til resurslariga ko‘ra farqlanadi. Integratsiyani faqat individual psixologik afzallik asosida baholash ijtimoiy tengsizliklar va institusional cheklovlarning ta’sirini yetarlicha ochib bermaydi. Shu jihatdan akkulturatsiya tahlili shaxsiy strategiyalarni ijtimoiy tuzilmalar va huquqiy imkoniyatlar bilan o‘zaro bog‘liq holda o‘rganishni talab etadi.

Transmilliylik nazariyasi migrantning kelib chiqish jamiyati bilan saqlayotgan aloqalarini ko‘p makonli ijtimoiy mansublikning ifodasi sifatida tushuntirishga yordam beradi. Pul o‘tkazmalari, masofaviy oilaviy g‘amxo‘rlik, onlayn muloqot va madaniy tadbirlar bir necha makon bilan aloqadorlikni davom ettiradi. Transmilliy aloqalar ochiq fuqarolik ishtiroki, mehnat va ta’lim institutlariga qo‘shilish bilan uyg‘unlashganda integrativ ahamiyat kasb etadi. Ular yopiq axborot muhiti va mahalliy hayotdan uzilish bilan kechganda esa separatsiya xavfini kuchaytiradi. Shu tariqa transmilliylikning ijtimoiy natijasi uning qanday institusional va kommunikativ sharoitda amal qilishiga bog‘liq.

Madaniyatlararo muloqot siyosatining samaradorligini festivallar va ramziy tadbirlar bilan bir qatorda ijtimoiy natijalar asosida baholash zarur. Kamsitish holatlarining kamayishi, ta’lim va mehnatdagi natijalar tafovutining qisqarishi, aralash ijtimoiy tarmoqlarning kengayishi, davlat xizmatlariga ishonch va mahalliy qarorlarda ishtirok darajasi asosiy ko‘rsatkichlar qatoriga kiradi. Bunday mezonlar madaniy xilma-xillikni ijtimoiy adolat, teng imkoniyat va hamkorlik resursi sifatida baholash imkonini beradi.

Xulosa va takliflar. Global migratsiya madaniyatlararo muloqot va etnik munosabatlarning mazmuni, subyektlari hamda amal qilish makonlarini o‘zgartirmoqda. Turli madaniyatlarning bir ijtimoiy makonda uchrashuvi identiklik, xotira, til va fuqarolik mansubligining qayta talqin qilinishiga olib keladi. Mazkur jarayonning hamjihatlik yoki ziddiyat tomon yo‘nalishi huquqiy institutlar, iqtisodiy imkoniyatlar, axborot diskursi va kundalik muloqot sifati bilan belgilanadi. Shuning uchun migratsiyaning etnomadaniy oqibatlarini baholashda shaxsiy moslashuv bilan birga qabul qiluvchi muhitning institusional salohiyati va kommunikatsiya madaniyatini ham hisobga olish zarur.

Etnomadaniy integratsiya assimilyasiyadan farqli ravishda migrantning madaniy o‘zligini saqlash huquqi bilan umumiy ijtimoiy hayotda teng ishtirok etish mas’uliyatini birlashtiradi. Uni ta’minlash uchun: migrantlarning huquqiy xabardorligi va davlat xizmatlaridan teng foydalanishini kuchaytirish; qabul qiluvchi jamiyat tilini o‘rganish dasturlarini ona tili va madaniy merosni qo‘llab-quvvatlash bilan uyg‘unlashtirish; maktab, mahalla va mehnat jamoalarida barqaror muloqot maydonlarini tashkil etish; ommaviy axborot vositalarida etnik stereotiplarga qarshi kasbiy standartlarni qo‘llash; qaytish migratsiyasi ishtirokchilari va ularning oilalari uchun reintegratsiya xizmatlarini rivojlantirish maqsadga muvofiq.

Nazariy jihatdan, etnik munosabatlar dinamikasini baholashda madaniy masofa bilan bir qatorda farqlarni boshqarishning adolatliligi asosiy mezon bo‘lishi lozim. Amaliy jihatdan migratsiya siyosati ijtimoiy himoya, ta’lim, mehnat, axborot va mahalliy boshqaruv choralarini o‘zaro muvofiqlashtirilgan tizimga birlashtirishi zarur. Ana shunday sharoitda madaniyatlararo muloqot jamiyatning kundalik institusional amaliyotiga aylanib, ijtimoiy ishonch va fuqarolik hamjihatligini mustahkamlaydi.

ADABIYOTLAR:

1. McAuliffe M., Oucho L. A. (eds.). World Migration Report 2024. Geneva: International Organization for Migration, 2024.

2. International Organization for Migration. World Migration Report 2026: Interactive Report. International migrants: numbers and trends. URL: https://worldmigrationreport.iom.int/ (murojaat sanasi: 09.09.2026).

3. Ravenstein E. G. The Laws of Migration // Journal of the Statistical Society of London. 1885. Vol. 48, No. 2. P. 167–235.

4. de Haas H. A Theory of Migration: The Aspirations-Capabilities Framework // Comparative Migration Studies. 2021. Vol. 9. Article 8. DOI: 10.1186/s40878-020-00210-4.

5. Berry J. W. Acculturation: Living Successfully in Two Cultures // International Journal of Intercultural Relations. 2005. Vol. 29, No. 6. P. 697–712. DOI: 10.1016/j.ijintrel.2005.07.013.

6. Kunst J. R., Lefringhausen K., Sam D. L. The Missing Side of Acculturation: How Majority-Group Members Relate to Immigrant and Minority-Group Cultures // Current Directions in Psychological Science. 2021. Vol. 30, No. 6. P. 485–494. DOI: 10.1177/09637214211040771.

7. Glick Schiller N., Basch L., Blanc-Szanton C. Transnationalism: A New Analytic Framework for Understanding Migration // Annals of the New York Academy of Sciences. 1992. Vol. 645. P. 1–24.

8. Castells M. The Rise of the Network Society. 2nd ed. Chichester: Wiley-Blackwell, 2010.

9. UNESCO. Universal Declaration on Cultural Diversity. Paris: UNESCO, 2001.

10. Ager A., Strang A. Understanding Integration: A Conceptual Framework // Journal of Refugee Studies. 2008. Vol. 21, No. 2. P. 166–191. DOI: 10.1093/jrs/fen016.

11. Sam D. L., Berry J. W. (eds.). The Cambridge Handbook of Acculturation Psychology. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2016.

12. Vertovec S. Transnationalism. London: Routledge, 2009.

13. Council of Europe. White Paper on Intercultural Dialogue: Living Together as Equals in Dignity. Strasbourg: Council of Europe, 2008.

14. United Nations. Global Compact for Safe, Orderly and Regular Migration. New York: United Nations, 2018.

15. United Nations Development Programme. Human Development Report 2023/2024: Breaking the Gridlock. New York: UNDP, 2024.

UO‘K 339.138:004.773.4

RAQAMLI MARKETING VA IJTIMOIY MEDIA BOSHQARUVINING MAZMUN-MOHIYATI

Baxtiyorova Nigina Ulug‘bek qizi,
Buxoro davlat universiteti tayanch doktoranti
baxtiyorova_nigina.gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada oliy ta’lim tashkilotlarida raqamli marketing va ijtimoiy media boshqaruvining nazariy-uslubiy asoslari, ularning shakllanish bosqichlari hamda zamonaviy konseptual yondashuvlari tahlil qilingan. Raqamli marketingning Web 1.0–4.0 evolyutsiyasi, Marketing 1.0–6.0 konsepsiyalari, ijtimoiy media platformalarining tasnifi, ijtimoiy media boshqaruvining strategik, taktik va operatsion mexanizmlari yoritilgan. Shuningdek, oliy ta’lim tashkilotlarining ko‘p tarmoqli auditoriyasi, akademik raqobatbardoshligi va milliy raqamli muhit xususiyatlarini hisobga oluvchi raqamli marketing hamda ijtimoiy media boshqaruvining konseptual integratsiya modeli taklif etilgan.*

Kalit so‘zlar: *raqamli marketing, ijtimoiy media, ijtimoiy media boshqaruvi, oliy ta’lim tashkiloti, Marketing 5.0, omnichannel, sun’iy intellekt, raqamli transformatsiya, akademik raqobatbardoshlik, strategik boshqaruv.*

СУЩНОСТЬ ЦИФРОВОГО МАРКЕТИНГА И УПРАВЛЕНИЯ СОЦИАЛЬНЫМИ МЕДИА

Аннотация. *В данной статье проанализированы теоретико-методологические основы цифрового маркетинга и управления социальными медиа в организациях высшего образования, этапы их становления и современные концептуальные подходы. Рассмотрены эволюция цифрового маркетинга в контексте Web 1.0–4.0, концепции Marketing 1.0–6.0, классификация платформ социальных медиа, а также стратегические, тактические и операционные механизмы управления социальными медиа. Кроме того, предложена концептуальная интеграционная модель цифрового маркетинга и управления социальными медиа, учитывающая особенности многосегментной целевой аудитории организаций высшего образования, их академическую конкурентоспособность и специфику национальной цифровой среды.*

Ключевые слова: *цифровой маркетинг, социальные медиа, управление социальными медиа, организация высшего образования, Marketing 5.0, омниканальность, искусственный интеллект, цифровая трансформация, академическая конкурентоспособность, стратегическое управление.*

THE ESSENCE OF DIGITAL MARKETING AND SOCIAL MEDIA MANAGEMENT

Abstract. *This article analyzes the theoretical and methodological foundations of digital marketing and social media management in higher education institutions, the stages of their development, and contemporary conceptual approaches. It examines the evolution of digital marketing from Web 1.0 to Web 4.0, the Marketing 1.0–6.0 concepts, the classification of social media platforms, and the strategic, tactical, and operational mechanisms of social media management. In addition, a conceptual integration model of digital marketing and social media management is proposed, taking into account the multi-segment target audiences of higher education institutions, their academic competitiveness, and the specific characteristics of the national digital environment.*

Keywords: *digital marketing, social media, social media management, higher education institution, Marketing 5.0, omnichannel, artificial intelligence, digital transformation, academic competitiveness, strategic management.*

Kirish. Raqamli marketing va ijtimoiy media boshqaruvi zamonaviy iqtisodiyotning eng jadal rivojlanayotgan yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, oliy ta’lim tashkilotlari (OTT) faoliyatini takomillashtirishda muhim o‘rin tutadi. Mazkur paragraf bu sohaning nazariy va uslubiy asoslarini yaxlit tarzda ochib berishga bag‘ishlangan. Unda raqamli marketingning tarixiy shakllanish bosqichlari, ilmiy ta’riflari va mualliflik yondashuvi, ijtimoiy media tushunchasi hamda turlari, ijtimoiy media boshqaruvi konsepsiyasi va zamonaviy konseptual yondashuvlar izchil tarzda tahlil qilinadi hamda raqamli marketing va ijtimoiy media boshqaruvining o‘zaro integratsiyasi uchun mualliflik konseptual modeli taklif etiladi. Raqamli marketing

so‘nggi o‘ttiz besh yil ichida shakllangan va texnologik inqiloblar ta’sirida tubdan o‘zgargan ilmiy-amaliy yo‘nalishdir. Tadqiqotchilar uning rivojlanishini ikki yo‘nalishda, ya’ni texnologik va konseptual bosqichlarda o‘rganadi. Veb-texnologiyalar evolyutsiyasi to‘rt davrga bo‘linadi:

Web 1.0 (1989-2004), ya’ni Tim Berners-Li ixtiro qilgan statik “faqat o‘qish uchun veb” bo‘lib, marketing veb-saytlar, banner reklama va elektron pochta xabarnomalari shaklida paydo bo‘ldi. Web 2.0 (2004-yildan), ya’ni Tim O’Rayli ommalashtirgan “interaktivlik davri”, jamoaviy aql va foydalanuvchi-kontent yaratish tamoyiliga asoslangan bo‘lib, Facebook, YouTube, Twitter paydo bo‘lib, ijtimoiy media marketingi shakllandi. Web 3.0 (2010-yillardan), ya’ni Tim Berners-Li taklif etgan “semantik veb” yoki “personalizatsiya davri”, mashinalarning ma’lumotlar ma’nosini tushunishi asosida AI, Big Data va bulut texnologiyalari, Amazon, Netflix kabi tavsiya tizimlari, Google Ads kabi kontekstual reklama va avtomatlashtirish platformalarini vujudga keltirdi. Web 4.0 (2020-yillardan), ya’ni “aqlli veb” yoki “AI va metaolam davri” sun’iy intellekt, IoT, AR/VR va blokcheynni marketing tizimining ajralmas qismiga aylantirdi. ChatGPT, Claude, Gemini kabi generativ AI vositalari kontent yaratish va mijoz muloqotida yangi imkoniyatlar ochdi.

Marketing nazariyasi ham F. Kotler, H. Kartajaya va I. Setiawan tomonidan tizimlashtirilgan oltita bosqichdan o‘tib, bular marketing 1.0 (1950-80-yillar), ya’ni mahsulotga yo‘naltirilgan ommaviy ishlab chiqarish, marketing 2.0 (1990-2000-yillar), ya’ni mijoz markazlashuvi, segmentatsiya va pozitsiyalash, marketing 3.0 (2010-yildan), ya’ni inson qadriyatlari va ma’naviy-ijtimoiy ehtiyojlarga yo‘nalish, marketing 4.0 (2017-yildan), ya’ni an’anaviydan raqamliga o‘tish, omnichannel va customer journey konsepsiyalari, marketing 5.0 (2021), ya’ni “insoniyat uchun texnologiya”, bu 3.0 ning inson yo‘naltirilganligi va 4.0 ning texnologik kuchining birlashuvi hamda marketing 6.0 (2023), ya’ni xaridorni to‘liq jalb qiluvchi (immersive) marketing va raqamli virtual olam yo‘nalishlari hisonblanadi.

Mavzuning dolzarbligi. Raqamli marketingning O‘zbekistondagi rivojlanishi global tendensiyalardan biroz kechikkan holda kechgan, lekin so‘nggi yillarda jadal sur’atda yetib kelmoqda. Bu jarayonni uch shartli bosqichga ajratish mumkin. Birinchi bosqich 2000-2015-yillarda shakllangan bo‘lib, internetning kirib kelishi va dastlabki veb-saytlarning yaratilishi davriga borib taqaladi. Ikkinchi bosqich 2015-2020-yillarni o‘z ichiga oladi va Telegram, Instagram, Facebook kabi ijtimoiy tarmoqlarning ommalashishi va ijtimoiy media marketingning shakllanishini bilan bog‘liq hisoblanadi. Uchinchi bosqich esa 2020-yildan boshlab shakllangan bo‘lib, raqamli transformatsiyaning davlat siyosati darajasiga ko‘tarilishini o‘z ichiga oladi.

Adabiyotlar tahlili. Hozirgi kunda “raqamli marketing” atamasi ilmiy adabiyotlarda turli xil shakllarda talqin qilinmoqda. F. Kotler o‘zining “Marketing 5.0” kitobida [1] raqamli marketingni “insoniyat uchun texnologiya” konsepsiyasi doirasida talqin qiladi. D. Chaffey [2] raqamli marketingni marketing maqsadlariga erishish uchun raqamli texnologiyalar va medialarning qo‘llanilishi sifatida ta’riflab, raqamli qurilmalar, platformalar, media, ma’lumotlar va texnologiyadan iborat 5D modelini taklif etadi. D. Ryan [3] amaliyotchi nuqtayi nazaridan yondashib, raqamli marketingni qidiruv marketingi, elektron pochta, mobil va ijtimoiy media, kontent marketing hamda samaradorlik marketingi kanallari orqali mijozlar bilan o‘zaro aloqa o‘rnatishning amaliy vositasi sifatida tavsiflaydi. P.R. Smith SOSTAC rejalashtirish modelini ishlab chiqib, raqamli marketing rejasini tuzishning vaziyatni tahlil qilish, maqsadlarni belgilash, strategiya, taktika, harakat va nazorat kabi 6 bosqichli tizimini taklif etdi. Ushbu model Britaniya Marketing Instituti tomonidan dunyodagi eng mashhur 3 ta marketing modelidan biri sifatida tan olingan.

Rossiyalik tadqiqotchi F.Y. Virin amaliy yondashuvni qo‘llab, internet-marketingni foydalanuvchi qiziqishlariga mos reklama, maqsadli auditoriyaga yo‘naltirilgan reklama, veb-tahlil, media rejalashtirish, qidiruv marketingi va viral reklama kabi vositalarning tizimli majmuasi sifatida tavsiflaydi. A.V.Yurasov esa nazariy yondashuvni rivojlantirib, internet-marketingni veb-saytlarning iqtisodiy samaradorligini oshirishga yo‘naltirilgan internet-tijorat usullari majmui sifatida ta’riflaydi va marketing tadqiqotlari, internet-reklama, saytda tashrifchilarni ushlab turish va auditoriyani doimiy shakllantirish kabi to‘rtta asosiy komponent ajratadi.

Tadqiqot metodologiyasi. So‘nggi yillarda O‘zbekistonda raqamli marketing bo‘yicha qator ilmiy tadqiqotlar amalga oshirildi. Tadqiqotchi N.B. Yahyoxonov xizmat ko‘rsatish korxonalari misolida raqamli marketingdan foydalanishni o‘rganib, uni mahalliy biznes uchun raqobatbardoshlikni oshirish vositasi sifatida tahlil qiladi. Unga ko‘ra, raqamli marketing – bu raqamli texnologiyalardan foydalanib, mijozlar bilan o‘zaro munosabatlarni shakllantirishga qaratilgan boshqaruv tizimidir. Buxorolik tadqiqotchi M.A.Rajabova sanoat korxonalari misolida raqamli marketing faoliyatini takomillashtirishning zamonaviy yondashuvlarini ishlab chiqib, mintaqaviy xususiyatlarning ahamiyatini ta’kidlaydi. Marketing kompleksining klassik tarkibi bo‘yicha buxorolik olim B.N.Navro‘z-Zoda marketingning to‘rt elementi, xususan, tovar, narx, tijorat va siljitish siyosatini bozor doirasida shakllantirish vositalari va usullarini tizimli yoritib bergan. N.S.Ibragimov esa destinatsion marketing yo‘nalishida raqobat turlari va hududlar

raqobatbardoshligining 6A modelini ishlab chiqib, mintaqaviy marketing raqobatining nazariy asoslarini boyitgan. Xizmat koʻrsatish bozorini innovatsion rivojlantirish metodologiyasi sohasidagi salmoqli ulushni oʻzbek olimi B.Sh. Safarov ham qoʻshgan. Uning monografiyasida xizmatlar bozorini rivojlantirishning metodologik asoslari tizimli ravishda ochib berilgan. OTT sektori ham xizmat koʻrsatish sohasiga mansub boʻlganligi sababli, mazkur metodologik asoslar OTT raqamli marketingiga moslashtirilgan tarzda qoʻllanilishi mumkin.

Yuqorida keltirilgan ta'riflarni qiyosiy tahlil qilish uchun ularni quyidagi jadvalda jamlash maqsadga muvofiqdir (1-jadval):

1-jadval.

Raqamli marketing ta'riflarining qiyosiy tahlili

Muallif (yili)	Yondashuv turi	Ta'rif mohiyati	Asosiy urgʻu
F. Kotler (2021)	Konseptual-integrativ	Marketing 3.0 ning insoniy qadriyatlarini Marketing 4.0 ning texnologik kuchi bilan birlashtirish	Inson va texnologiya hamkorligi
D. Chaffey (2022)	Strategik-tizimli	Marketing maqsadlariga erishish uchun 5D komponentidan foydalanish: qurilmalar, platformalar, media, ma'lumotlar, texnologiya	5D komponentlari tizimi
D. Ryan (2020)	Amaliy-kanalli	SEO, email, mobil, ijtimoiy media va kontent marketing kanallari orqali mijozlar bilan aloqa	Kanallar va amaliyot
P.R. Smith (2022)	Rejalashtirish	SOSTAC modeli boʻyicha 6 bosqichli rejalashtirish: Vaziyat, Maqsad, Strategiya, Taktika, Harakat, Nazorat	Bosqichli reja va nazorat
F.Yu. Virin (2010)	Amaliy-instrumental	Foydalanuvchi qiziqishlariga mos reklama, maqsadli auditoriyaga yoʻnaltirilgan reklama, veb-tahlil, media rejalashtirish va qidiruv tizimlari orqali marketing vositalarining majmuasi	Amaliy instrumentlar
A.V. Yurasov (2012)	Iqtisodiy	Veb-saytlar iqtisodiy samaradorligini oshirish uchun internet-tijorat usullari majmui	Iqtisodiy samaradorlik
N.B. Yahyoxonov (2023)	Boshqaruv	Xizmat koʻrsatish korxonalarida mijozlar bilan munosabatlarni shakllantirish boshqaruvi	Sektoral boshqaruv

Mavjud ta'riflarning asosiy kamchiliklari sifatida quyidagilarni, xususan, koʻpchilik ta'riflar sektoral xususiyatlarni hisobga olmasligi va universal xarakterga ega ekanligini, ta'lim sohasining oʻziga xos jihatlari, ya'ni akademik hamjamiyat bilan aloqa, abituriyent jalb qilish, brend obroʻsi yoritilmasligi hamda auditoriya segmentatsiyasining koʻp tarmoqliligi, ya'ni abituriyent, talaba, ota-ona, ish beruvchi va bitiruvchi e'tibordan chetda qolishini koʻrsatish mumkin. Ushbu kamchiliklarni bartaraf etish maqsadida quyidagi mualliflik ta'rifini taklif etamiz:

Oliy ta'lim muassasalarida raqamli marketing – bu OTTning strategik maqsadlariga erishish uchun raqamli texnologiyalar (sun'iy intellekt, Big Data, ijtimoiy media platformalari) asosida abituriyentlar, talabalar, ota-onalar, ish beruvchilar va akademik hamjamiyat bilan koʻp tarmoqli interaktiv aloqani boshqarishga, OTT brend obroʻsi, akademik raqobatbardoshligi va iqtisodiy samaradorligini oshirishga qaratilgan kompleks faoliyat tizimidir. Ushbu mualliflik ta'rifining mavjud ilmiy yondashuvlardan farqlari va kiritilgan ilmiy yangiliklar quyidagilar:

F. Kotlerning "insoniyat uchun texnologiya" konsepsiyasi konseptual va umumiy xarakterga ega boʻlsa, mualliflik ta'rifi ta'lim sektoriga moslashtirilib amaliy boshqaruv instrumentini ham qamrab oladi. D. Chaffeyning 5D modeli sektoral xususiyatlarni hisobga olmaydi ammo mualliflik ta'rifi uning tizimli yondashuvini OTT sektoriga moslashtirib aniq auditoriya segmentlarini nomlaydi. D. Ryanning kanallar majmui yondashuvi vositaviy darajada qolsa, mualliflik ta'rifi strategik maqsad darajasiga koʻtariladi. P.R. Smithning SOSTAC modeli jarayonli rejalashtirish metodikasi boʻlib, u ta'rif emas, mualliflik ta'rifi esa uning tizimli yondashuvini saqlagan holda maqsad (akademik raqobatbardoshlik), obyekt (OTT auditoriya segmentlari) va vositani (raqamli texnologiyalar) bir butunga birlashtiradi. F.Y. Virin amaliy vositalarga, A.V. Yurasov veb-saytlar iqtisodiy samaradorligiga, N.B. Yahyoxonov esa B2C modeliga e'tibor qaratib,

biznes sektori uchun moslashtirilgan va foyda maksimizatsiyasiga yo‘naltirilgan. Mualliflik ta’rifi esa OTTning ilmiy-ma’rifiy missiyasini hisobga olib “OTT-ko‘p manfaatdor tomon” modelida tuzilgan.

Mualliflik ta’rifi uchta asosiy ilmiy yangilikni kiritadi. Bular:

−OTT sektoral xarakter, ya’ni ta’rif oliy ta’lim muassasasining ta’limiy, ilmiy va ijtimoiy missiyasini bir butun tizim sifatida qaraydi, bu esa mavjud yondashuvlarda uchramaydi;

−ko‘p tarmoqli auditoriya konsepsiyasi, ya’ni abituriyent, talaba, ota-ona, ish beruvchi va akademik hamjamiyat bir-biridan farqli talablarga ega beshta alohida segment sifatida tan olinadi va har biriga o‘ziga xos marketing strategiyasi qo‘llanilishi nazarda tutiladi;

−akademik raqobatbardoshlik, ya’ni OTT raqamli marketingining asosiy maqsadi sifatida klassik iqtisodiy ko‘rsatkichlar, xususan, foyda, sotuv hajmi emas, balki ilmiy obro‘, ta’lim sifati va xalqaro reytinglardagi o‘rni kabi strategik natija ko‘rsatkichlari belgilanadi;

Bundan tashqari, mualliflik ta’rifi mavjud yondashuvlarning eng samarali elementlarini sintez qilib, Kotler [1] va Chaffey [2]dan texnologik integratsiya, Smithdan strategik-tizimli yondashuv, Ryan va Virindan ko‘p kanalli aloqa, Yurasovdan iqtisodiy samaradorlik urg‘usi, Yahyoxonovdan esa boshqaruv yondashuvi olingan.

Zamonaviy marketingda ijtimoiy media markaziy o‘rin egallab, Web 2.0 texnologiyalari asosida shakllangan ijtimoiy media platformalari biznes va mijozlar o‘rtasidagi muloqotning asosiy kanaliga aylandi. Ilmiy jihatdan eng keng qabul qilingan ta’rifni A. Kaplan va M. Haenlein [4] taklif etib, ijtimoiy media bu Web 2.0ning g‘oyaviy va texnologik asosi ustiga qurilgan, foydalanuvchi tomonidan yaratilgan kontentni almashish imkonini beruvchi internet-ilovalar majmui deb asoslagan. Mualliflar ijtimoiy mediani ikki o‘lcham, ya’ni ijtimoiy mavjud bo‘lish/media boyligi va o‘z-o‘zini namoyon qilish/o‘zi haqida ma’lumot berish asosida tasniflab, oltita toifani ajratadi. Bular, birgalikdagi loyihalar, bloglar va mikrobloglar, kontent hamjamiyatlari, ijtimoiy tarmoqlar, virtual o‘yin olami va virtual ijtimoiy olamdir. J. Kietzmann va hammualliflar [5] esa ijtimoiy mediani identifikatsiya, muloqot, almashish, mavjudlik, munosabatlar, obro‘ va guruhlar kabi yettita funksional bino elementi (Seven Honeycomb) orqali tushuntiradi.

J. Kietzmann va uning hammuallifflari 2011-yilda ijtimoiy media boshqaruvining yettita tarkibiy bloki modelini taklif etdilar. Modelning markazida identifikatsiya turadi, ya’ni foydalanuvchilar o‘zlari haqida qancha ma’lumot oshkor qilishi yoritiladi. Qolgan oltita element esa muloqot, almashish, mavjudlik, munosabatlar, obro‘ va guruhlardir. Har bir element alohida boshqaruv strategiyasini talab qiladi. Zamonaviy ilmiy adabiyotlarda esa ijtimoiy media boshqaruvining oltita tarkibiy elementi ajratib ko‘rsatiladi. Bular, strategiya va siyosat, kontent boshqaruvi, hamjamiyat va muloqot boshqaruvi, obro‘ni boshqarish, monitoring va tahlil, xavfsizlik va xavf boshqaruvi hisoblanadi. Boshqaruv jarayoni esa siklik xarakterga ega bo‘lib, olti bosqichni qamrab oladi va ketma-ketlikda amalga oshiriladi, jumladan, auditoriyani tahlil qilish, strategiya ishlab chiqish, amalga oshirish, monitoring va muloqot, tahlil va baholash hamda optimallashtirish. Bu bosqichlar doimiy takrorlanuvchi aylanma tsikl sifatida ishlaydi.

A. Kaplan va M. Haenlein [4] ijtimoiy media boshqaruvida muvaffaqiyatga erishish uchun asosiy tavsiyalarni beradilar. Bunda, ehtiyotkorlik bilan rejalashtirish, auditoriyani to‘g‘ri tanlash, platformalar integratsiyasini ta’minlash, faollik va izchillikni saqlash hamda xodimlarni o‘qitish amalga oshiriladi. F. Kotler ta’kidlashicha, Marketing 5.0 davrida ijtimoiy media boshqaruvi sun’iy intellekt va Big Data texnologiyalari bilan boyitilishi zarur. AI algoritmlari auditoriyani chuqur segmentatsiya qilish va avtomatik javob berish tizimlarini qurishga imkon beradi, Big Data esa xulq-atvor harakatlarini aniqlaydi. Bu texnologiyalar ijtimoiy media boshqaruvini reaktiv yondashuvdan proaktiv va prognozlovchi tizimga aylantiradi.

Tashkilotlarning amaliyotda foydalanayotgan asosiy marketing konsepsiyalarini tahlil qilish, hozirgi kunda, ushbu yo‘nalishda mavjud muammo va kamchiliklarni, ijtimoiy mediadan foydalanish qamrovini aniqlashga imkon yaratadi. Marketingning eng qadimgi va keng tarqalgan konsepsiyasi bu 4P modeli bo‘lib, u 1960-yilda amerikalik professor E. McCarthy tomonidan taklif etilgan. Unda mahsulotni sotish uchun to‘rtta asosiy element ko‘rib chiqilib, bular mahsulot, narx, joy va reklamadir. Keyinchalik esa xizmatlar sohasi uchun B. Booms va M. Bitner yana uch elementni qo‘shib, 7P modelini yaratdi, jumladan, odamlar, jarayon va jismoniy dalillarni asoslaydi. 1990-yilda esa amerikalik R. Lauterborn 4P ning mijoz nuqtayi nazaridan ko‘rilgan varianti, ya’ni 4C modelini taklif etdi, ya’ni mahsulot o‘rniga mijoz ehtiyoji, narx o‘rniga xarid qiymati, joy o‘rniga qulaylik, reklama o‘rniga muloqot asoslandi. Lauterborn ta’kidlaganidek, reklama bir tomonlama ta’sir bo‘lsa, muloqot bu ikki tomonlama suhbatdir. Aynan shu g‘oya ijtimoiy media boshqaruvining asosiga qo‘yilgan, chunki ijtimoiy mediada brend mijoz bilan doimiy dialog olib boradi.

Zamonaviy konsepsiyalardan birinchisi – SoLoMo (Social-Local-Mobile) bo‘lib, uni 2010-yilda amerikalik investor J. Doerr kiritgan. Bu konsepsiya uchta elementning birligiga asoslangan bo‘lib, ijtimoiy media, geojoylashuv va mobil qurilmalarni o‘z ichiga oladi. Masalan, foydalanuvchi Instagram orqali yaqin

atrofdagi kafeni topadi va telefoni orqali u haqida fikr bildiradi, bu SoLoMoning amalda ishlashi hisoblanadi. Uning kamchiligi bo‘lib uning maxfiylik masalasi hisoblanadi, ya’ni foydalanuvchi doimo kuzatilayotganini his qiladi. Bundan tashqari, qishloq joylarda geojoylashuv xizmatlar sust ishlaydi. Omnichannel konsepsiyasi esa 2011-yilda D. Rigby [8] tomonidan “Harvard Business Review”da taklif etilgan. U barcha muloqot kanallarini, ya’ni sayt, ijtimoiy media, mobil ilova, jismoniy ofis, call-markazni yagona tizimga birlashtirishni nazarda tutadi. Mijoz qaysi kanalga murojaat qilmasin, bir xil tajribaga ega bo‘ladi. Ushbu konsepsiyaning kamchiligi bo‘lib uning murakkab IT-integratsiya talab qilishi hisoblanadi. Unga katta byudjet kerak, ko‘pchilik tashkilotlar esa texnik jihatdan bunga tayyor emas.

Jalb qiluvchi marketing (Inbound marketing) – bu B. Halligan va D. Shah tomonidan 2009-yilda taklif etilgan konsepsiya hisoblanadi. Uning mohiyati oddiy bo‘lib, mijozga reklama bilan bostirib kirish o‘rniga, unga foydali kontent berish orqali uni o‘ziga jalb qilish hisoblanadi. Bu yondashuv ijtimoiy media boshqaruvi bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri bog‘liqdir, chunki kontent asosan ijtimoiy media orqali tarqatiladi. Ushbu konsepsiyaning kamchiligi, unda natija tez ko‘rinmaydi, ya’ni obunachilar va ishonch yig‘ish yillar talab qiladi hamda sifatli kontent yaratish qimmat va murakkab hisoblanadi. Ma’lumotlarga asoslangan marketing konsepsiyasi bu marketing qarorlarini taxmin yoki his-tuyg‘u asosida emas, balki raqamlar va tahlillar asosida qabul qilish yondashuvidir. F. Kotler Marketing 5.0 kitobida buni zamonaviy marketingning asosiy poydevori deb ta’riflaydi. Ijtimoiy media boshqaruvida Instagram Insights, Meta Ads Manager va TikTok Analytics orqali auditoriya xulq-atvori o‘rganiladi. Ushbu konsepsiyaning kamchiligi shaxsiy ma’lumotlar maxfiyligi muammosi, malakali tahlilchi mutaxassislar kamligi hamda kichik tashkilotlar uchun bu texnologiyalar qimmatligidir.

Growth Hacking konsepsiyasi 2010-yilda S. Ellis tomonidan Silicon Valley startaplari uchun taklif etilgan hisoblanadi. Uning mohiyati tezkor tajribalar, A/B-testlash va kam byudjet bilan tez o‘sishga erishishdir. Masalan, Dropbox “do‘stni taklif qil, 500 MB sovg‘a ol” dasturi bilan million foydalanuvchiga yetgan. Ijtimoiy media boshqaruvi jarayonida targ‘ibot faoliyati tez tarqaluvchi kontent, tavsiya dasturlari (*referral*) hamda chaqiriq-kampaniyalar (*challenge*) vositasida ro‘yobga chiqariladi. Uning kamchiligi uzoq muddatli brend obro‘si zararlanishi mumkinligi, ba’zi taktikalar axloqiy chegaralarni buzishi mumkinligi (aldov, spam), barqaror natija berishga kafolat yo‘qligidadir.

Yuqorida tahlil qilingan konsepsiyalarning har biri o‘z sohasida muhim ahamiyatga ega, biroq ularning barchasiga xos umumiy kamchiliklar mavjud:

ular bitta sektorga, xususan tijoratga qaratilgan va oliy ta’lim kabi notijorat sohalarga to‘liq mos kelmaydi;

bir-biri bilan alohida-alohida ishlatiladi, yaxlit tizim shakllantirmaydi;

ko‘p tarmoqli auditoriya (abituriyentlar, talabalar, ota-onalar, ish beruvchilar, akademik hamjamiyat) bilan ishlash uchun mo‘ljallanmagan;

mahalliy xususiyatlar (til, madaniyat, platforma tanlovi) e’tibordan chetda qoladi.

Bu kamchiliklarni bartaraf etish maqsadida muallif tomonidan OTT sektori uchun maxsus moslashtirilgan raqamli marketing va ijtimoiy media boshqaruvining o‘zaro integratsiyasi konseptual modeli taklif etiladi. Mualliflik modeli uchta nazariy asosga tayanadi. Birinchidan, Garvard universiteti professori R. Anthony tomonidan taklif etilgan boshqaruvning uch darajali ramkasi, jumladan strategik, taktik va operatsion darajalar. Bu klassik model boshqaruv faoliyatini tizimli tashkil etish uchun jahonda qabul qilingan asosdir. Ikkinchidan, A. Back va M. Koch tomonidan ishlab chiqilgan ijtimoiy media boshqaruvi konsepsiyasi bo‘lib, u tashkilotning ichki va tashqi ijtimoiy media faoliyatini yaxlit tizim sifatida qaraydi. Uchinchidan, D. Chaffey ning raqamli marketing ekotizimi g‘oyasi bo‘lib, unda barcha raqamli vositalar bir-biri bilan o‘zaro bog‘langan yagona tizimni tashkil etishi ta’kidlanadi. Bu uchta nazariy asosni birlashtirib, OTT uchun maxsus integratsiya modeli ishlab chiqildi. Bunda metodologik ilhom manbalaridan biri sifatida buxorolik tadqiqotchi N.S. Ibragimov tomonidan ishlab chiqilgan turistik hudud raqobatbardoshligining 7M konseptual modeli ham e’tiborga olindi. Mazkur model mintaqaning raqobat ustunligini yetti komponent orqali o‘lchashning tizimli yondashuvini taklif etadi va shu yondashuvning mantig‘i mazkur dissertatsiyaning III bobida taklif etiladigan DMSI integral indeksining konseptual asoslaridan birini tashkil etadi.

O‘zbekistonda YouTube monetizatsiyasi yo‘q, TikTok bloklangan, shuning uchun ijtimoiy tarmoqlar va messenjerlarning o‘rni alohida;

ijtimoiy media ikki tomonlama muloqot imkonini beradi, bu esa OTM uchun talabalar va ota-onalar bilan ishonchli aloqa o‘rnatishda muhim.

Shu sababli ushbu modelda ijtimoiy media boshqaruvi raqamli marketing ekotizimining markaziy elementi sifatida belgilanadi va boshqa elementlar (SEO, kontent, email) unga xizmat qiluvchi yordamchi komponentlar vazifasini bajaradi.

Ushbu model yuqorida aniqlangan mavjud konsepsiyalarning to‘rtta kamchiligini quyidagicha bartaraf etadi:

sektoral chegaralanganlik muammosi OTTning o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olish orqali yechiladi. Model akademik hamjamiyat, ilmiy-tadqiqot va ta’lim xizmatlari uchun moslashtirilgan;

tizimsizlik muammosi Anthony ramkasi asosida barcha yondashuvlarni yaxlit tizimga birlashtirish orqali hal qilinadi. SoLoMo va omnichannel strategik, inbound va Customer Journey Map taktik, AI-driven va Growth Hacking operatsion darajada joylashtiriladi;

ko‘p tarmoqli auditoriya muammosi OTTning barcha manfaatdor tomonlari uchun alohida strategiya ishlab chiqilishi bilan;

mahalliy xususiyatlar muammosi esa O‘zbekiston muhitiga moslashtirish orqali hal qilinadi. O‘zbek tilidagi kontent, Telegramning dominant platformasi va milliy-madaniy qadriyatlarga muvofiqlik.

Model uchta asosiy me’moriy elementdan tashkil topgan bo‘lib, markaziy o‘q, ya’ni ijtimoiy media boshqaruvi, iyerarxik piramida, ya’ni uch darajali boshqaruv tuzilmasi va auditoriya halqalari, ya’ni OTTning manfaatdor tomonlari kiradi. Har bir element model ishlashida aniq funksional rolga ega va birgalikda yaxlit boshqaruv ekotizimini tashkil etadi.

Xulosa. Modelning auditoriya halqalari qismi uning eng innovatsion xususiyatlaridan biri hisoblanadi. Har bir uch daraja (strategik, taktik, operatsion) OTTning oltita asosiy auditoriya segmenti, jumladan abituriyentlar, talabalar, ota-onalar, bitiruvchilar, ish beruvchilar va akademik hamjamiyat bilan matritsaviy ravishda bog‘lanadi. Bu shuni anglatadiki, masalan, strategik darajadagi omnichannel konsepsiyasi har bir auditoriya segmenti uchun alohida adaptatsiya qilinadi. Abituriyentlar uchun Instagram va TikTok asosiydir, ish beruvchilar uchun LinkedIn, akademik hamjamiyat uchun maxsus ilmiy platformalar. Mazkur matritsaviy struktura modelga moslashuvchanlik beradi va uni turli OTTlarning o‘ziga xos sharoitlariga moslashtirish imkonini yaratadi.

Modelning to‘rtinchi me’moriy elementi, ya’ni **texnologik poydevor** Marketing 5.0 ning sun’iy intellekt va Big Data imkoniyatlarini barcha uch darajada tizimli foydalanishga imkon beradi. Biroq bu imkoniyatlar har darajada farqli vazifalarni bajaradi va bir-birini to‘ldiradi. Strategik darajadagi prognoz-tahlil taktik darajadagi segmentatsiya uchun ma’lumotlar bazasini tayyorlaydi, taktik darajadagi segmentatsiya esa operatsion darajadagi chatbotlar va avtomatik kontent tizimlarini samarali ishlashi uchun parametrlarni belgilab beradi.

ADABIYOTLAR:

1. Kotler P., Kartajaya H., Setiawan I. Marketing 5.0: Technology for Humanity. – Hoboken, NJ: John Wiley & Sons, 2021. – 224 p.

2. Chaffey D., Ellis-Chadwick F. Digital Marketing: Strategy, Implementation and Practice. 8th ed. – Harlow: Pearson, 2022.

3. Ryan D. Understanding Digital Marketing: Marketing Strategies for Engaging the Digital Generation. 5th ed. – London: Kogan Page, 2020.

4. Kaplan A.M., Haenlein M. Users of the world, unite! The challenges and opportunities of Social Media // Business Horizons. – 2010. – Vol. 53, No. 1. – P. 59–68.

5. Kietzmann J.H., Hermkens K., McCarthy I.P., Silvestre B.S. Social media? Get serious! Understanding the functional building blocks of social media // Business Horizons. – 2011. – Vol. 54, No. 3. – P. 241–251.

6. McAfee A.P. Enterprise 2.0: The Dawn of Emergent Collaboration // MIT Sloan Management Review. – 2006. – Vol. 47, No. 3. – P. 21–28.

7. Constantinides E. The Marketing Mix Revisited: Towards the 21st Century Marketing // Journal of Marketing Management. – 2006. – Vol. 22, No. 3–4. – P. 407–438.

8. Rigby D. The Future of Shopping // Harvard Business Review. – 2011. – Vol. 89, No. 12. – P. 65–76.

UO‘K 005.7:004.8

SUN’IY INTELLEKTNING BIZNES BOSHQARUVIGA TA’SIRI: BOSHQARUV QARORLARI, SAMARADORLIK VA INSON–SUN’IY INTELLEKT HAMKORLIGI

Botirov Ibrohim Sobirovich,
Buxoro viloyati Kogon tuman 25-maktab o‘quvchisi
ibrohimbotirov28@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada sun’iy intellektning biznes boshqaruviga ta’siri boshqaruv qarorlarini qabul qilish, operatsion samaradorlik, strategik rejalashtirish, marketing va inson resurslarini boshqarish yo‘nalishlari kesimida tahlil qilinadi. Tadqiqot integrativ adabiyotlar sharhi, qiyosiy tahlil, tizimlashtirish va konseptual modellashtirish usullariga asoslangan. Tahlil natijalari sun’iy intellektdan olinadigan samara texnologiyaning o‘zidan ko‘ra ma’lumotlar sifati, boshqaruv kompetensiyalari, biznes jarayonlariga integratsiya darajasi hamda inson va algoritm o‘rtasidagi vazifalar taqsimotiga ko‘proq bog‘liqligini ko‘rsatdi. Maqolada sun’iy intellekt texnologiyalaridan biznes qiymatini shakllantirishning olti bosqichli integratsion modeli taklif etilib, undan korxonalarda raqamli transformatsiya loyihalarini rejalashtirishda foydalanish imkoniyatlari asoslandi.*

Kalit so‘zlar: *sun’iy intellekt, biznes boshqaruvi, boshqaruv qarorlari, operatsion samaradorlik, inson–SI hamkorligi, strategik boshqaruv, raqamli transformatsiya, inson resurslarini boshqarish, algoritmik boshqaruv, korporativ nazorat.*

ВЛИЯНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА НА УПРАВЛЕНИЕ БИЗНЕСОМ: УПРАВЛЕНЧЕСКИЕ РЕШЕНИЯ, ЭФФЕКТИВНОСТЬ И ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ЧЕЛОВЕКА И ИИ

Аннотация. *В статье анализируется влияние искусственного интеллекта на управление бизнесом в разрезе принятия управленческих решений, операционной эффективности, стратегического планирования, маркетинга и управления человеческими ресурсами. Исследование основано на интегративном обзоре литературы, сравнительном анализе, систематизации и концептуальном моделировании. Результаты показывают, что эффект от применения искусственного интеллекта определяется не столько самой технологией, сколько качеством данных, управленческими компетенциями, степенью интеграции в бизнес-процессы и распределением функций между человеком и алгоритмом. Предложена шестиступенчатая интеграционная модель формирования бизнес-ценности на основе искусственного интеллекта, которую можно использовать при планировании проектов цифровой трансформации, совершенствовании управленческого контроля и оценке организационных условий внедрения технологии.*

Ключевые слова: *искусственный интеллект, управление бизнесом, управленческие решения, операционная эффективность, взаимодействие человека и ИИ, стратегическое управление, цифровая трансформация, управление человеческими ресурсами, алгоритмическое управление, корпоративный контроль.*

THE IMPACT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE ON BUSINESS MANAGEMENT: MANAGERIAL DECISIONS, EFFICIENCY, AND HUMAN-AI COLLABORATION

Abstract. *This article analyzes the impact of artificial intelligence on business management in the areas of managerial decision-making, operational efficiency, strategic planning, marketing, and human resource management. The study is based on an integrative literature review, comparative analysis, systematization, and conceptual modeling. The results of the analysis showed that the effectiveness of artificial intelligence depends more on data quality, managerial competencies, the level of integration into business processes, and the distribution of tasks between humans and algorithms than on the technology itself. The article proposes a six-stage integration model for creating business value through artificial intelligence technologies and substantiates its potential application in planning digital transformation projects at enterprises.*

Keywords: *artificial intelligence, business management, managerial decisions, operational efficiency, human-AI collaboration, strategic management, digital transformation, human resource management, algorithmic management, corporate control.*

Kirish. Sun’iy intellekt (SI) biznes boshqaruvida ma’lumotlarni qayta ishlash, prognoz tuzish, qaror variantlarini baholash va ayrim takrorlanuvchi vazifalarni avtomatlashtirish imkonini beruvchi muhim raqamli texnologiyaga aylandi. Mashinali o‘rganish, tabiiy tilni qayta ishlash, generativ SI va prognozli tahlil vositalarining rivojlanishi menejerlarga katta hajmdagi axborotni qisqa vaqtda tahlil qilish va qaror tayyorlash jarayonini tezlashtirish imkonini bermoqda. Biroq texnologik imkoniyatning mavjudligi uning korxona uchun avtomatik ravishda iqtisodiy yoki boshqaruv samarasiga aylanishini anglatmaydi.

Mikalef va Gupta tashkilotning SI salohiyatini ma’lumotlar, texnologik infratuzilma, inson resurslari va boshqaruv ko‘nikmalarini muvofiqlashtirib qo‘llash qobiliyati sifatida izohlaydi. Ularning empirik tadqiqoti bunday salohiyat tashkilot ijodkorligi va faoliyat natijalari bilan ijobiy bog‘liqligini ko‘rsatgan [1]. Bu yondashuv SIni alohida dasturiy mahsulot emas, balki ma’lumotlar, xodimlar kompetensiyasi va biznes jarayonlari bilan birgalikda natija beradigan tashkiliy resurs sifatida ko‘rish zarurligini anglatadi.

Biznes boshqaruvi uchun asosiy masala SIni joriy etishning o‘zi emas, balki undan qaysi boshqaruv vazifalarida, qanday nazorat darajasida va qanday kutilayotgan natija uchun foydalanishni to‘g‘ri belgilashdir. Raisch va Krakowski SI qo‘llanishini ikki o‘zaro bog‘liq yo‘nalishda — vazifalarni avtomatlashtirish va insonning tahliliy imkoniyatlarini SI yordamida kuchaytirish tarzida izohlaydi. Mualliflar bu yo‘nalishlarni bir-biriga qarama-qarshi emas, balki vazifa xususiyatiga qarab uyg‘unlashtirilishi lozim bo‘lgan boshqaruv mexanizmlari sifatida ko‘rsatadi [2].

SI joriy etilishi yangi boshqaruv xatarlarini ham yuzaga chiqaradi. Ular qatoriga algoritm tavsiyasining qanday shakllanganini tushuntirish qiyinligi, ma’lumotlar sifati, maxfiylik, javobgarlikning taqsimlanishi va xodimlarning texnologiyaga ishonchi kiradi. Shuningdek, o‘quv ma’lumotlaridagi mavjud nomutanosiblik sabab algoritm natijalarida ayrim guruhlar foydasiga yoki zarariga tizimli og‘ishlar yuz berishi mumkin. Ushbu hodisa ilmiy adabiyotlarda algorithmic bias, ya’ni algoritmik og‘ish deb yuritiladi. Glikson va Woolley SIga ishonch uning tashkilotga muvaffaqiyatli integratsiyasi uchun muhim omil ekanini ko‘rsatadi [3]. Dwivedi va hammualliflar esa SI bilan bog‘liq texnik, etik, ijtimoiy va boshqaruv muammolarini birgalikda ko‘rib chiqish zarurligini ta’kidlaydi [18].

Tadqiqotning maqsadi — sun’iy intellektning biznes boshqaruviga ta’sir etish mexanizmlarini ilmiy adabiyotlar asosida tizimlashtirish va SI texnologiyalaridan biznes qiymatini shakllantirishning integratsion modelini taklif etishdir. Maqolaning ilmiy yangiligi boshqaruv qarorlari, operatsion jarayonlar, inson–SI hamkorligi, tashkiliy o‘rganish va korporativ boshqaruv va nazorat omillarini yagona qiymat yaratish zanjirida birlashtirish bilan belgilanadi. Bu yerda “biznes qiymati” deganda SI joriy etilishi natijasida vaqt va xarajat tejalishi, qaror sifati, xizmat ko‘rsatish darajasi hamda xodimlar unumdorligida yuzaga keladigan o‘lchanadigan ijobiy o‘zgarishlar tushuniladi.

Adabiyotlar tahlili. SI va biznes boshqaruvi bo‘yicha tadqiqotlarni mazmuniga ko‘ra bir necha asosiy yo‘nalishga ajratish mumkin. Birinchi yo‘nalish boshqaruv qarorlarida inson va algoritm imkoniyatlarining o‘zaro to‘ldirilishini o‘rganadi. Jarrahi murakkab tashkiliy qarorlarda SI katta hajmdagi ma’lumotlarni tez qayta ishlash va qonuniyatlarni aniqlashda, inson esa noaniqlik, kontekst va bir nechta talqinga ega vaziyatlarni baholashda nisbatan ustun imkoniyatlarga ega ekanini ta’kidlaydi [4]. Shrestha, Ben-Menahem va von Krogh inson va SI qarorlarini birlashtirishning to‘liq algoritmik delegatsiya, ketma-ket gibrid qaror hamda inson va SI xulosalarini birgalikda baholash kabi tuzilmalarini ajratadi [5].

Ikkinchi yo‘nalish SI salohiyati bilan korxona samaradorligi o‘rtasidagi bog‘liqlikni o‘rganadi. Wamba-Taguimdje va hammualliflar turli tarmoqlardagi 500 ta amaliy holatni tahlil qilib, SI loyihalarining biznes samarasi ma’lumotlar, malakali mutaxassislar, sohaviy bilim, muhim boshqaruv qarorlari, tashqi hamkorlik va miqyosni kengaytirishga mos infratuzilmaning birgalikdagi mavjudligiga bog‘liqligini ko‘rsatgan [6]. Mikalef va Gupta ham texnologik resurslar tashkiliy salohiyatga aylantirilgandagina innovatsiya va faoliyat natijalariga barqaror ta’sir ko‘rsatishini qayd etadi [1].

Uchinchi yo‘nalish SIning xodimlar va tashkiliy tuzilmalarga ta’sirini yoritadi. Makarius va hammualliflar SI integratsiyasida texnik omillardan tashqari kognitiv, munosabat va tashkiliy omillarni hisobga olish zarurligini asoslab, xodimlar bilan SI o‘rtasidagi muvaffaqiyatli hamkorlik texnologiya va inson resurslarining birgalikdagi ishlash salohiyatini kuchaytirishini ko‘rsatadi [7]. Kellogg, Valentine va Christin algoritmik boshqaruv xodimlarni yo‘naltirish, faoliyatni qayd etish, baholash va rag‘batlantirish imkonini kengaytirishi bilan birga, xodimlar avtonomiyasi va tashkilotdagi nazorat munosabatlarini ham o‘zgartirishini ta’kidlaydi [8].

To‘rtinchi yo‘nalish SIning alohida funksional boshqaruv sohalariga tatbiqini o‘rganadi. Huang va Rust marketingda SIni takrorlanuvchi jarayonlarni avtomatlashtirish, bozor ma’lumotlarini tahlil qilish, segmentlarni aniqlash, maqsadli auditoriyani tanlash va mijozlar bilan aloqalarni shaxsiylashtirish uchun qo‘llash modelini taklif qilgan [9]. Inson resurslarini boshqarish sohasida Chowdhury va hammualliflar SIdan amaliy samara olish uchun texnologik vositalar bilan bir qatorda xodimlar ko‘nikmalari, tashkiliy

resurslar, SI va xodim o‘rtasidagi hamkorlik va boshqaruv mexanizmlari rivojlangan bo‘lishi kerakligini ko‘rsatgan [10]. Malik, Budhwar va Kazmi 67 ta ilmiy ishni tizimli tahlil qilib, SI yordamidagi inson resurslarini boshqarish korxona va xodim darajasidagi natijalarga ta’sir qilishini, biroq bu ta’sir strategik integratsiya va nazoratga bog‘liqligini ta’kidlaydi [11].

Generativ SI mehnat unumdorligiga ta’siri bo‘yicha ham empirik dalillar shakllanmoqda. Noy va Zhang 453 nafar oliy ma’lumotli mutaxassis ishtirokidagi tajribada ChatGPTdan foydalangan guruh topshiriqlarni bajarishga o‘rtacha 40 foiz kam vaqt sarflagani, ish sifati esa 18 foizga oshganini aniqlagan [12]. Brynjolfsson, Li va Raymond 5 172 nafar mijozlarga xizmat ko‘rsatish xodimi ma’lumotlarini tahlil qilib, generativ SI yordamchisi mehnat unumdorligini o‘rtacha 15 foizga oshirganini, ta’sir ayniqsa tajribasi kamroq xodimlarda kuchliroq bo‘lganini ko‘rsatgan [13]. Ushbu natijalar SIning faqat mehnatni almashtiruvchi emas, balki xodimlarning bilim va ko‘nikmalarini tezroq rivojlantiruvchi vosita sifatida ham ishlashi mumkinligini ko‘rsatadi.

O‘zbekistonda ham SIning boshqaruv qarorlari va kichik biznesdagi tahliliy jarayonlarga tatbiqi bo‘yicha tadqiqotlar paydo bo‘lmoqda. Oripova boshqaruv qarorlarida katta hajmdagi ma’lumotlarni qayta ishlash, prognozlash va risklarni aniqlash imkoniyatlarini yoritgan [14]. Yo‘ldoshev kichik biznes subyektlarida bozor axborotini real vaqt rejimida tahlil qilish uchun mashinali o‘rganish va avtomatik tahlil tizimlaridan foydalanish imkoniyatlarini ko‘rib chiqqan [17]. Mazkur ishlar mahalliy sharoitda SIga qiziqish ortayotganini ko‘rsatsa-da, korxona darajasida texnologiya, boshqaruv, xodimlar va nazorat omillarini yagona mexanizmda bog‘laydigan integratsion yondashuvni rivojlantirish zarurati saqlanib qolmoqda.

Adabiyotlar tahlilidan ko‘rinadiki, mavjud tadqiqotlar ko‘pincha qaror qabul qilish, marketing, inson resurslarini boshqarish, mehnat unumdorligi yoki algoritmik nazorat kabi alohida yo‘nalishlarni o‘rganadi. Ushbu maqolada esa mazkur yo‘nalishlar SIdan biznes qiymatini yaratishning yagona zanjiri sifatida birlashtiriladi. Mualliflik pozitsiyasiga ko‘ra, SIning boshqaruv samarasi texnologiyaning mavjudligi bilan emas, balki sifatli ma’lumot, to‘g‘ri tanlangan vazifa, inson nazorati, jarayonga integratsiya va natijani qayta baholashning izchil ishlashi bilan belgilanadi.

Tadqiqot obyekti va qo‘llanilgan metodlar. Tadqiqot obyekti — sun’iy intellekt texnologiyalari joriy etilayotgan biznes boshqaruvi jarayonlari. Tadqiqot predmeti esa SIning boshqaruv qarorlari, operatsion jarayonlar, strategik boshqaruv, marketing, inson resurslarini boshqarish va tashkilot samaradorligiga ta’sir etish mexanizmlaridan iborat.

Tadqiqot nazariy-tahliliy xarakterga ega bo‘lib, integrativ adabiyotlar sharhi, qiyosiy tahlil, mazmuniy guruhlash, tizimlashtirish va konseptual modellashtirish usullaridan foydalanildi. Tahlil uchun asosan 2018–2026-yillarda chop etilgan, biznes boshqaruvi, axborot tizimlari, tashkilot nazariyasi, marketing va inson resurslarini boshqarish yo‘nalishlariga tegishli ilmiy ishlar tanlandi. Xalqaro manbalarni tanlashda nufuzli ilmiy jurnallarda chop etilgan va DOI orqali tekshiriladigan maqolalarga ustuvorlik berildi; O‘zbekiston kontekstini yoritish uchun mahalliy ilmiy nashrlardagi mavzuga bevosita aloqador ishlardan foydalanildi.

Tahlil birligi sifatida SI texnologiyasining o‘zi emas, balki uning muayyan boshqaruv vazifasiga ta’siri qabul qilindi. Manbalar to‘rtta mezon bo‘yicha solishtirildi: qaror sifati va tezligiga ta’sir; operatsion samaradorlik; inson–SI vazifalar taqsimoti; tashkiliy va nazorat shartlari. Sonli natijalar faqat tekshirilgan ilmiy manbalardan keltirilgan.

Natijalar va tahlil.

Boshqaruv qarorlarini qo‘llab-quvvatlash

SI boshqaruv qarorlarining axborot bazasini kengaytiradi: u katta hajmdagi strukturali va strukturalanmagan ma’lumotlardan qonuniyatlarni aniqlashi, prognozlar tuzishi va bir nechta muqobil variantni tez taqqoslashi mumkin. Biroq qarorning yuqori tezlikda tayyorlanishi uning har doim ham to‘g‘ri yoki maqbul ekanini anglatmaydi. Qaror noaniqlik, etik mas’uliyat yoki yangi strategik vaziyat bilan bog‘liq bo‘lsa, menejerning kontekstual bahosi zarur bo‘lib qoladi [4, 5].

Shu asosda boshqaruv qarorlarida SI va inson rolini vazifaning tuzilish darajasiga qarab taqsimlash maqsadga muvofiq (1-jadval).

Operatsion samaradorlik va jarayonlarni avtomatlashtirish

SIning biznesdagi tez ko‘rinadigan samarasidan biri takrorlanuvchi operatsiyalarni avtomatlashtirishdir. Mijoz murojaatlarini tasniflash, hujjatlardagi ma’lumotlarni ajratib olish, talab va sotuvni prognozlash, ombor zaxiralarini rejalashtirish, firibgarlik alomatlarini aniqlash kabi vazifalarda SI vaqt sarfini kamaytirishi va qaror tayyorlash tezligini oshirishi mumkin. Wamba-Taguimdje va hammualliflar tahlili bunday samara faqat algoritmga emas, balki ma’lumot, mutaxassis, sohaviy bilim va infratuzilmaning uyg‘unligiga bog‘liqligini ko‘rsatadi [6].

1-jadval. Boshqaruv qarorlarida SI va inson rolining taqsimlanishi

Qaror turi	SIning asosiy roli	Menejerning asosiy roli
Takrorlanuvchi va aniq qoidalarga asoslangan	Ma’lumotni qayta ishlash, standart tavsiya yoki avtomatik amal	Nazorat, istisno holatlarini ko‘rib chiqish
Murakkab, ammo tarixiy ma’lumotlari yetarli	Prognozlash, variantlarni baholash, xavflarni aniqlash	Natijani talqin qilish, kontekstni hisobga olish va yakuniy qaror
Strategik va yuqori noaniqlikdagi	Ssenariylar yaratish, axborotni umumlashtirish, muqobil variantlar taklifi	Maqsad, mas’uliyat, etik mezon va uzoq muddatli oqibatlarni baholash

Generativ SI bo‘yicha tajribalar avtomatlashtirishni faqat ish o‘rinlarini qisqartirish bilan tenglashtirish to‘g‘ri emasligini ko‘rsatmoqda. Noy va Zhang hamda Brynjolfsson, Li va Raymond tadqiqotlarida SI yordamining ayrim bilimga asoslangan vazifalarda ish tezligi va sifatini oshirishi, ayniqsa tajribasi kamroq xodimlar uchun sezilarli foyda berishi aniqlangan [12, 13]. Demak, menejment uchun muhim vazifa qaysi faoliyatni to‘liq avtomatlashtirish, qaysi faoliyatda esa SIni xodimning ishini kuchaytiruvchi yordamchi sifatida qo‘llashni aniqlashdir.

Strategik boshqaruvga ta’siri

Strategik boshqaruvda SI tashqi va ichki muhit haqidagi katta hajmdagi ma’lumotlarni kuzatish, talab dinamikasini baholash, xavf omillarini erta aniqlash va ssenariylar tayyorlash imkonini beradi. Biroq prognoz bilan strategik tanlov bir xil tushuncha emas: algoritm mavjud ma’lumotlar asosida ehtimoliy natijalarni hisoblaydi, strategiya esa tashkilotning ustuvor maqsadlari, resurslari, manfaatdor tomonlar va qabul qilinadigan xavf darajasi asosida tanlanadi. Shu sababli SI strategik boshqaruvda qaror qabul qiluvchi subyektning o‘rnini egallashdan ko‘ra, qaror uchun analitik asosni boyituvchi vosita sifatida samaraliroq ishlaydi [2, 5].

Marketing boshqaruvida qo‘llanishi

Marketingda SI mijoz xatti-harakatlarini tahlil qilish, bozor segmentlarini aniqlash, talabni prognozlash, individual tavsiyalar ishlab chiqish va mijozlar bilan muloqotni avtomatlashtirish imkonini beradi. Huang va Rust taklif qilgan modelda SI marketing tadqiqotidan tortib segmentatsiya, maqsadli auditoriyani tanlash, pozitsiyalash va mijoz bilan aloqani shaxsiylashtirishgacha bo‘lgan vazifalarda turli darajada qo‘llanishi mumkin [9]. Bunda samaradorlik bilan bir qatorda shaxsiy ma’lumotlardan qonuniy foydalanish, mijoz roziligi va algoritm tavsiyalarining xolisligi nazorat qilinishi lozim.

Inson resurslarini boshqarishga ta’siri

Inson resurslarini boshqarishda SI rezyumelarni dastlabki saralash, vakansiyaga mos nomzodlarni aniqlash, kompetensiyalar xaritasini tuzish, individual o‘qitish yo‘nalishlarini tavsiya qilish va xodimlar ehtiyojini prognozlashda qo‘llanilishi mumkin. Shu bilan birga, xodimni ishga qabul qilish, lavozimga ko‘tarish yoki faoliyatini baholash kabi yuqori ta’sirga ega qarorlarda algoritm natijasini inson tomonidan tekshirish zarur. Aks holda tarixiy ma’lumotlardagi nomutanosiblik avtomatlashtirilgan qarorda takrorlanishi mumkin. Zamonaviy sharhlar SIdan kutiladigan samarani olish uchun xodimlar ko‘nikmasi, hamkorlik, shaffoflik va aniq boshqaruv qoidalari muhimligini ko‘rsatadi [10, 11].

Algoritmik boshqaruv, shaffoflik va javobgarlik

SI menejerga xodimlar faoliyati, mijozlar xatti-harakati va jarayon ko‘rsatkichlari bo‘yicha batafsil ma’lumot beradi. Bu imkoniyat nazoratni aniqroq tashkil etishga yordam berishi mumkin, biroq haddan tashqari monitoring xodimlar avtonomiyasi va ishonchiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi ehtimoli mavjud. Kellogg, Valentine va Christin algoritmik nazorat ishni yo‘naltirish, qayd etish, baholash va rag‘batlantirish mexanizmlarini o‘zgartirishini ko‘rsatadi [8]. Faraj, Pachidi va Sayegh esa o‘rganuvchi algoritmlar tashkilotdagi ekspertiza, kasbiy chegaralar va muvofiqlashtirish usullariga ta’sir qilishini qayd etadi [15].

Yana bir muammo — algoritmik tizimning qarorga qanday kelganini tushuntirish qiyin bo‘lgan holatlardir. Lebovitz, Lifshitz-Assaf va Levina yuqori mas’uliyatli professional qarorlarda SIning bunday noaniqligi foydalanuvchida qo‘shimcha ishonchsizlik tug‘dirishi mumkinligini ko‘rsatgan [16]. Biznes boshqaruvida bundan kelib chiqadigan amaliy talab shuki, yuqori ta’sirga ega qarorlarda faqat natijani emas, balki ma’lumot manbasi, model cheklovlari va insonning yakuniy javobgarligini ham hujjatlashtirish lozim.

SI texnologiyalaridan biznes qiymatini shakllantirishning integratsion modeli

Adabiyotlar tahlili asosida SIdan biznes qiymatini shakllantirish jarayonini olti ketma-ket bosqichda ifodalash taklif etiladi. Modelning maqsadi texnologiyani sotib olish bilan real boshqaruv natijasi o‘rtasidagi oraliq tashkiliy shartlarni aniq ko‘rsatishdir.

1-bosqich — ma’lumotlar bazasini tayyorlash. SI modeli uchun zarur ma’lumotlar to‘liqligi, aniqligi, yangiligi va qonuniy foydalanish shartlari baholanadi.

2-bosqich — vazifa va SI vositasini moslashtirish. Muammo turiga qarab prognozlash, tasniflash, generativ model, tavsiya tizimi yoki boshqa vosita tanlanadi.

3-bosqich — inson va SI vazifalarini taqsimlash. Algoritmning tavsiya berishi, avtomatik amal bajarishi yoki faqat axborot tayyorlashi oldindan belgilanadi; yakuniy javobgarlik sohasi aniqlanadi.

4-bosqich — biznes jarayoniga integratsiya. SI natijasi CRM, ERP, marketing, logistika, moliya yoki inson resurslarini boshqarish jarayonlariga amaliy tarzda ulanadi.

5-bosqich — monitoring va tashkiliy o‘rganish. Natija, xato va foydalanuvchi fikrlari muntazam tahlil qilinib, model hamda ish jarayoni takomillashtiriladi.

6-bosqich — biznes natijasini baholash. Vaqt tejalishi, xarajat, xizmat sifati, qaror sifati, mijoz qoniqishi, xodim unumdorligi va xavf ko‘rsatkichlari bo‘yicha real samara o‘lchanadi.

Modelning barcha bosqichlarini korporativ boshqaruv va nazorat mexanizmlari qamrab olishi kerak. Bunga ma’lumotlar xavfsizligi, algoritm natijalarini tekshirish, xolislikni nazorat qilish, foydalanuvchiga tushuntirish imkoniyati va yakuniy qaror uchun javobgar shaxsni belgilash kiradi. Shu sababli SI loyihasining muvaffaqiyati texnik aniqlik bilan bir qatorda boshqaruv jarayoni qanchalik puxta tashkil etilganiga ham bog‘liq.

Muhokama. Olingan nazariy natijalar SIning biznesga ta’siri bir bosqichli va avtomatik jarayon emasligini ko‘rsatadi. Mikalef va Gupta [1] hamda Wamba-Taguimdje va hammualliflar [6] texnologik resurslarni tashkiliy salohiyatga aylantirish zarurligini ta’kidlaydi. Taklif etilgan integratsion model ushbu fikrni rivojlantirib, ma’lumotlar sifati, vazifa tanlovi, inson–SI rollari, jarayon integratsiyasi, monitoring va natijani baholashni bitta boshqaruv zanjirida birlashtiradi.

Noy va Zhang [12] hamda Brynjolfsson, Li va Raymond [13] natijalari generativ SI ayrim bilimga asoslangan vazifalarda unumdorlikni oshirishi mumkinligini ko‘rsatadi. Biroq bu dalillarni barcha tarmoq va kasblarga avtomatik tatbiq etish to‘g‘ri emas. Brynjolfsson va hammualliflar tadqiqoti bitta kompaniya va muayyan kasbiy vazifa doirasida o‘tkazilgan; Noy va Zhang tajribasi esa yozma topshiriqlar bilan cheklangan. Shu sababli korxonalar SI samaradorligini o‘z jarayonlari va xodim guruhlari kesimida alohida o‘lchashi lozim.

Raisch va Krakowski [2] ko‘rsatgan avtomatlashtirish va inson faoliyatini kuchaytirish o‘rtasidagi muvozanat ushbu maqola uchun ham markaziy xulosadir. SI rutin va yaxshi tuzilgan vazifalarni tezlashtirishi mumkin, biroq maqsad belgilash, manfaatlar muvozanati, etik mas’uliyat va yuqori noaniqlikdagi strategik tanlovlarda inson roli saqlanib qoladi. Shuning uchun boshqaruv nuqtayi nazaridan eng muhim masala SIni imkon qadar ko‘p vazifaga tatbiq etish emas, balki uni tashkilot maqsadlari va xavf darajasiga mos vazifalarga ongli ravishda joylashtirishdir.

Tadqiqotning cheklovi shundaki, taklif etilgan model integrativ adabiyotlar tahliliga asoslangan va O‘zbekiston korxonalari misolida hali empirik sinovdan o‘tkazilmagan. Kelgusida modelni turli tarmoqlardagi korxonalar kesimida so‘rovnoma, intervyu va faoliyat ko‘rsatkichlari asosida tekshirish, SI joriy etish darajasi bilan iqtisodiy va nomoliyaviy natijalar o‘rtasidagi bog‘liqlikni baholash maqsadga muvofiq.

Xulosa.

1. Sun’iy intellekt biznes boshqaruviga faqat operatsiyalarni avtomatlashtirish orqali emas, balki qaror tayyorlash, strategik tahlil, marketing, inson resurslarini boshqarish va tashkiliy o‘rganish jarayonlarini o‘zgartirish orqali ta’sir qiladi.

2. SIdan olinadigan samara texnologiyaning mavjudligiga emas, ma’lumotlar sifati, boshqaruv kompetensiyalari, xodimlar tayyorgarligi va texnologiyaning biznes jarayoniga qanchalik to‘g‘ri integratsiya qilinganiga bog‘liq.

3. Takrorlanuvchi va yaxshi tuzilgan vazifalarda avtomatlashtirish darajasi yuqori bo‘lishi mumkin; strategik, etik va yuqori noaniqlikdagi qarorlarda esa insonning kontekstual bahosi va yakuniy javobgarligi saqlanishi zarur.

4. Generativ SI ayrim bilimga asoslangan ish turlarida unumdorlikni oshirishi mumkin, biroq ilmiy manbalardagi natijalarni barcha korxona va kasblarga umumlashtirishdan oldin vazifa va tashkilot sharoitini hisobga olish kerak.

5. Algoritmik boshqaruvdan foydalanishda shaffoflik, ma’lumotlarni himoya qilish, tizimli og‘ishlarni nazorat qilish, xodimlar avtonomiyasi va qaror uchun javobgarlik masalalari korporativ boshqaruv va nazoratning ajralmas qismi bo‘lishi lozim.

6. Maqolada taklif etilgan olti bosqichli model ma’lumotlarni tayyorlashdan biznes natijasini baholashgacha bo‘lgan jarayonni yagona tizimda birlashtiradi. Kelgusida ushbu modelni O‘zbekiston korxonalari misolida empirik tekshirish uning amaliy qiymatini aniqroq baholash imkonini beradi.

ADABIYOTLAR:

1. Mikalef P., Gupta M. Artificial intelligence capability: Conceptualization, measurement calibration, and empirical study on its impact on organizational creativity and firm performance // Information & Management. – 2021. – Vol. 58, No. 3. – 103434. DOI: 10.1016/j.im.2021.103434.

2. Raisch S., Krakowski S. Artificial Intelligence and Management: The Automation–Augmentation Paradox // Academy of Management Review. – 2021. – Vol. 46, No. 1. – P. 192–210. DOI: 10.5465/amr.2018.0072.

3. Glikson E., Woolley A.W. Human Trust in Artificial Intelligence: Review of Empirical Research // Academy of Management Annals. – 2020. – Vol. 14, No. 2. – P. 627–660. DOI: 10.5465/annals.2018.0057.

4. Jarrahi M.H. Artificial intelligence and the future of work: Human-AI symbiosis in organizational decision making // Business Horizons. – 2018. – Vol. 61, No. 4. – P. 577–586. DOI: 10.1016/j.bushor.2018.03.007.

5. Shrestha Y.R., Ben-Menahem S.M., von Krogh G. Organizational Decision-Making Structures in the Age of Artificial Intelligence // California Management Review. – 2019. – Vol. 61, No. 4. – P. 66–83. DOI: 10.1177/0008125619862257.

6. Wamba-Taguimdje S.-L., Wamba S.F., Kamdjoug J.R.K., Wanko C.E.T. Influence of artificial intelligence (AI) on firm performance: the business value of AI-based transformation projects // Business Process Management Journal. – 2020. – Vol. 26, No. 7. – P. 1893–1924. DOI: 10.1108/BPMJ-10-2019-0411.

7. Makarius E.E., Mukherjee D., Fox J.D., Fox A.K. Rising with the machines: A sociotechnical framework for bringing artificial intelligence into the organization // Journal of Business Research. – 2020. – Vol. 120. – P. 262–273. DOI: 10.1016/j.jbusres.2020.07.045.

8. Kellogg K.C., Valentine M.A., Christin A. Algorithms at Work: The New Contested Terrain of Control // Academy of Management Annals. – 2020. – Vol. 14, No. 1. – P. 366–410. DOI: 10.5465/annals.2018.0174.

9. Huang M.-H., Rust R.T. A strategic framework for artificial intelligence in marketing // Journal of the Academy of Marketing Science. – 2021. – Vol. 49, No. 1. – P. 30–50. DOI: 10.1007/s11747-020-00749-9.

10. Chowdhury S., Dey P.K., Joel-Edgar S., Bhattacharya S., Rodríguez-Espíndola O. et al. Unlocking the value of artificial intelligence in human resource management through AI capability framework // Human Resource Management Review. – 2023. – Vol. 33, No. 1. – 100899. DOI: 10.1016/j.hrmr.2022.100899.

11. Malik A., Budhwar P., Kazmi B.A. Artificial intelligence (AI)-assisted HRM: Towards an extended strategic framework // Human Resource Management Review. – 2023. – Vol. 33, No. 1. – 100940. DOI: 10.1016/j.hrmr.2022.100940.

12. Noy S., Zhang W. Experimental evidence on the productivity effects of generative artificial intelligence // Science. – 2023. – Vol. 381, No. 6654. – P. 187–192. DOI: 10.1126/science.adh2586.

13. Brynjolfsson E., Li D., Raymond L. Generative AI at Work // The Quarterly Journal of Economics. – 2025. – Vol. 140, No. 2. – P. 889–942. DOI: 10.1093/qje/qjae044.

14. Oripova K.R. The Role of Artificial Intelligence in Management Decision-Making // Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar (ilmiy elektron jurnal). – 2026. – Vol. 3, No. 3. – P. 110–113. DOI: 10.70769/3030-315x.ii.3.3.2026.20.

15. Faraj S., Pachidi S., Sayegh K. Working and organizing in the age of the learning algorithm // Information and Organization. – 2018. – Vol. 28, No. 1. – P. 62–70. DOI: 10.1016/j.infoandorg.2018.02.005.

16. Lebovitz S., Lifshitz-Assaf H., Levina N. To Engage or Not to Engage with AI for Critical Judgments: How Professionals Deal with Opacity When Using AI for Medical Diagnosis // Organization Science. – 2022. – Vol. 33, No. 1. – P. 126–148. DOI: 10.1287/orsc.2021.1549.

17. Yo'ldoshev N.N. Use of Market Information and Implementation of Automatic Analysis Systems in Small Business Entities // Marketing Journal. – 2026. – No. 1. DOI: 10.67668/mj/2026iss1/746.

18. Dwivedi Y.K., Hughes L., Ismagilova E. et al. Artificial Intelligence (AI): Multidisciplinary perspectives on emerging challenges, opportunities, and agenda for research, practice and policy // International Journal of Information Management. – 2021. – Vol. 57. – 101994. DOI: 10.1016/j.ijinfomgt.2019.08.002.

2030 UZBEKISTAN RESEARCH ONLINE
uzjournals.edu.uz

doi® digital object identifier

Google scholar

ROAD DIRECTORY OF OPEN ACCESS SCHOLARLY RESOURCES

ADVANCED SCIENCES INDEX

"SCIENTIFIC REPORTS OF BUKHARA STATE UNIVERSITY"

The journal was composed in the Editorial and Publishing Department of Bukhara State University.

Editorial address:
Bukhara, 200117
Bukhara State University, main building, 2nd floor, room 219.
Editorial and Publishing Department.
https://buxdu.uz/32-buxoro-davlat-universiteti-ilmiy-axboroti/131/131-buxoro-davlat-universiteti-ilmiy-axboroti/
e-mail:
nashriyot_buxdu@buxdu.uz

Printing was permitted 29.09.2026 y. Paper format 60x84,1/8. Printed in express printing method. Conditional printing plate – 35,30. Circulation 70. Order № 30. Price is negotiable.

Published in the printing house "BUKHARAHAMD PRINT" LLC
Address: Bukhara, Hofiz tanish Bukhari street, 190 B-house